

Eesti Kirjandusmuuseum
Tartu Ülikool

Dialog privaatse ja avaliku elu vahel

Inimese ja keskkonna suhete peegeldus pärimuses

Elektrooniline konverents
Täienduskoolituskursus

**18.02. – 18.05. 2002
Tartu 2002**

Tiiu Jaago, Mare Kõiva (koost.)
Lehti Pilt, Liisa Vesik (e-konverents)
Kairika Kärсна, Kristi Salve (tõlketoimetajad)
Andres Kuperjanov (küljendus)

Trükise valmimine on seotud Eesti Teadusfondi grantidega nr 3576 ja 5117.
E-konverents ja täienduskoolitus on seotud sihtfinantseeritavate teadusteemadega “Argikultuuri protsessid ajaloolises ja kaasaegses perspektiivis” TFLAJ0531 ning “Eesti ja sugulasrahvaste folkloor: zanrid, struktuur, tüpoloogia, historiograafia” 0050332s98.

ISBN 9985-867-12-2

© Eesti Kirjandusmuuseum
Tartu Ülikool
autorid

Dialog privaatse ja avaliku elu vahel **Inimese ja keskkonna suhete peegeldus pärimuses**

Lühitutvustus: *Käsitletakse inimese ja keskkonna suhet pärimuses folkloristlikust aspektist. Konverentsimaterjalid hõlmavad viit teemat, iga teema sisaldab kaht teadusartiklit, teema kommentaari ja küsimusi ning ülesandeid.*

Käsitletavat teemat on: *Inimene ja koduloom; Hirmud, kadetus, negatiivsed emotsioonid inimeste vahelises suhtluses; Migratsioon: ootused ja tegelikkus; Argipäev ja pöördetked; Kus on kodu?*

Sihtgrupp: *Konverents on suunatud eelkõige üliõpilastele ja kraadiõppuritele. Eelduseks on juurdepääs internetti ja e-maili aadressi olemasolu. Kursusel osalenud saavad soovi korral Tartu Ülikooli avatud ülikooli töendi (kinnitab konverentsist osavõttu) või tunnistuse (sisaldab ka akadeemilist õiendit – seda on vaja juhul, kui soovite oma osavõttu konverentsist kanda ainepunktide hulka). Täienduskoolituskursus vastab Tartu Ülikooli õppekavas kinnitatud ainetele: Perepärimus. FLKN.01.005. 2 ap. Arvestus (Tiiu Jaago); Eesti rahvausund. FLKN.01.066. 2 ap. Eksam (Mare Kõiva).*

Registreeruda hiljemalt 15.02.2002 aadressil: tjaago@ut.ee.

Konverentsi lehekülg avatud registreerunutele 18.02.–18.05.2002.

Juhul, kui soovitakse ainepunkte, on nõuded arvestuseks järgmised:

- (a) rühma- ja individuaaltöö (1.–3. teema)
- (b) individuaaltöö (4.–5. teema)
- (c) kirjalik kokkuvõte (1 lk.).

Rühm (5–10 liiget) moodustub juhuvalikuga konverentsi käigus. Rühmatöö toimub e-keskkonnas (“Rühmatöö” jututoas) 13., 20. ja 27.03.2002 kell 10.15–11.45, individuaaltööd esitatakse “Foorumis” jooksvalt, lõpptähtaeg on 17. aprill. Kirjalik kokkuvõte esitatakse hiljemalt 6. maiks.

Hindame artiklite läbitöötamise täpsust, väidete ja vastuväidete esitamise oskust, loomingulisust.

Info:

Tiiu Jaago, TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, tel (7) 375 214; e-post: tjaago@ut.ee.

Mare Kõiva, KM folkloristika osakond, tel (7) 420 370; e-post: mare@haldjas.folklore.ee.

Sisukord

Tööjuhend	5
1. teema. Inimene ja koduloom 13.03.2002.	7
Marika Mikkor (Tartu). Minu merisigade elust	9
Henni Ilomäki (Helsingi). Loomad rahva meeles ja rahvaluule keeles	13
2. teema. Inimene ja emotsioonid 20.03.2002.	19
Emmanuel Habimana & Line Massé (Kanada). Kadeduse avaldumise vormid ja isiksusehäired	21
Ene Vainik (Tallinn). “Kuumaverelised” eestlased. Eestlaste rahvalikust emotsioonikategooriast	29
3. teema. Ränne ja lootused 27.03.2002.	43
Aivar Jürgenson (Tallinn). Siber – metsik ja kodune. Siberi-eestlaste loodustunnetusest	45
Brigitte Bönisch-Brednich (Göttingen-Wellington). Migratsioon ja jutustus	57
4. teema. Sillad inimeste ja maailmade vahel 10.04.2002.	64
Maili Vabrit (Tartu). Sünnipäev – endale ja teistele, korduv ja kordumatu	66
Argo Moor (Tartu). Surmateadlikkus: kas juhitud protsess või tarumeeriv kogemus?	74
5. teema. Inimene ja kodu 17.04.2002.	86
Tiiu Jaago (Tartu). Kodu mõiste muutumisi 20. sajandil	88
Liina Rootalu (Peterburi). Peterburi eestlaste mõtteid kodust	99

Tööjuhend rühma- ja individuaalsete tööde koostamiseks

Järgnev tööjuhend on eelkõige neile, kes soovivad konverentsist osavõtu eest saada ainepunkte, kuid loomulikult on kõik osavõtjad oodatud kaasa mõtlema, arutama ja arvamust avaldama.

Artiklid, millel konverents põhineb, on kättesaadaval nii Tartu Ülikooli õpikeskkonnas WebCT kui ka paberandjal Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis ja Eesti Kirjandusmuuseumis.

Iga teema sissejuhatuses on esitatud küsimused nii rühmatöö ettevalmistamiseks kui ka individuaalseks tööks. Rühmatöö on ette nähtud kolme esimese teema puhul. Individuaalne töö on vaja esitada kõigi viie teema kohta. Konverentsi lõpul ootame ka kirjalikku kokkuvõtet. Hindame artiklite läbitöötamise täpsust, väidete ja vastuväidete esitamise oskust, loomingulisust.

Rühmatöö ning arutelud toimuvad WebCT keskkonnas. Juhendi WebCT keskkonnas orienteerumiseks saavad kõik registreerunud koos oma kasutajanime ja salasõnaga. Lähemat informatsiooni leiab alati konverentsi kodulehelt. Selle leiad Tartu Ülikooli kodulehe www.ut.ee alajaotuse “Üksused” allasast e-ülikool. Samast leiad demokursuse, kus saad harjutada WebCT keskkonnas liikumist. Jooksvate probleemidega saab pöörduda otse korraldajate poole.

Rühmatööd

Rühmad moodustatakse registreerunutest juhuvalikuga. Iga rühm saab numbri, mille abil on tema sõnavõttud identifitseeritavad.

Arutelud ja mõttevahetus toimuvad interaktiivses veebipõhises jututoas; räägitust jääb protokoll. Kel varasem kokkupuude sellise meediumiga puudub, võiks enne esimest rühmatööd sellega prooviks tutvuda. Rühmatööd võib teha suvalisest Eestimaa punktist; soovijaile leiavad arvuti kasutamise võimaluse konverentsi organiseerijad.

Iga rühm suhtleb esmalt omavahel ja valib oma seisukohti esitama ühe esindaja, kes saadab ära kollektiivse vastuse ning on “suuvoodriks” järgnevas diskussioonis. Esindaja valikul tasub arvestada arvutikirjaoskust ja sõnastusannet.

Rühmatöö küsimuste vastused on soovitatav ette valmistada individuaalselt, siis sujub kollektiivse vastuse sõnastamine kiiremini; võimaluse korral varuge elektroonilisi vastuseid. Iga teema arutelul moodustatakse rühmadest paarid, mis esindavad ja kaitsevad vastandlikke seisukohti, nii et on vaja valmistuda nii poolt- kui ka vastuseisukohtade kaitsmiseks.

Kõigepealt saadab iga rühm oma vastasrühmale (ja instruktorile) kokkuvõtte oma seisukohtadest ning saab teise poole seisukohtade kokkuvõtte. Kui vastaspoolel on teineteise seisukohtadega tutvunud, avaneb neil võimalus elavas väitluses oma seisukohti kaitsta ja teise poole omi rünnata, seetõttu oleks tark valida tugevad väited ja mõelda läbi oma seisukohtade põhjendused.

Võib diskuteerida ka vabaarutelu teemadel ja vabalt valitud teemadel.

Teemad jäävad foorumis aruteluks avatuks ka pärast interaktiivse kohtumise lõppu.

Rühmatööde arvestuse saab rühmaga interaktiivsetes kohtumistes osalemise eest.

Individaalsed tööd

Individaalne töö esitatakse veebikeskkonnas, "Foorumis". Nii tekib iga teema kohta arvamuste kogum, mis peegeldab erinevaid seisukohti. Oma nägemus on vaja esitada kõigi viie teema kohta. Seejärel võid lisada kommentaare ka teiste tööde kohta. Kõigi teemade juures on pakutud välja valimik küsimusi, millel arutleda, kuid vaatluse alla võib võtta ka mõne muu endale huvipakkuva aspekti.

Pikkusest olulisem on sisu, argumentide põhjendatus ning esitamise oskus.

Vaba arutelu teemade juurde kuulub ka neljanda teemaga seostuv joonistamis-ülesanne. Joonistuse võib tuua Eesti Kirjandusmuuseumi valvelauda või Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli; kokkuleppel ka muul aadressil. Tegemist ei ole kohustusliku tööga, kuid konverentsi lõpus saab joonistuste kohta tagasisidet. Joonistusi ei kasutata ega avaldata autori nõusolekuta.

Individaalsed tööd esitatakse jooksvalt, lõpptähtaeg on 17. aprill 2002.

Kirjalik kokkuvõtte konverentsist

Kirjaliku kokkuvõtte eesmärgiks on anda nii osavõtjale kui ka korraldajale võimalus võtta arutletu kokku ja vahendada oma muljeid. Mida uut said teada? Kas mõni su varasem seisukoht muutus? Mis oli kõige üllatavam? Millised probleemid jäid kõlrama, mida tahaksid edasi arutada? Mida pakkusid teiste(ga) jagatud kogemused? Kuidas hindad konverentsi tervikuna?

Kokkuvõtte esitamise tähtaeg on 6. mai 2002.

1. teema

Inimene ja koduloom

Ükskord elas üks lesk mees, tal oli esimesest naesest üks poeg Ants järele jäänud. Ants olli juba karjapoisi-suurune, kui ema ära suri, ja käis ka juba karjas. Karja seas olnud üks suur valget kirja ärg. See ärg olli poisile õige armsaks saanud ja nad olid päris sõbrad juba, nii et poiss iga ommuku pool oma [leiva]kannikat ärjale andis.

Talupoeglikust (pere)pärimusest võib leida tõdemusi, et loomade eest tuleb hoolitseda: inimesed saavad endaga ise hakkama, loomad on aga inimeste võimuses. See oli hädavajalik ajajärgul, mil üks inimeste esmaseid vajadusi – toit – sõltus suuresti loomadest.

20. sajandi esimesel poolel sündinute lapsepõlveteemalistes jutustustes ei ole sugugi haruldane, et lapsepõlve üks keskseid kaaslasi on mänguseltsilisest koer.

Kevadel maikuul 1910 algasime ettevalmistust kolimiseks. Vähe loomi ja kraami suutsime kaasa viia, sest raudteel vedu osutus väga kalliks. Lahkumine oli väga kurb. Õnneks võeti kaasa minu suur koer Kaaru, kes alati oli mu armas sõber ja kelle seljas ma mängisin ratsameest (Virumaal 1905. aastal sündinud mehe 1970. aastal kirjutatud mälestused).

Samas ei peetud loomi praktilise vajaduseta. Kasse ega koeri polnud rohkem kui peremees vajalikuks arvas.

Mis tähendus on koduloomal praegu? Koju igatsetakse eksootilisigi loomi.

Kui linn ei ole loomale sobiv keskkond, kuidas siis tullakse üheaegselt toime sooviga lemmiklooma pidada ja loomade arvukuse kontrolli all hoidmisega? Kuidas saavutatakse kokkulepe traditsiooniliste loomade hulga piiramise võtete ja tänapäeva loomakaitsenõuete vahel?

Marika Mikkor. Minu merisigade elust

Henni Ilomäki. Loomad inimeste meeltes ja rahvaluule keeles

Rühmatöö ülesanded

Leia autorite argumendid, mis kinnitavad

(a) koduloomade vajalikkust,

(b) koduloomade tarbetust tänapäeva (linna)peres.

Sõnasta koduloomade pidamise poolt- ja vastuargumendid.

Arutelu 13. märtsil kell 10–12.

Vaba arutelu teemad (kuni 17. aprillini):

Kuidas suhtud kasside, koerte vm loomade pidamisse linnas?

Kuidas suhtud neisse, kes söödavad kodutuid kasse?

Milliseid kogemusi pakub loomaga/linnuga suhtlemine lapsele?

Kas lemmikloom asendab inimest?

Kui vanal lapsel lubaksid koera võtta?

Milliseid koduloomi ja kui palju sa ise soetaksid?

Mida arvad naabri koerast?

Kas koduloom on staatuse sümbol? Kas oled kuulnud väidet, et edukal mehel peab olema kolm asja – BMW, beib ja buldog?

...

Pühendan oma kassi Intsu ja oma tütre Marie merisea mälestusele.

Ühel pühapäeval 1999. aasta aprillis läksin ma Tõrvandi metsa hulkuma. Kohtasin seal sisalikku, kes pärast pikemaajalist piiramist soostus mulle pildistamiseks poseerima. Meenus minu elu esimene kohtumine sisalikuga nelja-aastasena: «Isa, vaata, väike krokodill!» Järgmisel päeval palus Mare Kõiva kirjutada mul artikli kirjandusmuuseumi noorteadurite kevadkonverentsile. Kirjutasingi, aga mitte konverentsi, vaid selle sialiku pärast. Et ma polnud enam noor, võisin konverentsil osaleda vaid virtuaalselt, s.t kirjutus riputati netti. Sealse arutelu vastukajad minuni ei jõudnud.

Elu kesksemad sündmused sünd, abiellumine ja surm puudutavad meid kõiki. Kuid elu algus ja lõpp on muudetud tänapäevaks meditsiiniliseks nähtuseks, tabuks, millega otseselt puutuvad kokku vaid asjaosalised ise ning meedikud, ja sedagi haiglasente vahel.¹ Hoopis sagedamini kogetakse elu alguse ja lõpu imet koduloomade puhul. Paljudel meist on jutustada lugu oma neljajalgse sõbra kaotusest ning sellega kaasnenud tõelisest leinast, mis tänapäeval puudutab inimest vahel valusamaltki kui kusagil kaugel elava ja võõraks jäänud sugulase surm. Lapsed puutuvad matustega sageli kokku eelkõige seoses loomadega, olen kuulnud paljudelt tuttavatelt lugusid lapsepõlves leitud surnud hiirekesele või linnukesele korraldatud matustest. Kui aga on tegu oma armastatud loomaga, on tseremoonia arvatavalt läbimõeldum ja pidulikum.

SURM

Kord helistati mulle *Maalehest* ja paluti minult kui matusekombestiku uurijalt Tallinnas avatava krematooriumi avamise puhul intervjuud põletusmatustest, nt selle eelistest. Tegelikult on matused mulle, nagu ilmselt paljudele teistelegi, ebameeldivaks jututeemaks. Vastasin küsijale, et ma ei oska selle poolt ega vastu midagi kosta, näiteks poja mängukoerale korraldasime põletusmatused, hamstrite puhul tundus aga loomulikum laibamatus. Seletasin lapsele, et lagunenenud mänguasjast saab ilus leek ja taevasse tõusev suits. Kindlasti oleks sobimatu olnud lapse lelu lihtsalt prügikasti visata. Hamstrid aga leidsid viimse puhkepaiga akna all kasvava kibuvitsapõõsa veeres, kusjuures nende muldasängitamine oli vägagi problemaatiline, sest väljas valitses pakane ja maapind külmunud. Pakkusin lastele välja ka prügikonteineri, kuhu viia pidulikult pakitud surnud hamster, kuid seda ei pidanud lapsed sobilikuks. Nii pidi loomakese põrmootama sulailmu sügavkülmikus. Seejuures tänitas eakas lapsehoidja: kuidas ometigi nii võib, miks te ei viska laibajätist prügikonteinerisse.

Kui lõpuks matused kätte jõudsid, sai kirstuks samblaga vooderdatud kaunis papist teepakk. Kadunule panime kaasa tükikese leiba, juustu, porgandit ja herkulaid. Ja mitte sellepärast, et vanasti varustati inimsurnuid toiduainetega hauataguse elu tarbeks,² vaid seepärast, et nii oli endal parem tunne. Et justnagu magaval loomakesel poleks millestki puudus. Teepakk sai veel kaunisse paberisse mähitud ja piduliku paelaga kinni seotud. Pakk oli lõppeks nii ilus, et lapsed unustasid matusemeeleolu ja läksid omavahel sellepärast tülli, kumb võib seda rohkem käes hoida.

Kahjuks on hiljem tulnud sama pidulikud matused korraldada veel ühele hamstrile ja meriseale. Merisiga tabas tundmatu tõbi. Loomaarst tegi talle igaks juhuks paar vitamiinisüsti, mis pidavat looma kindlapeale terveks tegema. Kui aga loodetud efekt jäi tulemata, soovitas ta süste jätkata paar kuud, kuna loomaarsti abikaasa olevat ka pärast kopsupõletikku kaks kuud süstimas käinud. Loobusime seepeale looma piinamisest. Nii häabus merisiga vaikselt oma koduses puuris abikaasa kõrval. Loomaarst käskis teise looma kohe eraldi panna, kuid me ei teinud ka seda. Terve loom nuuskis

haiget vaid hellalt ja soendas tema külge, ise haigestumata. Tänapäeva inimestele ei võimaldata enamasti luksust surra koduseinte vahel.

Samal ajal põdes ka naabrite merisiga. Naabrilapsed palusid vanemaid: viige minema see haige siga, me ei taha teda enam näha! Vanemad läksid kliinikusse mürgisüsti tegema, kuid see osutus nende arvates liiga kalliks. Mulle on teadmata, kas nad viskasid loomakese elusalt prügikasti või löid ta enne maha.

Tundub siiski, et sageli võib lein looma surma korral olla tõeliselt masendav.

ABIPELLUMINE

Meie hamstrid olid mõlemad emased, kuigi palusin looduskaupluse müüjalt erisoolisi, et loomad oleks vangipõlves lõbusam. Pärast nende surma jäi nagu kahetsus, et loomad ei saanudki emarõõme tunda, vaid pidid surema viljatute vanatüdrukutena. Kuulsin ka ühelt naabrilt, et tal oli samasugune tunne oma merisigade puhul. Meie, inimesed, kujundame oma loomade saatust, olles kas paremad või halvemad vangivalvurid.

Merisigu ostes soovisin jällegi eri soost loomi, seekord ka sain. Nüüd tundus, et loomade põhivajadused said puuritingimustes rahuldatud. Emasloomale oli peatähtis võimalikult palju ja hästi süüa, isaslooma põhiline huvi oli suunatud aga oma puurikaaslasele. Seejuures selgus, et merisigade käitumises oli mõndagi ühist inimestega. Isase lähenemiskatsetele vastas emane kõige toorema küünte ja hammastega tõrjumisega. Sedamaid, kui lootuse kaotanud isane jättis ta rahule, asus aga teine vargsi ja samm-sammult teda provotseerima, näktsedes lähemale hiilides just sama rohukõrt jne. Olin üllatunud, nähes, et naiselikult silmakirjalikuks peetud käitumine on bioloogiline. Või käituvad merisead hoopis sotsiaalselt? Leidsin kohe samasuguse käitumistaadiga naistele õigustuse: mis teha, kui loodus käsib. Rahvaluuleteadlane Mare Kõiva arvas aga vastupidi, et on kurb, kui mõned inimesed käituvad nagu merisead.

Niisiis kavandasin loomakestele monogaamse abielu. Kuid hiljem tuli ette ka mitmenaisepidamist.

SÜND

Erinevatel eluetappidel pikutasid merisead kas külg külje kõrval või puuri vastasotstes, kusjuures otsustajaks selles küsimuses oli emasloom. Kui tulevane ema oli juba nii suur, et kõhus mürgeldavaid poegi võisid inimesedki näha ja tunda, eelistas ta külitada paarilisele eriti lähedal.

Esimene sünniime juhtus 1996. aasta ülestõusmispühadel, kui koju jõudes leidsime, et puuri oli meie nägemata lisandunud imearmas karvakera, kelle lapsed nimetasid Kuldkellukeseks. Hiljem oleme paaril korral sattunud ka ise poegimist pealt nägema.

Õue peal olid meie lapsed pea ainsad, kes teadsid, “kust tulevad lapsed”. Kuna naabrilapsed väitsid, et nemad ei sündinud oma ema kõhust, vaid neid toodi haiglast, siis andsin pojale ja tütrele nõu: öelge teistele, et merisiga tõi endale poja haiglast. Sest milleks õonestada teiste kasvatuse alustugesid, on ju minuga korduvalt pahandatud, et mu lapsed rääkivat teistele, et päkapikke pole olemas.

Merisiga on selline loom, kellel sünnitus käib imelihtsalt ja esteetiliselt. Ta on nagu loodud emaks. Esimesena ilmale tulnud poeg imeb emapiima, teist puhastab ema hoolikalt lakkudes lootekotist ja kolmas parasjagu sünnib. Ka rohkemate poegade korral jooksevad juba pool tundi pärast ilmaletulekut puhtad ja kuivad vastsündinud ringi ning paari tunni möödumisel näkitsevad emapiimale lisaks heina.

Huvitav on see, et merisea platsentad (igal pojale oma) on samasuguse kujuga kui inimestel, nn ketasplatsentad. (Platsenta on loote toitumis-, hingamis-, sisenõristus- ja erituselund, mis sisaldab muu hulgas rohkesti aktivaatoreid, vitamiine, hormoone jm). Tänapäeval haiglas inimene ei teagi, mida tema platsentaga tehakse, nt 1980. aastatel räägiti, et neid müüdi välismaale ülikallite hormoone sisaldavate näokreemide valmis-

tamiseks (Mikkor 2000). Merisiga on aga oma platsentade peremees ja sööb neist ühe või mitu ära, mis oletatavasti mõjub väga soodsalt sünnitusest taastumisele. Tänapäeval haiglas sünnitanud naised ei tea vahel üldse, mis lapse ilmaletulekuga kaasneb, nad ei ole sageli kuulnud isegi platsenta meditsiinilist ega rahvapäraseid nimetusi. Seevastu paljud maanaised, kui küsida platsenta kohta, viivad jutu lehma poegimisele, millest teatakse rohkem. Seejuures on täheldatud, et ka lehm püüab platsenta ära süüa, kuid inimesed takistavad seda. On juurdunud uskumus, et lehm jääb platsenta söömisest haigeks. Selles julgen küll kahelda, ega ometigi lehm ole rumalam kui perenaine. Kuid oletatavasti muudab rohkesti hormoone sisaldava platsenta söömine lehma piima pikemaks ajaks inimestele joogiks kõlbmatuks, mis aga ei tähenda, et see ei võiks vasikale just ülikasulik olla. Ersamordvalased mäletasid veel 1980. aastatel, et platsenta söömisega võis ravida viljatust. Rahvameditsiinis on üle maailma pruugitud platsentat nii toorelt, küpsetatult kui kuivatatult mitmete hädade ravimisel. Seda on söönud ka inimesed tänapäeva Euroopas.³

Merisead on äärmiselt hoolitsevad emad, ka puuritingimustes ei jäta nad oma poegi unarusse, pestes ja kasides neid hommikust õhtuni. Merisigade puhul on huvitav ka imetamine. 1–6 poja peale on loomal kaks pikka ja peenikest nisa, mistõttu suurema pesakonna puhul peavad pojad kannatlikult oma järke ootama. Seejuures kaklusi ei esine. Merisiga imetab oma poegi kuu aega, millele järgneb kiire ja karmivõitu võõrutamine. Võõrutamiseks kasutab loom küünte ja hammaste abi, kergelt näksates või küünistades aplalt lähenevaid poegi. Jällegi võib nentida, et ega inimesed ole paremad. Vanasti määriti rindasid võõrutamiseks sinepi, pipra või söega, põue pandi karvaseid asju, et last hirmutada, või anti talle lihtsalt vitsa.⁴

Lõpetuseks võib öelda, et loomi pidades ja neid jälgides saame mõndagi teada iseenda kohta ja mõneski asjas võivad nad meile koguni eeskujuks olla. Loomade matusekombestikku kavandame me paraku ise. Ja ilmselt see, kuidas me seda teeme, määrab suuresti ka meie laste suhtumise sellistesse nähtustesse tulevikus. Nähes, millise hellelusega suhtuvad mu poeg ja tütar poegade ootel paisunud meriseaemasse, tundub, et ka merisea emadus kujundab laste suhtumist. Tänapäeva lapsed pole sageli näinud järglaste toitmist emapiimaga, küll aga teavad esimese klassi lapsedki, et rindasid võib täita plastmassiga, ning koolipoisid arutavad omavahel, kas sukeldudes tõusevad täidetud rinnad vee peale või mitte.

JÄRELKAJAD MERISIGADE LOOLE

Minule ei olnud oluline mitte loo kirjutamine, vaid sellele järgnenud reaktsioonid. Kirjutis rippus virtuaalselt paaril konverentsipäeval netis. Sealsed vastukajad pole minuni jõudnud. Kuid andsin seda mitmetele tuttavatele ja kolleegidele lugeda. Mida nad siis arvasid? Ise oletasin, et loomakeste loos solvab mõningaid see, et hamstrid surid “viljatute vanatüdrukutena”. Aga vastupidi, just see, et muretsesin loomakeste abielulisuse pärast, tundus paljudele väga liigutav. Mulle sõbralikult kohvi välja tehes tõsteti esile just seda lõiku. Üks meeslugeja märkis siiski: ära arva, et su isamerisiga on õnnelik, looduses oleks tal terve kari emaseid!

Pahandas aga mitmeid päkapikuõpetuse naeruvääristamine. Tänapäeval arutletakse aeg-ajalt usuõpetuse vajalikkuse üle koolis. Tegelikult on usuõpetus algklassides päkapikuõpetuse näol üldine ja kohustuslik, sellest kõnelevad aabits, lugemikud ja töövihikud. Lapsed käivad klassiga päkapikumaal, kus jutustatakse nagu loodusõpetuse tunnis, kuidas päkapikud elavad. Ma võiksin tuttavate puhul uurida nende intiimelu, see poleks tabu ja mulle ei keeldutaks informatsiooni andmast. Päkapikuõpetus on seevastu pühimast pühim ja puutumatu ning mingil juhul ei võiks ma oma tuttavate ja naabrite lastelt uurida, mida nad täpselt usuvad. Üht-teist olen siiski kuulnud, ja nuta või naera! Ühele “uskmatule” lapsele tehti teises klassis kaasõpilaste ees häbi, öeldes, et ainult halbadel lastel ei käi päkapikud.

Mõnd inimest pahandas jälle, et hoidsin surnud hamstrit sügavkülmikus. “Kindlasti olid sul seal veel kotletid!” tänitati. Ei, kotlette mul küll külmkapis polnud, aga vaata järele, sul endal on seal võibolla terve verine seapea või -jalad, sõnaga tükeldatud laip. Hamstrike oli puhta karvakasukaga ja ilusasti pakitud. Tõrvandi kaupluses on lihaletis seapead ja muu lihakraam, sealsamas lihaleti kohal küpsised ja pirukad. See ei riiva kedagi.

Lisaks uurisin, kuidas suhtutakse platsenta söömisesse inimeste puhul. Seda peetakse täielikuks perverssuseks. Samas on näiteks abort tänini tavalisem meditsiiniline rutiin kui hamba väljatõmbamine.

Kommentaaridest selgub, kui võrd kultuur määrab ära, mida peetakse normaalseks, mida mitte. Hamstrikesed sügavkülmikus ja platsenta söömine on loomuvastane, seapea maiustusteletis ja abort aga tavalised nähtused.

Artikkel ajakirjast Mäetagused nr 15

Kirjandus

- Mikkor, Marika 1994. Kaukaasia eestlaste surmakujutelmadest. *Akadeemia* 6, lk 1234–1267; 7, lk 1481–1496.
- Mikkor, Marika 1994a. Surmaga seotud tavadest ersamordva külades Sabajevo ja Povodimovos. *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XL*. Tartu, lk 153–189.
- Mikkor, Marika 1995. Soikkola isurite matusetavad. *Akadeemia* 9, lk 1889–1927.
- Mikkor, M. 1997. Funeral Customs of Caucasian Estonians. *Folklore. Electronic Journal of Folklore. Printed version* 5, lk 47–96. (<http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol5/mikko.htm>).
- Mikkor, Marika 1998. Ersade sünnikombestikust Sabajevo ja Povodimovo külas. *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XLII*. Tartu, lk 53–78.
- Mikkor, Marika 1999. Sünni- ja matusekombestiku uurimisest linnas. (About the Study of Birth and Funeral Customs in Towns). *Maa ja linn*. (Eesti Rahva Muuseumi 40. konverents. Teesid). Tartu, lk 18–24.
- Mikkor, Marika 1999a. Sünnijärgse ajaga seotud toimingutest Kaukaasia eestlastel. *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XLIII*. Tartu, lk 133–170.
- Mikkor, Marika 1999b. On the Customs related to death in the Erza-Mordvin Villages of Sabajevo and Povodimovo. *Folklore. Elektronic Journal of Folklore. Printed version* 12, lk 88–126 (<http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol12/death.htm>).
- Mikkor, Marika 2000. On the Erza-Mordvinian Birth Customs in Sabajevo and Povodimovo Villages. *Folklore. Elektronic Journal of Folklore* 13. Tartu, lk 111–133 (<http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol13/birth.htm>).
- Mikkor, Marika 2000a. About the Study of Birth Customs in Towns and in the country. *Pro Ethnologia* 9. Publications of Estonian National Museum. Tartu, lk 21–48.
- Mikkor, Marika 2000b. Sünnikombestikust linnas ja maal. *Akadeemia* 4, lk 806–847; 5, lk 1017–1044.

Kommentaariid

1. Sünni ja surma muutumisest meditsiinilisteks nähtusteks vt Mikkor 1999, 2000a ja 2000b
2. Hauapanustest inimestel vt Mikkor 1994: 1482–1485; 1994a: 170–171; 1995: 1906–1908; 1997: 68–70; 1999b: 107–108.
3. Platsenta kasutamisest rahvameditsiinis vt Mikkor 1998: 57–58; 2000: 117–118; 2000a: 32–33; 2000b: 843–846.
4. Võõrutamiskommetest inimestel vt Mikkor 1999a: 154–155.

Loomad inimese meeles ja rahvaluule keeles

Henni Ilomäki

MILLEL PÕHINEB INIMESE SUHTUMINE LOOMADESSE?

Taksonoomia (loomasüsteemaatika) uurijate meelest pole kognitiivse piiritlemise kriteeriumiks intellektuaalsete vajaduste rahuldamine, sest vaatlusalune protsess on teadvustamata (Berlin 1992: 8). Kas loomade liigitamine on siis kultuurikontekstist sõltumatu? Loomatemaatika kohtame soome rahvaluules ja loomad kuuluvad ka tänapäeva argiellu. Kas nüüdisinimese arvamus neist erineb varasemate põlvkondade suhtumisest?

Suulises pärimuses ei leidu järjekindlat loomade süstemaatilist liigitust. Klassifikatsiooni järgi võib näha *Kalevala* 14. runos Väinämöise mäng:

*Ei olnud metsassa elavat,
jalal neljal jooksjada [- - -].
Mis oli ilma lindusid;
kahel tiival keerlejaida [- - -],
ei olnud alla ka meressa
soomuskuues kulgejada,
kalaparveda kenada,
kes ei tulnud kuulamaie [- - -].*

Kuigi jaotus järgib tänapäeva bioloogia liigitust, ei ole relevantne pidada seda pärimuse kognitiivse piiritlemise seisukohalt keskseks.

Loitsudega on reguleeritud inimelu argipäevi ja pöördepunkte, ainelist ja vaimset heaolu ning inimestevahelisi suhteid. Näiteks loitsimist alustavate sõnadega määratleti sotsiaalseid suhteid, arstimissõnadega hoiti tervist, jahindus- ja karjandusloitsudega tagati elatis. Vaatlen teoses *Suomen Kansan Vanhat Runot* avaldatud loitsudes sisalduvaid loomanimetusi inimeste ja loomade suhete indikaatoritena. [Runonäited on sageli nende sõnavara murdelisus, arhailisuse ja spetsiaalselt eufoonilistel eesmärkidel loodud sõnade tõttu tõlgitud poolikult ja/või ebatäpselt – Kristi Salve]. Teave tänapäevasest suhtumisest pärineb teaduskirjandusest ja loomaharrastajatele mõeldud ajakirjandusväljaannetest. Lisaks olen kasutanud 1995. aasta kevade ajalehtede uudiste-ainestikku.

LOITSUDE OSA KÜTTIMISEL

Varases kütikultuuris tegutses jahipidaja üksinda ja kohtas saaklooma kui indiviidi. Jahipidaja ja uluki suhe oli isiklik ja põhines vastastikusel austusel. Oletati, et loom annab end saagiks vabatahtlikult (Ilomäki 1986). Erinevalt peremehele allutatud koduloomast säilitas metsloom iseseisvuse kuni surmani. Loomad kuulusid metsa, inimese kontrolli alt väljapoole jäävasse maailma. Saaklooma kohtamise eeldus oli, et saak leitakse füüsilise pingutuse abil (nt Jochelson 1926) või tema teatavasse kohta meelitamisega (Fardon 1990: 194). Loitsud kujutavadki lisaks saakloomale ka ideaalset jahimaastikku. Oluline oli ju suhtlemine metsaga ja selle õnnestumise üheks eelduseks õige kõnetamine (Ilomäki 1986).

Jahindusloitsudes on saaklooma nimetuseks *juoni* (vigur), *metsän vilja* (metsavili), *jalan neljän juokseva, viijen vinttoileva* (neljal jalal jooksev, viiel veerlev), *rannan kiertäjä* (rannal ringleja), *someron sorottaja* (sõmerasõtkuja) või *rahakarva* (rahakarva), *villakuontalo* (villakoonal), *karvapalli* (karvapall), *kultaturkki* (kuldkasukas) või *veronahka* (maksunahk): *piispan pitkiä hihoja, valta miehen vaattehia, herroihin hetulehia, kantajia kuulun koiven* (piiskopile pikad käised, võimumehele rõivad selga, mõisahärrale hilbud ümber, kuulsale kandjale koivad).

Saaklooma kriteeriumiks on liikumine, jooksmine või karvkate. Liikumisviisi on kasutatud kirjeldavate elementidena püünisesõnades:

*Yhen paan siivin kiitävälle,
toisen jalon juokseville,
kolmannen maassa mataville
(ühe panen tiibadel kihutavale,
teise jalgadel jooksvaile,
kolmanda maas roomajaile).*

Täpsustades saagilootusena linde, saab kriteeriumiks sulekate: suletopp (*höyhentuppelo*), sinitiivaline (*sinisiippana*). Lindude kohta leidub ka liike märkivaid termineid. Samuti võidakse neljajalgseid saakloomi kõnetada denotatiivsete lind-nimedega. [Ka vanemas eesti keeles oli lind-sõnal tähendus metsloom: *linnunahkne kasukas* võis olla rebase vm karuslooma nahast; uuemas rahvalaulus nimetab jänes ennast *vaeseks linnuks* jne – Kristi Salve.] Karusloomana jahitava orava eufemismid on meelitavad: *oravainen, oikiainen* (oravake, õigeke), *metsän valkea vasikka* (valge metsavasikas), *kävyn syöjä kannervöini* (käbinärija), *metsän kissa kirmijäinen* (kiirustaja metsakiisu), *puun kuningas* (puukuningas), *metsän kukka* (metsaõieke). Jänest ei jahitud naha pärast; talle pandi samuti nagu lindudele püüniseid, millesse teda loitsiti pejoratiivseid nimesid kasutades: *jänis jäppä, juppaniska* (jänes kõverkael), *vinttura, pyöräsilmä* (kõõrsilm), *hiien kanttura* (põrgu?).

Loomade kõnetlustena kasutatakse niisiis üheaegselt neutraalseid üldtermineid ja liigitusele viitavaid nimetusi. Viimased ei ole tavaliselt denotatiivsed, vaid ümberütlemised, millel on ilustav või pejoratiivne tundevarjund. Denotatiivsed nimetused võivad osutada teisele loomale (*koer, vasikas, metsautt*). Taksonoomiline komponent ei ole seotud liigiliste omadustega, vaid jahipidaja huvide ehk loodetava saagiga. Nimetused iseloomustavad niihästi looma kui ka küti suhtumist temasse. Saaklooma tapmine oli looma ja inimese tutvusega põhimõttelises vastuolus (Serpell 1986: 140–142). Seetõttu eeldas illusioon lepingul põhinevast surmast ritualiseerimist (Jochelson 1975: 146–147) ja mõjutas sõnavalikut.

LOOMAD MÜÜTILISE MÄÄRATLEMISE VAHENDINA

Arstimissõnad algavad sageli väe äratamise värssidega, milles loitsija piiritleb oma mõju ja kasutatavaid vahendeid, osutades mh loomadele :

*mull on kourat kontiolta,
veren juojalta vekarat,
linnulta lihan pitimet,
havukalta haarottimet.
A mie olen suuri susi,
muut riuvukse revokse.
(Kämbblad sain ma metsaotilt,
verejoojalt jätkud,
linnult lihapihid,
haukalt harud.
Mina olen ise suuri susi,
teised kõik räbalad rebased.)*

Diagnoosides haigusi ja osutudes ise tõvest tugevamaks sundis loitsija selle patsiendist lahkuma. Paljud loomad on sellega seoses esindatud nii tõve transportijate kui ka paigana, kuhu haigus tõrjutakse:

*Hauki sun syvälle viepi,
lohi luovolle vetäpi.
(Haug sind viib sügavale,
lõhe veab karile.)*

*Kissa kirjava veab,
kukko musta kiijättävi.*
(Kirju kiisu vedagu,
must kukk kihutagu.)

*Hirven paksuhun lihahan
petran paksun palliohon*
(Põdra paksusse lihasse,
paksu põhjapõdra vahelihasse.)

Koer võib olla nii saadetud tõve tooja kui ka loitsija abimees, *kylän kirojen syöjä* (küla needuste õgija). Tõbi võidakse siirata või selle päritolu lokaliseerida looma sigimise ja surmaga seotud kohta:

*Mis on korppi koinattuna,
musta lintu muokattuna.*
(Kus on kaaren koinitud,
musta lindu haritud.)

*Siell on hirvet hirsipuussa,
oksissa metsän otukset.*
(Seal on põdrad võllapuus,
oksades metsaasukad.)

Väljendid viitavad kujutelmale šamaani abiloomadest ja nende müütilisele tõlgendamisele (Siikala 1992: 187–189, 199). Ühe omaduse tõstmine keskseks jooneks saab kontekstis tunderõhku juurde ja tõlgendus põhineb anomaalial. Jahindusloitsudes on eufemismide kasutamine ettevaatusabinõu, arstimisloitsudes kaasneb kiskjate nimelise mainimisega nende oma võimu alla saamise probleem või on see sihilik taburikkumine.

Niisiis määrab kontekst loitsija suhtumise loomasse: saaklooma austav kõnetamine vastandub looma alandavale sõimamisele arstimisloitsudes. Lüürikas saavad eufemismid teistsuguse tähenduse:

*kanna korppi huoliani,
musta lintu murhettani*
(kaaren, kannu minu hoolt,
musta lindu, minu muret)

on manamise vaashoitud variant. Loitsude sõnavalik põhineb jahipidamise eesmärgil lausunud sõna eeldataval jõul.

TÄNAPÄEVA INIMESE LOOMAKÄSITUSEST

Loom määratletakse sageli inimese negatsioonina (Ingold 1988: 3–6). Inimene kuulub kultuuri, loom loodusesse – kas täielikult või osaliselt, nagu näiteks koduloomad. Inimene ei valitse metsloomi, kuigi loitsude abil püüti seda teha. Tänapäeva inimesel on alusteadmiseks bioloogiline klassifikatsioon, kuigi tegelikkuses ei ole olemas üldtunnustatud seisukohta; suhtumist tuleb teisiti iseloomustada.

Mõne suhtumiskriteeriumi määrab kasu, mille inimene loomast saab. Inimene on alati tahtnud loomi kasutada. Kõige mitmekülgsem on rändkarjakasvataja ja tema loomade vaheline kasusuhe (Digard 1990: 75). Mida lähemale tänapäevale ja koduloomapidamise majanduslikele eesmärkidele tulla, seda kesksemaks teguriks see tõuseb. Isiklikud suhted ei ole enam võimalikud. Suhete keskne element on siiski see, et inimene põhjustab looma surma. Kõige tavalisem tapmispõhjus on toidu saamine. Kütikultuuris võidi surma tõlgitseda lepingul põhinevana, kuid kodulooma surm on ainuüksi inimese otsustada, lähtealuseks viimase erilisus ja hierarhiline üleolek (Ingold 1994: 16; Serpell & Paul 1994: 132). Karjakasvataja “süüdiolok” on kütiga võrreldes mitmekordne: pikaage suhte hoolitsussuhte lõpuks ta tapab looma, kes on majandusliku kasu

tooja, mitte indiviid (Serpell 1986: 5, 48–54, 151; Clutton-Brock 1994: 31). Loomakasvatustooted ei seostu tänapäevase tarbija teadvuses loomadega, kellest neid saadakse (vrd Singer 1991: 100–101).

Üheski kultuuris ei kasuta inimene toiduks kõiki loomi: traavlite, tsirkuseloomade ja lemmikloomade söömist peetakse tõenäoliselt mõeldamatuks. Viimatinimetatuga kaasneb terve tööstusvaldkond: Inglismaal kulutatakse aastas miljard naela nende toitmiseks. Suhteid lemmikloomadega on nimetatud inimestevaheliste puudulike suhete korvamiseks. Kas inimene on üldse suhetes loomadega omakasupüüdmatu, kas on seda vähemalt vaalakaitsjad? Toitumispiiranguid on selgitatud erinevalt. Tänapäeval viitavad taimetoitlased sageli lihatoodete ökoloogilisele kurnavusele või intensiivloomakasvatuses loomadele põhjustatavatele kannatustele (Singer 1991: 151–176). Enam ei palu inimene toitu ega arutle hoopiski enda ja jahilooma suhte üle. Tähelepanu on pööratud pigem jahi rituaalsele poolele või võimalusele viibida looduses. Liha hankimist küttimise abil peetakse “loomaõiguste” vaatevinklist esteetiliselt talutavamaks lahenduseks kui intensiivloomakasvatust (Tengvall 1992: 25). Sama kehtib harrastus- ja tööstusliku kalapüügi vastandamise puhul.

Suhtumist loomadesse saab vaadelda ka sellega kaasnevate tunnete alusel. Karjakasvatajadki “hoolivad” loomadest, kuigi valitsemine on suhete põhijoon. Lemmikloomi peetakse tunde pärast ja nende tunded oletatakse rahuldatuks. Erinevalt jahiloomadest ei anna lemmikloomad kasu, nende ärasöömine pole mõeldav. Põhjuseks on ilmselt nende seisund inimühiskonnas: nad elavad koos inimesega, neil on nimi ja lisaks võidakse neile omistada ka moraalseid väärtusi ja omadusi (Patoluoto 1989: 107–108). Ilmne tähtsus on lemmikloomade ja inimese omavahelisel suhtel, mis laseb viimasel ennast vajalikuna tunda (Serpell 1986: 19–33). Lemmikloomapidamist toetab laialdane tööstus ja vilgas kirjastamistegevus. Internetis on jututoad nii lemmikloomapidajatele kui lindudest ja liblikatest huvitatutele. Näiteks ilmub nii jahi- kui ka kalameestele harrastusteemalisi ajakirju ning igal aastal antakse välja erialaseid käsiraamatuid relvaõpikutest kokaraamatuteni ning kalapüügil kasutatavate liblikaid meenutavate ahvatiste valmistamise juhenditeni.

Inimese ja looma suhe omandab erinevaid vorme ka tuttavuse/tundmatuse alusel. Tänapäeva inimese elutegelikkusse võivad erinevaid põhjustel kuuluda tsirkustesse, loomaaedadesse ja -parkidesse koondatud metsloomad ning laboratooriumide katseloomad, tuvid ja parasiidid. Isiklik suhe areneb taltsutatud loomade ja nende hooldaja vahel samal viisil nagu lemmikloomade ja nende pidajate vahel. Ornitoloogi kiindumusobjektid püsivad kaugetena: lindude vaatlus ja loendamine ei eelda nendega kohtumist. Jahiriietus, kalastaja kunstiliblikad, binokkel on suhetes loomadega kesksel kohal. Linnaelaniku suhe loodusega asjastub vältimatult (Ahonen 1987: 400), elavaid loomi võidakse kogeda isegi hirmuäratavateks (Midgley 1988: 37).

Lemmikloomade antropomorfseid tunnuseid ja mitteverbaalse kommunikatsiooni võimalust peetakse nende kõige köitvamateks omadusteks (Serpell 1986: 61–67, 100–133). Inimese kombel tegutsevad loomad saavad uue rolli koomiksites ja joonisfilmides. Antropomorfiseeritud loomad ei säilita algseid loomalikke omadusi, kui nad marginaliseeritakse meelelahutuslikesse rollidesse (Coy 1988; Tapper 1988: 56). Äärmuslikel juhtudel on reaalsed loomad kujutluslikega võrreldes anomaalsed; linnalapsele võib Disneylandi fantaasiaühiskonna liikmeks olev part olla tuttavam kui samanimeline kodulind. Tõsi küll, sel viisil võidakse kanaliseerida ka positiivset ideoloogilist informatsiooni (Tambiah 1969: 457).

SUHTED JA KLASSID

Nii loitsutekstides kui tänapäevases Soome aineses põhineb loomade käsitlemine inimese kultuuriliste kontekstide loodud tõlgendustel. Jahindusloitsude loomakujud lasevad ennast määratleda küti ootuste kohaselt. Nad on majandusliku tootmise ühikud,

nagu ka kirgede möllu põhjustanud intensiivloomakasvatuse valdkonda kuuluvad loomad. Harrastustega assotsieeruvad loomad seevastu nõuavad kulutusi (Serpell 1986: 11–122), kuid toodavad meelehead.

Seisukohtade erinevused tulenevad mitmesugustest taustadest. Staatuse probleemilgi on oma osa – nii on see ju ka sõnamaagiat viljeleva ravitseja puhul. Kultuur on inimrühmiti segmenteerunud ning erinevad ringkonnad ei tunne üksteise tegelikkust. Jahindusloitsud olid meeste pärimus, jahipidamine ja kalapüük on endiselt meeste harrastused, samas kui lemmikloomi peetakse sageli lastega peredes. Vaid osa tänapäeva inimese loomi puudutavatest teadmistest on empiiriline: akvaariumipidajate terminoloogia ei laiene ratsutajatele ega rebasekasvatajatele. Loomamõisted ei nõua etnobioloogilist klassifikatsiooni, vaid selguvad kultuuriliste tähenduste põhjal. Nii pärimuses kui tänapäevases mõtlemises on neid nii rühmasiseseid kui ka üleüldisi ja need eristavad pigem suhtumisi kui loomi. Nimetused kirjeldavad nii looma kui ka inimese suhet temasse.

Tõlkinud Kristi Salve

Kasutatud kirjandus

- Ahonen, Pirkko-Liisa 1987. Metsä elämäntavassa. – Aarne Reunala & Pekka Virtanen (eds.). *Metsä suomalaisten elämässä. The forest as a Finnish cultural entity.* (Silva Fennica 12: 4.)
- Berlin Brent 1992. *Ethnobiological classification. Principles of categorization of plants and animals in traditional societies.* Princeton.
- Clutton-Brock Juliet 1994. The unnatural world: Behavioral aspects of humans and animals in the process of domestication. – Audrey Manning and James Serpell (eds.). *Animals and human society. Changing perspectives.* London & New York.
- Coy, Jeannie 1988. Animals' attitudes to people. – Tim Ingold (ed.). *What is an animal?* London.
- Digard, Jean-Pierre 1990. *L'homme et les animaux domestiques.* Fayard.
- Fardon, Richard 1990. *Between god, the dead and the wild. Chamba interpretation of the ritual and religion.* Edinburgh.
- Ilomäki, Henni 1986. *Eläinten nimittämien ja luontosuhde. Petojen roolit pohjois- ja rajakarjalaisissa kalevalamittaisissa runoissa.* Helsingin yliopisto, lis. työ.
- Ingold, Tim 1988. The animal in the study of humanity. – Tim Ingold (ed.). *What is an animal?* London.
- Ingold, Tim 1994. From trust to domination: An alternative history of human-animal relations. – Audrey Manning and James Serpell (eds.). *Animals and human society. Changing perspectives.* London & New York.
- Jochelson, Valdemar 1975. *The Yukaghir and the yukaghirized Tungus.* (The Jesup North Pacific Expedition. Franz Boas (ed.). *Memoir of the American Museum of Natural History* 9)
- Midgley, Mary 1988. Beasts, brutes and monsters. – Tim Ingold (ed.). *What is an animal?* London.
- Patoluoto, Ilkka 1989. Hyöty, rakkaus ja sivistys suhteinamme eläimiin. *Eläin ihmisten maailmassa.* Helsinki.
- Serpell, James 1986. *In the company of animals. A study of human-animal relationships.* Oxford.
- Serpell, James & Paul, Elizabeth 1994. Pets and the development of positive attitudes to animals. – *Animals and human society. Changing perspectives.* Audrey Manning and James Serpell eds.). London & New York.
- Siikala, Anna-Leena 1992. *Suomalainen samanismi. Mielikuvien historiaa.* Helsinki (SKST 565).

- Singer, Peter 1991. *Oikeutta eläimille*. Suom. ja Suomea koskevin tiedoin täyd. Helena Tengvall. Porvoo-Helsinki-Juva.
- Suomen kansan vanhat runot*. Helsinki (SKST 151).
- Tambiah, S. J. 1969. Animals are good to think and good to prohibit. *Ethnology* 8.
- Tapper, Richard 1988. Animality, humanity, morality, society. – *What is an animal?* Tim Ingold (ed.). London.
- Tengvall, Helena 1993. *Eläinten puolesta. Eläinten ystävän käsikirja*. Helsinki.

Inimene ja emotsioonid

Viimaks võttis isa uue naese, siis läks Antsu põli paelu alvemaks kui enne: võerasema ei sallinud poega mitte maikugi. Ta palus viimaks meest, et see Antsu ära tapaks, ja veel iga päev tülitas meest sellesama ütelsega, et tapa aga poiss ära!

Ükskord ütles ärg poisile, et sind tahetakse ära tappa. Ta lubas veel poisile ära ütelda, mil päeval just tahetakse teda tappa.

Eelarvamused, kadedus, tigidus, hirm, viha jms on negatiivsed emotsioonid, mida püütakse avalikkuse silma eest peita, kuid see ei õnnestu. “[- -] emotsioonide väljanäitamine teeb inimesed haavatavaks ja haavatav olla on ebaturvaline,” teeb rahvapärasest arvamusest kokkuvõtte Ene Vainik.

“Kui inimesed tunnistavad harva oma kadedust, eriti selle õelat vormi, kuidas me siis saame öelda, et inimene on kade?” küsivad Emmanuel Habimana ja Line Massé. Milliseid võtteid on inimesed leiutanud, et negatiivseks peetavaid tundeid välja elada?

Emmanuel Habimana & Line Massé. Kadeduse avaldumisvormid ja isiksusehäired Ene Vainik. “Kuumaverelised” eestlased. Eestlaste rahvalikust emotsioonikategooriast

Rühmatöö ülesanded

Leia autorite esitatud väited:

- (a) millised on negatiivseks peetavad emotsioonid,
- (b) miks neid emotsioone peetakse negatiivseteks,
- (c) kuidas neid emotsioone kultuuris väljendatakse, tõrjutakse või tasakaalustatakse?

Sõnasta oma poolt- ja vastuargumendid artiklites esitatud seisukohtadele.

Milliseid emotsioone on sul endal raske väljendada (sa ei meeldi mulle; ma armastan sind jne)?

Kas on olemas rahvuslikke, sotsiaalseid, vanuselisi erijooni emotsioonide väljendamisel?

Arutelu 20. märtsil kell 10–12.

Vaba arutelu teemad (kuni 17. aprillini):

Milliseid näiteid negatiivsetest ja positiivsetest emotsioonidest võiksid siinkohal jagada?

Mis on needus, ärasõnamine? Miks on need nähtused tänini mõnele inimesele aktuaalsed?

Miks on kultuuris vaja eristada negatiivseid ja positiivseid tundeid? Kui absoluutsed on siinjuures positiivne ja negatiivne poolus?

Kuidas väljendaksid (sõnas, pildis, helis ...) viha, hirmu, kadedust, kurja silma, õnne vms? Kuidas on neid kujutatud kunstiloomingus?

...

Kadeduse avaldumise vormid ja isiksushäired

Emmanuel Habimana, Line Massé

Isiksushäireid seostatakse sageli ühiskondlikult vastuvõetamatute käitumisviisidega, kuid alati ei peeta seda normist hälbimiseks. Samuti on kadedust seostatud väärkohanemisega, muu hulgas inimestevaheliste konfliktide, madala enesehinnangu, depressiooni, ärevuse, agressiivsuse ja isegi kuritegeliku käitumise – vandalismi või koguni mõrvaga. Psüühikahäirete klassifikatsioon (DSM-IV) seob kadedusega vaid üht isiksushäiret – nartsissistlikku isiksust. Sellegipoolest on see “surmapatt” inimsuhetes levinud ega puuduta ainult nartsissistlikke isiksusi. Enamik teadlasi tõdeb, et inimesed eitavad teiste kadestamist, sest kadedust peetakse sotsiaalselt ebasoovitavaks tundeks, seetõttu ei ole sõnalised ütlused objektiivsed. Selleks, et seda raskust ületada, on välja pakutud projektiivseid meetodeid. Koostasime kaks küsimustikku: otsese ja kaudse versiooni. Valim koosnes 786 keskkooliõpilasest ja tudengist. Tulemused näitavad, et kaudne versioon mõõtis kadedust täpsemalt.

Artiklis käsitletavat märksõnad: Kadedus / kuri silm / kaudne mõõtmine / isiksushäired / sotsiaalne võrdlemine

SISSEJUHATUS

Isiksusehäireid seostatakse sageli ühiskondlikult vastuvõetamatute käitumisviisidega, kuid alati ei peeta seda tingimata normist kõrvalekaldeks. Samuti on kadedust seostatud väärkohanemisega, muu hulgas inimestevaheliste konfliktide, madala enesehinnangu, depressiooni, ärevuse ja agressiivse käitumisega kadestatava inimese või tema varanduse suhtes. Vahel võib kadedus tuua kaasa isegi kuritegelikku käitumist – süütamist, vandalismi, kallaletunge ja isegi mõrva. Prantsusmaal pole kadedust peaaegu üldse empiirilisel uuritud (v.a psühhoanalüütikud), suurem osa kadedust puudutavaid töid on tehtud sotsiaal- või isiksuse psühholoogia raames Ameerika Ühendriikides alates 1980. aastate keskpaigast. Sellegipoolest on tehtud väga vähe süstemaatilisi katseid, et välja selgitada individuaalseid erinevusi, eriti puudutab see iseloomujooni, mis võiksid seletada, miks üks inimene on kadedam kui teine. Alustuseks vaatame kadedust kui üldist psühholoogilist nähtust, mis võib teatud olukorras avalduda igal inimesel, seejärel pöördume konkreetsemalt kadeduse ja isiksushäirete seoste juurde.

KADEDUS KUI ÜLDINE PSÜHHOLOOGILINE NÄHTUS

Definitsioonid

Psühholoogias on kaks peamist kadeduse seletamise viisi: psühhoanalüütiline teooria ja sotsiaalse võrdlemise teooria. Psühhoanalüütilises paradigmas on suurim mõju olnud M. Kleini teoorial (Klein 1957). M. Klein defineerib kadedust kui *vihast tunnet, kusjuures kadedus seisneb soovis ära võtta või rikkuda midagi ihaldatavat, mis teisel inimesel on või mida ta naudib*. J. Hubback (1972) kritiseerib M. Kleini definitsiooni, rõhutades asjaolu, et kadedusega ei kaasne alati soov rikkuda. Tema arvates hõlmab kadedus kolme tunnust: *esimene on soov saada endale see, mis teisel inimesel on ja mida too naudib* [tahtmine], *teine on see, et soov on seotud vihaga, ja kolmas, hilisem vorm, on soov rikkuda*. P. M. Spielman (1971) nõustub selle seisukohaga. Ta kirjeldab nelja omavahel seotud kadedustunnet, järjestades need tunde intensiivsuse alusel: 1) matkimine (teise inimese imetlemine ja soov temaga võrdseks saada, imiteerida või isegi teda ületada, aga ilma märkimisväärse pahatahtlikkuseta); 2) nartsissistlik haavumine (alaväärsuse, küündimatuse, väiksuse tunne või kahjustatud enesehinnang; kergemal kujul võib seda kogeda kui pettumust, raskemal kujul võib see olla alandus või häbistus); 3) igatsus ihaldatava omanduse järgi (saamahimu) ja 4) vihatunne omaniku vastu (kergemal kujul võib seda kogeda kui tuska või rahulolematust, keskmisel kujul võib see avalduda kui vimme või pahatahtlikkust ja raskemal kujul kui kius, õelus, pahatahtlikkust, vihkamist ja soov omanikule viga teha, kõige ekstreemsemal kujul kui tahe rikkuda või hävitada kadestatavat objekt).

Sotsiaalse võrdlemise teooria defineerib kadedust kui tundeid, mõtteid ja käitumisviise, mis ilmnevad siis, kui meie isiksuseomadused, omandid või saavutused ei ole samaväärsed teiste meile oluliste inimeste samade omadustega (Salovey & Rodin 1985). Silver ja Sabini (1978) ning Salovey ja Rodin (1984) on loetlenud kolm kadedust esile kutsuvat tingimust: 1) negatiivne või enesehinnangut kahandav informatsioon võrdluses teise isikuga, 2) selle informatsiooni olulisus kadetsejale ja 3) suur sarnasus või lähedane suhe kadestatava isikuga.

Esimene kadedust esile kutsuv tingimus on üsna erinev püsivalt madalast enesehinnangust, kuigi enamik inimesi tavaliselt seostab kadedust just sellega. Uurimused on näidanud, et enesehinnang kui iseloomujoon ei korreleeru püsivalt kadedusele kaldumisega (Salovey 1991). Pigem on kadedus tagajärjeks sellele, kui isiku (positiivne või negatiivne) hinnang enesele on kõnealusel hetkel võrreldes kellegi endast edukamaga ohus, või siis, kui tajutakse oma sotsiaalse positsiooni langemist (Sabini & Silver 1982). Kadedusega seotud käitumises (nt rivaali tagarääkimine või halvustamine) võib näha püüet hoida ära enese alaväärtustamist (Joffe 1969; Sabini & Silver 1982). Silver ja Sabini (1978) testisid seda hüpoteesi, näidates katsealustele videosalvestusi, kus näitlejad mängisid oma edu või ebaedu meditsiinikooli sisseastumiseksamitel. Tüüpstsenaariumis, kus esimene näitleja sai sisse, teine mitte ja läbikukkunu halvustas eduka iseloomu või laimas ta edu, tundis 92% katseisikutest spontaanselt kadedust. Osalejad tajusid halvustamist kadedusena harvemini juhul, kui edukas näitleja kiitles (59%), kui mõlemad näitlejad võeti vastu (54%) või kui läbikukkunud näitleja nuttis (55%).

Teine kadedust tekitav tingimus seostab kadedust sotsiaalse võrdlemisega nendes dimensioonides, mis on isiku enesemääratluses kesksel kohal (Miller, tsiteeritud Salovey 1991). A. Tesser ja ta kolleegid (1991) on loonud positiivse enesehinnangu alalhoiu mudeli, mis annab huvitavaid vihjeid kadeduse mõistmiseks. Nad väidavad, et inimestel on motivatsioon säilitada kõrge enesehinnang ja kõik tegutsevad aktiivselt positiivse mulje loomise nimel, toetudes peamiselt kahele meetodile – refleksioonile ja võrdlusele. Refleksioon esineb juhul, kui inimesed tunnevad ennast hästi teise inimese edu tõttu: nad muutuvad tähtsamaks, peesitades teise inimese hiilguses. Võrdlus seevastu võib enesehinnangut ohustada, sest teise inimese oskused või head omadused võivad sellele halvasti mõjuda. Kumba meetodit parajasti kasutatakse, määrab see, kui olulised on inimese enesemääratluses teise inimese saavutused ja omadused (Tesser 1991). Kui see pole tähtis, rakendatakse tõenäoliselt refleksiooni. S. Dakins ja A. J. Arrowood (1981) leidsid, et võistlevad võrdlused (tulenedes arvatavasti kadedusest) esinevad tõenäolisemalt siis, kui teistel samasugustel inimestel läheb veidi paremini kui kadetsejal endal. Mõned uuringud rõhutavad endast lähtumise olulisust kadeduse kogemisel (nt Buakasa 1980; Lieblich 1971). Näiteks ajakirjas *Psychology Today* avaldatud ülevaates palusid Salovey ja Rodin (1985) lugejatel reastada erinevaid dimensioone (nt rikkaks ja kuulsaks saamine, paljudele meeldimine või füüsiline atraktiivsus) selle järgi, kui olulisused on need inimese minapildile. Seejärel paluti neil samu dimensioone hinnata selle järgi, kui suurt kadedust need võiksid tekitada. Nad täheldasid statistiliselt olulist, ehkki väikest korrelatsiooni (0,18–0,34) esimeste ja teiste hinnangute vahel.

Kolmas kadedust esile kutsuv tingimus puudutab kahe inimese vahelist sarnasust (nt hoiakud, vanus, sugu, sotsiaalmajanduslik seisund). Kõige enam võrdleme end või võrreldakse meid inimestega, kes sarnanevad meiega ea, soo, tegevusala ja teiste tunnuste poolest. L. A. Festinger (1954) väitis, et tendents valida võrdlemiseks enesega sarnasemad inimesed suureneb vastavalt sellele, kui oluline antud objekt on. Need, kes sarnanevad mitmel viisil, on tavaliselt enesele hinnangu andmisel informatiivsemad võrdlusalused (vt Wheeler 1991). Inimesed on ka vastuvõtlikumad tagasisidele, mis tuleb neile sarnastelt inimestelt (Goethals & Darley 1977; Tesser & Paulhus 1983; Wheeler & Zuckerman 1977). Just nende inimeste saavutused võivad tunduda kõige alandavamana (Parrott 1991; Silver & Sabini 1978). Salovey ja Rodin (1984) märkisid, et erinevus meie

ja teiste vahel ei pea tingimata tähendama, et meie oleme halvemad, kuid kui erinevomasarnastest inimestest, tuleneb see suure tõenäosusega alaväärsusest, mitte teistest teguritest (nt sotsiaalmajanduslik staatus, kogemused). Silver ja Sabini (1978) on märkinud, et *kuna kadedus eeldab, et inimest on alavääristatud või talle vähemalt tundub nii, siis on kadeduse väljapaistmine kahekordselt kahjustav*. Me pole mitte ainult "patustanud", vaid ka vaikides tunnistanud oma alaväärsust. Seetõttu on inimestel harilikult väga raske tunnistada, et nad kadestavad kedagi. Uuringus, kus tudengid pidid kirjeldama kadeduse ja armukadedusega seotud situatsioonides esinevaid tundeid, märkisid P. Salovey ja J. Rodin (1986), et kuigi mõlemas olukorras esines võrdsel määral ärevust, tunnistasid katsealused, et tunneksid hoopis enam piinlikkust, kui teised teaksid, et nad on kadedad (võrreldes armukadedusega).

KADEDUSE VORMID JA ERISTATAVUS

Igapäevases kasutuses on sõnal kadedus kaks erinevat tähendust: üks on moraalselt vastuvõetav ja teine moraalselt taunitav. Esimene kadeduse vorm esineb siis, kui inimesel pole seda, mis teistel on, ja ta kas ihaldab seda, imetleb kadestatavaid inimesi või soovib olla nendesarnane. See kadeduse positiivne vorm motiveerib inimesi ennast parandama ja seda ei peeta pahatahtlikuks, vaid imiteerivaks ja imetlevaks kadeduseks (Parrott 1991). Teisalt keskendutakse kadeduse õela vormi puhul (näiteks teist inimest taga rääkides või teda halvustades) kadestatava objekti või omaduse kõrvaldamisele või hävitamisele (Neu 1980). Selles kadeduse õelas vormis nähakse pattu. Kadedust peetakse vastikumaks kui teisi patte. Jeammet (1998) ning Silver ja Sabini (1978) on väitnud, et kui teised kuus "surmapattu" seostuvad liigse lõbu- ja naudinguihaga (ahnus, saamahimu, meelelisus ja laiskus) või üleolekuga (viha ja uhkus), siis kadedus pole seotud lõbuga ning sellele järgneb valu ja alaväärsus. Sel põhjusel eelistab kade inimene oma raevus ja piinas hävitada selle, mida ta pole võimeline endale saama. Enamik inimesi ei erista kadedust armukadedusest, ehkki neid kahte mõistet saab kergesti lahus hoida. Kui kadedus toob endaga kaasa iha millegi järele, mis kuulub teisele ja sisaldab endas düaadilist suhet (kade ja kadestatav), siis armukadedus ilmneb triaadses situatsioonis ning selle ajendiks on hirm kaotada (rivaalile) juba olemasolev suhe armastatud inimesega. Kõnekeeles ei tehta mõistetel kadedus ja armukadedus sageli vahet (nt "Ma olen nii (armu)kade su Austraalia-reisi peale!"). R. H. Smith, S. H. Kim ja W. G. Parrott (1988) on näidanud eksperimentaalselt, et sõnad kadedus ja armukadedus kattuvad tähenduselt eelkõige seetõttu, et armukadedust kasutatakse tavaliselt nii kadeduse kui ka armukadeduse tähenduses.

AVALDUMISVORMID

Kui inimesed tunnistavad nii harva oma kadedust, eriti õelat kadedust, kuidas siis teada saada, et inimene on kade? Vastavalt M. Silveri ja J. Sabini eespool kirjeldatud uurimusele (1978) *peetakse inimest kadedaks, kui tema tegevuses väljendub kohatu püüe tõsta oma enesehinnangut ja alandada teist inimest oma väärtuse kaitsmisel*. Mõnda reaktsiooni seostataksegi tüüpiliselt kadedusega. Siin on toodud mõned neist, mis on järjestatud neis peituva õeluse järgi: 1) püüd veenda teisi, et inimese saavutused ei peegelda tegelikult inimese enda väärtust, vaid tulenevad pigem kavalusest või juhusest (Silver & Sabini 1978); 2) enda tegemiste või omaduste näitamine tegelikkusest positiivsemas valguses (Salovey & Rodin 1988); 3) püüe muuta nägemust sellest, mis on tähtis või oluline selleks, et lülituda kergemini võrdluselt reflektatsioonile (Tesser & Paulhus 1983); 4) teiste edu moonutamine negatiivses suunas (Tesser & Campbell 1980); 5) kadestatavate inimeste laimamine või püüe vähendada tulevast seotust nendega (Salovey & Rothman 1991); 6) püüe saboteerida kadestatavate inimeste tulevasi saavutusi (Tesser & Smith 1980); 7) vägivald või agressiivsus kadestatavate inimeste või nende omandi vastu (Schoeck 1969).

KADEDUS JA ISIKSUSHÄIRED

Nagu eespool näha, on paljud kadeduse avaldumise vormid olemas isiksushäiretes ja seletavad osaliselt nendega kaasnevaid inimestevahelisi konflikte. Tuleb arvesse võtta, et üks häiretele iseloomulik tunnus on teiste kahjustamine – sellised käitumisviisid on egosüntoonilised. Teisalt võib teatud negatiivse afekti teadvustamine esile kutsuda impulsiivsust või viha enda vastu (nt enda vigastamine) ning vahel ärevushäireid ja depressiooni või psühhoaktiivsete ainete kuritarvitamist (Gold 1996). Ehkki seost kadeduse ja isiksushäirete vahel ei ole süstemaatiliselt uuritud, võime leida huvitavaid viiteid kultuure võrdlevast psühhiaatriast ja meditsiiniantropoloogiast. G. Murdock, S. F. Wilson ja V. Frederick (1980) on leidnud, et kadedus seostub enamikus mitteläänelikes kultuurides *kurja silmaga*, kusjuures need emotsioonid tekitavad maagilise agressiooni väljendamise viise (Alarcón, Foulks & Vakkur 1998). Näiteks J. Constant (1969) väidab, et Guadelopes esinevad deliiriumihood on põhjustatud armukadedusest naabrite vastu. Samamoodi leidis E. Habimana (1988) Rwanda ravijaid uurides, et nii ravijad kui ka nende patsiendid peavad psühhoatiliste häirete põhjuseks kadedust. 50%-l juhtudest on kadedad inimesed perekonnaliikmed (vend, õde, onu või kasuema) ja teisel 50%-l on selleks naaber. Üldiselt kadestavad inimesed varandust (nt auto, ilus maja, viljakas maa ja terve kari) või sotsiaalset positsiooni (nt suur pere, palju lapsi või hea hariduse saanud laps, kellel on eeldused edukaks tulevikuks). Et kadedal inimesel ei ole samasugust staatust või varandust ja ta peab varjama oma viha, nähes teiste edu, mida ta soovib endale või oma lastele, kasutab ta oma kurjust selleks, et hävitada kadestatud inimese õnn. Väga sageli eelistavad kadedad inimesed kaudseid rünnakuid oma konkurentide vastu, otsides abi sortsidelt ja nõidadelt. See vahendaja, olenevalt sellest, kui palju kade inimene on valmis maksuma, võib saata kadestatavale (oma jõu või nõiakunsti abil) halba õnne, õnnetusi, needust või vaimuhaigusi. Samal ajal on kadestaja silmakirjalikult esimeste seas, kes pakub abi ja tröösti. T. M. Baukasa (1980) ja E. E. Evans-Pritchard (1937) lisavad, et Aafrika rahvaste bakongode ja azandede arvates on kadedus alati nõiakunsti aluseks. Azandede silmis on härrasmees see, kes teisi ei kadesta. Ka muud mitteläänelike kultuuride uuringud toovad välja kadeduse pahatahtlikku rolli (Murdock, Wilson & Frederick 1980; Schoeck 1969). Selleks, et kadeduse mõjudele vastu hakata, peab ohver leidma teise nõia (või ravija), kes haiguse või ebaõnne välja ajaks, või peab kadestatav isik varjama oma heaolu, näiteks minimeerides oma edu või head tervist. Nii arvab Kluckhohn (1944), et navaho indiaanlaste külalislahkus on omamoodi kaitse külaliste nõiakunsti vastu.

Need erinevate kultuuride analüüsid näitavad kadeduse kui ühiskondliku nähtuse tähtsust. Samas nähtub neist, kui raske on uurida varjatud ja eitatud afekti. Selleks, et valideerida allpool kirjeldatud uurimisevahendeid, oli vaja läbi viia mitu uurimust. Siinkohal esitame neist vaid kaks.

1. UURIMUS

Meetod

Osalejad

Valim koosnes 786 prantsuse kooliõpilasest ja tudengist (438 tüdrukut, 346 poissi; kahe inimese soo kohta puudusid andmed). Katserühmad valiti ühest keskkoolist (20 rühma, 528 inimest) ja ülikooli kahelt kursuselt (5 rühma, 258 inimest). Osalejate vanus varieerus 12st 56 eluaastani, keskmine vanus oli 18.

Uurimisevahendid

Uurimisevahendite valikut mõjutas Salovey ja Rodini (1985) uurimus kadeduse ja armukadeduse kohta. Jätsime välja olukorrad, mis olid seotud armukadeduse (nt keegi räägib peol sinu poiss- või tüdruksõbraga) või ebaõiglusega (nt keegi teine saab tasu selle eest, mis sina oled teinud). Lisasime olukorrad, mis olid seotud muu hulgas võimete või annetega, omandi või isikuomadustega. Kokku võeti vaatluse alla 40

situatsiooni. Enamik kadedust ja armukadedust puudutavaid uurimusi on kogunud andmeid otsesel viisil: isikud peavad hindama tundeseisundit, mida nad kogeksid antud olukorras (Gold 1996; Salovey & Rodin 1985). Kuna inimesel on väga raske tunnistada, et ta kedagi reaalses või hüptoteetilises olukorras kadestab (Lieblich 1971; Salovey & Rodin 1986; Schoeck 1969; Silber & Sabini 1978) ja kadeduse tunnistamine on sotsiaalselt mittesoovitatav, peetakse otsesõnalisi küsimustikke ebaobjektiivseteks. Kaudset sõnastust kasutades (väljamõeldud tegelane inimese enda asemel) võib inimene projitseerida oma kadeduse sellele tegelasele. Selleks, et tõestada antud hüpoteesi, tegime kaks küsimustikuvarianti – otsese ja kaudse. Otseses versioonis pidid osalejad hindama erinevaid kadestatavaid objekte kuuepallisel Likerti tüüpi skaalal selle järgi, kui palju kadedust nad kogeksid (0 – üldse mitte kade, 5 – väga kade), võrreldes ennast inimesega, kes on kadestatav (nt “see inimene on rikkam kui sina”, “see inimene on intelligentsem kui sina”). Kaudses variandis olid need situatsioonid toodud samas järjestuses, aga sõnastatud teistmoodi (nt “Dominique näeb välja parem kui Claude”; “Dominique on intelligentsem kui Claude”). Osalejad pidid hindama kuuepallisel Likerti tüüpi skaalal, kui kade võiks Claude nende arvates olla. Nimed “Claude” ja “Dominique” valiti sellepärast, et need on Prantsusmaal nii mehe- kui naisenimed.

Läbiviimine

Uurimuses osalemine oli vabatahtlik, kuid ükski õpilane ei keeldunud. Uuringu läbiviija või tema abiline jaotas igas katserühmas ühe palju küsimustiku kumbagi varianti. Õpilased vastasid küsimustele anonüümselt. Neil kulus ankeetide täitmiseks 15–20 minutit.

Tulemused

Analüüsi rõhk oli psühhomeetrilistel omadustel, eriti ülesande formaadi valikul (otsene *versus* kaudne) ning osalejate vanusest ja east tuleneva süstemaatilise vea kindlakstegemisel. Selleks, et selgitada, kas osalejate sugu ja küsimustiku erinevad formaadid seletavad kadeduse tugevuse varieerumist, viidi läbi 2x2 (sugu korda versioon) ANOVA (dispersioonanalüüs), kus vastuste skooride kasutati korduvate mõõtudena. *Box test* näitas, et varieeruvus ei olnud homogeenne. Kuid arvestades, et enamik muutujaid olid normaaljaotusega ja katserühmad enamvähem ühesuurused (suurim/väikseim < 1,5), mõjutas see I tüüpi vea tõenäosust ja järelduste tugevust vähe (Stevens 1986). Tulemused on näidatud tabelis 1. Variantide peamõju on statistiliselt oluline ja seletab 7,3% andmete varieeruvusest. Vastuste skooride keskmine on kaudses variandis (keskmine 2,53, standardhälve 1,44) kõrgem kui otseses variandis (keskmine 2,03, standardhälve 1,46). Tukey HSD test näitab, et kõik keskmised (välja arvatud juhused) on statistilise olulisusega kõrgemad kaudses variandis (vea tõenäosus < 0,05). Kaudse versiooni puhul vastab skooride varieeruvus normaaljaotusele rohkem kui otsese versiooni puhul ja jaotuse analüüs näitab, et kaudse variandi andmestik on vähem äärmuslikke skooride ning skoorid on suurema ulatusega. Soo üldmõju ei olnud statistiliselt oluline, s.t kõiki küsimusi arvesse võttes ei erine kadeduse intensiivsus sugude vahel. Seega ei ole naised, vastupidiselt üldisele uskumusele, meestest kadedamad. Statistiliselt oluline sugude interaktsiooni näitaja viitab, et poiste ja tüdrukute kadeduse intensiivsus erineb siiski küsimuseti. Näiteks tundsid tüdrukud märgatavalt enam kadedust hea välimuse (2,79 *versus* 2,35; F-statistik [1786] = 15,4; vea tõenäosus < 0,001) ja enesekindluse puhul (2,59 *versus* 2,12; F-statistik [1786] = 17,68; vea tõenäosus < 0,001). Poisid olid kadedamad spordiandete suhtes (2,54 *versus* 2,25; F-statistik [1786] = 6,58; vea tõenäosus < 0,01) ja atraktiivse poiss- või tüdruksõbra olemasolu suhtes (2,13 *versus* 1,72; F-statistik [1786] = 11,47; vea tõenäosus < 0,001). Küsimuse mõju on väga oluline ja seletab 10,8% andmete varieeruvusest. See tähendab, et mõned küsimustes esitatud situatsioonid tekitavad rohkem kadedust kui teised.

Tabel 1. ANOVA tulemused; kadeduse intensiivsus on sõltuv muutuja

Allikas	Vabadusastmed	F-statistik	<i>h</i> -statistik
<i>Subjektide vaheline</i>			
Versioon (Vs)	1	56,69***	0,073
Sugu (S)	1	1,16	0,002
Vs x S	1	0,89	0,001
<i>Subjektide sisene</i>			
Küsimus (K)	39	87,54***	0,108
K x Vs	39	3,50**	0,005
K x S	39	8,08***	0,011
K x Vs x S	39	1,71*	0,002

Vastanute arv 689.

* vea tõenäosus < 0,05

** vea tõenäosus < 0,01

*** vea tõenäosus < 0,001

Et kindlaks teha, kas vanus seletab kadeduse intensiivsuse kõikumist, koostati teine 4x2 ANOVA (vanus korda versioon), kus vastuste skoorid kasutati korduvate mõõtudena. Vanus kodeeriti neljas kategoorias: 14-aastased ja nooremad (243 vastanut), 15–16-aastased (189 vastanut), 17–20-aastased (159 vastanut) ning 21-aastased ja vanemad (189 vastanut). Vanuse peamõju on statistiliselt oluline (F-statistik = 3,22, vea tõenäosus < 0,05), aga see seletab vaid 1% andmete varieeruvusest. Tukey HSD test, mis analüüsib kogu varieeruvust, ei näidanud lineaarset mõju ja statistiliselt olulised erinevused (kui vea tõenäosus on < 0,05) on ainult kahe katserühma vahel. Statistiliselt oluline valdkonna mõju vanusele (F-statistik = 3,33, vea tõenäosus < 0,001) näitab, et sõltuvalt east oli osaleja rohkem või vähem kade teatud valdkondades. Samas on see varieeruvuse protsenti arvestades statistiliselt ebaoluline.

2. UURIMUS

Meetod

Valim koosnes 1017 õpilasest. Kasutasime projektiivset varianti, rakendades samu meetodeid nagu 1. uurimuses. Selleks, et näha, kas situatsioone saab kategooriatesse rühmitada, viidi läbi peakomponentide analüüs, pöörates telgi Varimax-meetodil, mis aitab rõhutada rühmadevahelisi erinevusi. Analüüs eristas viis faktorit, aga üks (kuue küsimusega) jäeti kõrvale, sest sellel laaduvatel küsimustel oli ainsaks sarnasuseks see, et nad tekitasid vähe kadedust. Jätsime analüüsi 22 küsimust, mis laadusid vähemalt tugevusega 0,40 ja olid tugevalt seotud ainult ühe faktoriga. Esimene faktor nimega populaarsus ühendas küsimusi, mis puudutasid sotsiaalset ja seksuaalset atraktiivsust, ilu, kuulsust ja juhtimisoskusi. Teine faktor (isiklik heaolu) kirjeldab sisenduvõimet, enesekindlust ning häid suhteid sõprade ja vanematega. Kolmas faktor nimega majanduslik heaolu koosneb küsimustest, mis puudutavad tasuvat tööd, võidetud auhindu, ihaldatud omandit ja elukvaliteeti, sh reisimine, vaba aeg jne. Viimane faktor on intelligentsus ja anded, millele iseloomulikud küsimused on seotud võimete ja saavutustega. Nende kategooriate homogeensus on rahuldav – alfakoeffitsiendid (küsimustevahelised korrelatsioonid faktori sees) on vastavalt 0,84, 0,84, 0,78, ja 0,76. Teised uurimused (vt täpsemalt Massé 1998) on näidanud, et küsimustiku sisemine kokkusobivus on hea

(Cronbachi alfa, küsimustevaheliste korrelatsioonide näitaja, koefitsientiga 0,90) ja testi-korduvtesti reliaablus väga hea (korrelatsioon testi ja korduvtesti vahel 0,99).

ARUTELU JA KOKKUVÕTE

Arvame, et projektiivne lähenemine (kaudne küsimustik) uurib kadedust paremini. Kahe versiooni vaheline erinevus on ilmne, välja arvatud juhuse osas. Tõenäoliselt on see nii sellepärast, et see valdkond on enesehinnangule vähem ohtlik kui intelligentsus või ühiskondlik staatus. Kuigi uurimisvahend näitab üldise kadedusfaktori olemasolu, nähtub tulemustest, et erinevad objektid ei tekita ühepalju kadedust ja on olemas individuaalsed erinevused selles osas, mille suhtes kadedust tuntakse. Naised ei ole üldiselt kadedamad kui mehed. Samas kadestavad naised mõnda objekti enam kui mehed (näiteks ilu) ja vastupidi, mehed kadestavad rohkem mõningaid muid asju (näiteks prestiiipikat töökohta).

Mõistete sõnastamisel (otsene *versus* kaudne) näib olevat mõju kadeduse väljendamisega. Üldiselt väljendasid uurimuses osalejad kadedust kaudses variandis rohkem kui otseses. Samuti on skooride jaotus laiem ja skoori jaotus vastab kaudses variandis normaalsootusele paremini. Sellised tulemused näitavad, et kadeduse uurimisel peaks eelistama kaudset versiooni.

Tõlkinud Kristi Kaber

Avaldatud: Habimana, E. et Massé, L. (2000). Envy manifestations and personality disorders. European Psychiatry 15, 1–7.

Kasutatud kirjandus

- Alarcón, R., Foulks & E., Vakkur, V. 1998. *Personality disorders and culture*. New York: John Wiley.
- Buakasa, T. M. 1980. *L'impensé du discours. Kindoki et nkisi en pays Kongo du Zaïre* (Unconscious thought. Kindoki and nkisi in Kongo country of Zaïre). Kinshasa: Faculté de théologie catholique.
- Constant, J. 1969. *Les bouffées délirantes en Guadeloupe* (Delirious fits in Guadeloupe) (Dissertation.) Paris: Faculté de médecine de Paris.
- Dakins, S. & Arrowood, A. J. 1981. The social comparison of ability. *Human Relations* 34: 89–109.
- Evans-Pritchard, E. E. 1937. *Witchcraft, oracles and magic among Azande*. Oxford: Clarendon Press.
- Festinger, L. A. 1954. A theory of social comparison processes. *Human Relations* 7: 117–140.
- Goethals, G. R. & Darley, J. M. 1977. Social comparison theory: an attributional approach. – Suls, J. M. & Miller, R. L. (eds.). *Social comparison processes: theoretical and empirical perspectives*. Hemisphere: Washington, DC, pp. 259–278.
- Gold, B. T. 1996. Enviousness and its relationship to maladjustment and psychopathology. *Journal of Personality and Individual Differences* 21: 311–321.
- Habimana, E. 1988. *Envie comme cause d'attriburion dans les maladies mentales Ibitega* (Envy as attributional cause in the ibitega mental disorder). (Dissertation.) Québec Canada: Université du Québec à Montréal.
- Hubback, J. 1972. Envy and the shadow. *Journal of Analytical Psychology* 17: 157–165.
- Jeammet, N. 1998. *Le plaisir et le péché*. In: *Essai sur l'envie*. Paris: Desclée de Brouwer.
- Joffe, W. G. 1969. A critical review of the status of envy concept. *The International Journal of Psychoanalysis* 50: 533–545.
- Klein, M. 1957. *Envy and gratitude, a study of the unconscious state*. London: Tavistock Publications.
- Kluckhohn, C. 1944. *Navaho witchcraft*. Papers of the Peabody Museum of American Archeology and Ethnology. 22.
- Lieblich, A. 1971. Antecedents of envy reaction. *Journal of Personality Assessment* 35: 92–98.

- Massé, L. 1998. *Envie des pairs et difficultés relationnelles des adolescents talentueux* (Peers' envy and talented adolescents' social difficulties). (Dissertation.) Québec, Canada: Université du Québec à Montréal.
- Murdock, G., Wilson, S. F. & Frederick, V. 1980. World distribution of illness. *Transcultural Psychiatric Research Review* 17: 37–64.
- Neu, J. 1980. Jealous thoughts. – Rory, A. O. (ed.). *Explaining emotions*. Los Angeles: University of California Press, pp. 425–463.
- Parrott, W. G. 1991. The emotional experience of envy and jealousy. – Salovey, P. (ed.). *The psychology of envy and jealousy*. New York: The Guilford Press, pp. 3–30.
- Sabini, J. & Silver, M. 1982. Envy. – Sabini, J. & Silver, M. (eds.). *Moralities of everyday life*. New York: Oxford University Press, pp. 15–33.
- Salovey, P. 1991. Social comparison processes in envy and jealousy. – Suls, J. & Wills, T. A. (eds.). *Social comparison: contemporary theory and research*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 261–286.
- Salovey, P. & Rodin, J. 1984. Some antecedents and consequences of social comparison jealousy. *Journal of Personality and Social Psychology* 47: 780–792.
- Salovey, P. & Rodin, J. 1985. Jealousy and envy: the dark side of emotion. *Psychology Today* 19: 32–34.
- Salovey, P. & Rodin, J. 1985. The heart of jealousy: a report on Psychology Today's jealousy and envy survey. *Psychology Today* 19: 22–29.
- Salovey, P. & Rodin, J. 1986. The differentiation of social comparison jealousy and romantic jealousy. *Journal of Personality and Social Psychology* 50: 1100–1112.
- Salovey, P. & Rodin, J. 1988. Coping with envy and jealousy. *Journal of Social and Clinical Psychology* 7: 15–33.
- Salovey, P. & Rothman, A. 1991. Envy and jealousy: self and society. – Salovey, P. (ed.). *The psychology of jealousy and envy*. New York: The Guilford Press, pp. 271–186.
- Schoeck, H. 1969. *Envy: A theory of social behaviour*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Silver, M. & Sabini, J. 1978. The perception of envy. *Journal of Social Psychology* 41: 105–117.
- Silver, M. & Sabini, J. 1978. The social construction of envy: a conceptual analysis. *Journal of the Theory of Social Behaviour* 8: 313–331.
- Smith, R. H., Kim, S. H. & Parrott, W. G. 1988. Envy and jealousy: Semantic problems and experimental distinctions. *Personality and Social Psychology Bulletin* 14: 401–409.
- Spielman, P. M. 1971. Envy and jealousy: an attempt at clarification. *Psychoanalytic Quarterly* 40: 59–82.
- Stevens, J. 1986. *Applied multivariate statistics for the social sciences*. Hillsdale, New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Suls, J. M., Gastorf, J. & Lawhon, J. 1978. Social comparison choices for evaluating a sex- and age-related ability. *Personality and Social Psychology Bulletin* 4: 102–105.
- Tesser, A. 1991. Emotion in social comparison and reflection processes. – Suls, J. & Wills, T.A. (eds.). *Social comparison: contemporary theory and research*. Hillsdale, New York: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 117–148.
- Tesser, A. & Campbell, J. 1980. Self-definition: the impact of the relative performance and similarity of others. *Social Psychology Quarterly* 39: 77–91.
- Tesser, A. & Paulhus, D. 1983. The definition of self: private and public selfevaluation management strategies. *Journal of Personality and Social Psychology* 44: 672–682.
- Tesser, A. & Smith, J. 1980. Some effects of task relevance and friendship on helping: you don't always help the one you like. *Journal of Experimental Social Psychology* 16: 482–590.
- Wheeler, L. 1991. A brief history of social comparison theory. – Suls, J., Wills, T. A. (eds.) *Social comparison: contemporary theory and research*. Hillsdale, New York: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 3–22.
- Wheeler, L. & Zuckerman, M. 1977. Commentary. – Suls, J. & Miller, R. L. (eds.). *Social comparison processes: theoretical and empirical perspectives*. Washington, DC: Hemisphere, pp. 335–337.

“Kuumaverelised” eestlased

Eestlaste rahvalikust emotsioonikategoriast

Ene Vainik

Lätlastel on eestlaste kohta käibel selline tõgav fraas “kuumaverelised”, millega irooniliselt vihjatakse eestlaste emotsionaalsele tuimusele ja ebaadekvaatsele rahulikusele – kas siis näilisele või tegelikule.

Käesolevas¹ ei hakata võrdlema eestlaste ja lätlaste etnopsühholoogiat ega mõõtma eestlastele rahvusena tegelikult omaseid psühholoogilisi iseärasusi (Tulviste 1998). Seevastu püütakse heita pilk eestlaste rahvapsühholoogiasse – sellesse, kuidas suhtuvad eestlased emotsioonidesse ja milline on nn keskmise eestlase käsitus emotsioonidest. Loo lõpuks selgub ka see, miks lätlased meid niimoodi nimetavad.

Rahvapsühholoogia all mõeldakse siin tavainimeste arusaamist psüühilistest nähtustest. Mitte ühe konkreetse inimese, vaid n.-ö keskmise inimese arusaama. Eeldatavasti on rahvapsühholoogia seotud kultuuriga, mille rüpes ta on välja kujunenud, ja keelega, mille rahvas selle nähtusteringi liigendamiseks on kasutusele võtnud. Näiivkäsitlustele omaselt ei ole ka rahvapsühholoogia mõisted selgelt defineeritavad ega sõnadega üheses vastavuses ning neid kasutatakse läbisegi ja paralleelselt. Nii ei tehta eestlaste rahvapsühholoogias olulist vahet sõnade emotsioon ja tunne tähendustes. Need kaks sõna käibivad paralleelselt, nii nagu arvukad muudki võõrsõna ja omasõna paardid, kus võõrsõna kasutamine on prestii•sem. Näiteks kõlab positiivne emotsioon ju peenemalt kui lihtsalt hea tunne.

Sõna emotsionaalne kaldutakse eestlaste tänapäevases rahvapsühholoogias kasutama hinnanguliselt. Näiteks lause “Ta on nii emotsionaalne, temaga ei saa rääkida” tähendab suure tõenäosusega, et kõnealune inimene on liiga emotsionaalne (ja see on paha). Või siis “Ärgem laskugem emotsioonidesse!” (emotsioonid on midagi, kuhu laskutakse, ja parem oleks seda mitte teha, sest muidu võivad “emotsioonid üle pea kokku lüüa”). Kui ülemuse ja alluva vahel oli “emotsionaalne jutuaajamine”, siis suure tõenäosusega tähendas see pigem näo täissõimamist kui sojade tunnete avaldamist. Näib, et kui emotsiooni (positiivne või negatiivne) märk pole eksplitsiitselt esile toodud, siis toimub vaikimisi negatiivse tähenduse ja hinnangu atributsioon.

Seega tuleb alustuseks nentida, et eestlaste rahvapsühholoogias on emotsioonikategoria pigem laialivalgum kui kindlalt piiritletud, lisaks näib ta kandvat hinnangulisuse pitsertit. Et rahvas, kultuur ja keel pole ajas ja ruumis muutumatud suurused, toimub muutusi ka rahvapsühholoogia mõistetes ja arusaamades. Suuremat selgust selle kohta, milline on eestlaste rahvalik emotsioonikategoria 21. sajandi alguses, otsustasin saada emotsioonisõnavara empiirilisest uurimisest (Vainik 2001).

LÄHTEKOHTI

Ideoloogiline lähtealus sellisele lähenemisele pärineb keelelise relatiivsuse hüpoteesist (Whorf 1956): emakeel oma mõistetega mõjutab ja kujundab viisi, kuidas maailma näha ja enda jaoks tõlgendatakse. Sellel hüpoteesil on vähemalt kaks olulist järeldust, esimene üksikindiviidi ja teine kollektiivsel tasandil. Üksikindiviidile on oluline see, et keeleline kompetents mõjutab olulisel määral isiku sotsiaalset ja emotsionaalset toimetulekut. Ühiskonna tasandil järeldub, et keele uurimise kaudu saab teavet kultuuri ja seda kandvate inimeste kohta. Olulist osa mängivad antud kultuuris vormitud ja keeles kristalliseerunud mõisted, mille vahendusel toimub kommunikatsioon.

Keele abil ülalpeetavatest mõistetest mingil ainealal moodustub kollektiivses teadvuses üldkehtivate teadmiste kogum selle valdkonna kohta, mis on ühine antud keele kõnelejate enamikule. Näiteks sõnavara, mis mingis keeles on emotsioonide tähistamiseks ja nüansside ning tugevuse ja kestusastmete eristamiseks, moodustab olulise osa selle keele kõnelejate rahvalikust emotsioonikäsitlusest.²

Iga inimese suhe sõnavara ja selle abil vahendatavate mõistetega on erinev. Mõned sõnad tulevad meelde ja keelele kergesti, on nn aktiivses kasutuses. Teised on passiivses kasutuses – inimene teab küll, et sellised sõnad ja mõisted on olemas, kuid nende tarvituselevõtt on raskendatud. Olulisemal määral mõjutavad meie igapäevaelu ja toimetulekut sõnad ja mõisted, mis on aktiivses kasutuses, alati käepärast. See millised sõnad on mingil inimrühmal, nt eesti keele kõnelejal emotsioonide tähistamiseks on aktiivses kasutuses või käepärast, näitab, millised on antud rühmas antud ajal olulised ja sagedased mõisted. Seega saab eestlaste käepärast emotsioonisõnavara uurides teatava pildi sellest, millised on eestlastele olulised emotsioonid, milline on nende teadvustamise tase ja kuivõrd korrastatud on üldse tavainimese pilt n.-ö sisemaailmast, s.t milline näeb välja keskmise eestlase sisemise emotsioonidemaastiku kaart.

UURIMUSEST

Väidetakse, et mingi aineala (ja tegelikult üldse kõik) mõisted ja neid esindavad sõnad ei paikne inimese peas kaootiliselt, vaid et nad on paigutatud küllaltki süstemaatiliselt, mis hõlbustab kategoriseerimist (Viberg 1994: 170–171). Kui see väide peab paika, peaks inimestel olema hõlpus näiteks nimetamiskatses oma “süstemaatilisi katalooge” lapata ja esitada sõnu kategooriate kaupa. Sellel eeldusel tehti empiiriline uuring nn välimeetodil:³ sajal eri soost ja eri vanuse ning haridustasemega inimesel lasti suuliste intervjuude vormis sooritada mitmeid emotsioonide nimetamise katseid.⁴ Intervjuude tulemusel kogunenud keeleaines järjestati nimetamise sagedust ja positsiooni arvesse võttes ning analüüsiti korduvate väljendite vormi ja tähendust (Vainik 2001).

Väljendite hulk, mis nende intervjuude tulemusel kogunes, lähenes viiele tuhandele ja need ei kujutanud endast sugugi ainult otseseid emotsiooninimetusi. Et nimetamiskatses ei pidanud inimesed ennast piirama, vaid said nimetada suvalises järjekorras kõike, mis neil emotsioonidega seoses pähe tuli (sarnaselt psühhoanalüüsis kasutatava vabade assotsiatsioonide meetodiga), moodustavad suure osa sellest sõnavara üldhulgast isikute individuaalsed emotsioonidega seostuvad assotsiatsioonid (näiteks kosmos, lehm, lilla jne), sellest osast sõnavarast aga, mis tuli esile korduvalt (3+n korda), koorus muu hulgas välja pilt selle kohta, milliste teiste kognitiivsete valdkondadega piirneb emotsioonide kategooria eestlaste teadvuses, kuidas on emotsioonide valdkond struktureeritud, mis mõisted kuuluvad põhitasandile ja millised on eestlaste prototüüpsed emotsioonid. Aga ka sellest, milliseid emotsioone eestlased endale meelsasti ei teadvusta või kollektiivsest teadvusest koguni välja tõrjuvad.

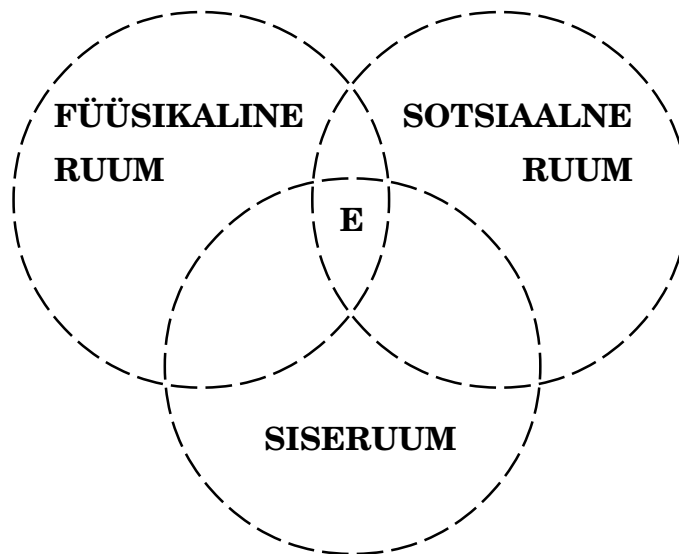
RAHVALIKU EMOTSIOONIKATEGOORIA PAIKNEMINE EESTLASTE KOLLEKTIIVSES TEADVUSES

Keele semantiline ruum, mida võiks nimetada ka keelekasutajate kollektiivseks teadvuseks, väidetakse koosnevat kognitiivsetest valdkondadest, mis koondavad teadmisi, kogemusi ja tähendusi ainealade kaupa (Langacker 1987). Selline kognitiivne valdkond või vähemalt iseseisev loomulik kategooria moodustub ka kollektiivsetest emotsiooniteadmistest ja kogemustest, mis on keelde kristalliseerunud emotsioonisõnavarana.

Läbi viidud empiirilise sõnavara uurimuse põhjal saab välja tuua, millised on eestlaste emotsioonivaldkonna kesksed ja prototüüpsed esindajad ning millised jäävad perifeeriasse, kus emotsioonivaldkond piirneb ja lõikub teiste kognitiivsete valdkondadega. Mõistagi ei eeldata, et valdkonnad oleksid üksteisest eraldatud jäikade piiridega.

Nimetamiskatses korduvalt (3+n korda) esile tulnud sõnade ja mõistete semantilise rühmitamise põhjal saab teha järelduse, et emotsioonikategooria paikneb eestlaste kollektiivses teadvuses kolme kognitiivse valdkonna – subjektiivselt tajutud füüsilise ruumi, sotsiaalse ruumi ja intrapsüühilise siseruumi – lõikumiskohal.

Joonisel 1 on skemaatiliselt kujutatud neid kolme põhilist kognitiivset valdkonda ja E-täht tähistab emotsioonide paiknemist nende lõikumiskohas.

Joonis 1. Emotsioonikategooria paiknemine eestlaste kollektiivses teadvuses.

Loomulikule kategooriale on omane tsentri- ja perifeeriaosa. Nimetamiskatsetes sagedasemini ja esimestena mainitud sõnad on antud kategooria põhisõnad (Sutrop 2000), s.t emotsioonide põhinimetused eesti keeles. Need vastavad eestlaste rahvaliku emotsioonikategooria põhitasandi objektidele, mis kujutavad endast kategooria kõige prototüüpsemaid esindajaid (Kövecses 2000).

Eestlastel kuuluvad emotsioonikategooria keskmesse sõnad viha, armastus, rõõm ja kurbus, mille kognitiivne esilduvus nimetamiskatsetes osutus kõige suuremaks. Kognitiivse esilduvuse indeks⁵ näitab sõna esinemissageduse ja keskmise positsiooni seost nimetamiskatsetes. Kognitiivse esilduvuse indeks, mille väärtus läheneb ühele, tähendab, et paljud keelejuhid nimetasid seda sõna üksmeelselt esimeste seas; nullilähedane indeks näitab, et antud sõna meenus vähestele ja sedagi viimases järjekorras. Erinevused sama kategooria liikmete kognitiivse esilduvuse indeksi väärtustes näitavad, kuivõrd kesksed ja esindavad on mõisted kategooria üldise tähenduse seisukohalt. Vahe antud kategooria põhisõnade ja mittepõhisõnade vahel tuleb esile hüppelise jõnksuna indekse vahenevas rivis. Ilmekalt demonstreerib seda diagramm 1.

Diagramm 1. Kognitiivse esilduvuse indeksid emotsionisõnade nimetamise katses.

Rahvaliku emotsioonikategooria nelja esimese liikme summaarne esilduvus moodustab 44% kõigi antud nimetamiskatsetes esile tulnud sõnade summaarsest esilduvusest, mis tähendab, et antud kategooria põhitasandi objektid hõivavad 44% eestlaste kollektiivsest emotsiooniteadvusest. Ülejäänud 56% kollektiivsest emotsiooniteadvusest jagunes 54 sõna vahel. Selline jagunemine näitab ilmekalt, et eestlaste ühistes emotsiooniteadmistes on

põhitasandi kujul kompaktne tuumosa, kuid väljapoole emotsiooniteadmiste põhitasandit jäävas osas on eestlaste rahvalik emotsioonikategooria laialivalguv.

KATEGOORIA TUUMOSA – EMOTSIOONIDE PÕHINIMETUSED

Emotsioonide põhিনিimetusteks eesti keeles osutusid viha, armastus, rõõm ja kurbus, millele vastavad emotsioonimõisted on kategooria esindavateks liikmeteks eestlaste teadvuses. Ka nendel mõistetel on seoseid füüsilise, sotsiaalse ja siseruumiga, mis teeb neist emotsioonidest sobivad põhitasandi objektid (Rosch 1976). Nimelt on neile omane konkreetne ja äratuntav väliskuju⁶ – näoilme, mis funktsioneerib siseseisundi väljendaja ja suhtlusvahendina. Väliskuju osas on prototüüpsed emotsioonid seostatavad füüsilise ruumiga, suhtlusrolli poolest sotsiaalse ruumiga. Põhitasandi emotsioonidele on omased ka prototüüpsed väljendustegevused, mis tulid keelejuhtidele samuti hästi meelde. Kurbusega seostub prototüüpselt nutt, rõõmuga naer, vihaga raev, armastusega kallistused ja suudlused.

Prototüüpse põhitasandi emotsiooni tunnuseks on eestlase puhul ka vastanduva emotsiooni olemasolu: heale emotsioonile vastandub halb ja vastupidi. Põhitasandi emotsioonidest moodustuvad paarid: viha (halb) – armastus (hea) ja rõõm (hea) – kurbus (halb). Vahest on näoväljenduseta armastuse kuulumine põhitasandi emotsioonide hulka seotud just sellega, et vihale on vaja vastandit. Seda emotsioonikategooria iseloomulikku tunnust – jagunemist vastanduvate pooluste, hea ja halva vahel –, näeb ka põhitasandist kaugemale jäävate emotsioonimõistete puhul. Tegemist ei ole eestlaste omapäraga, vaid semantilise universaaliga emotsioonide kontseptualiseerimisel (Wierzbicka 1999).

Suurima jõu saab see semantiline universaal mõistehierarhias põhitasandist ülespoole, üldistuse suunas liikudes, kus *mittespetsiifiline tähendus kaalub üles spetsiifilise tähenduse* (Allik 1997). Ka inimesed, kellel üldse oli raskusi emotsioonisõnade ütlemise või emotsioonide teadvustamisega, nõustusid vähemalt emotsioonide jagunemisega positiivseteks ja negatiivseteks. Nimetada ei osanud nad paraku rohkem kui “noh, kõik need head” või “noh, kõik need halvad”. Ühes nimetamiskatses tuli keelejuhtidel nimetada ka neutraalseid emotsioone. Paljud ütlesid otse, et nende arvates pole neid olemas, mõned suudeti siiski välja mõelda (nt ükskõiksus, väsimus, rahu). Esile tuli ka omadusi ja nähtusi, mida ei anna hea ja halva alla liigitada, nt vaikne, tõsidus, mõtlik, tavaline, normaalne, rahulik. Nende mõistete puhul on aga ka ilmne, et nende seos emotsioonikategooriaga ongi osutamine emotsiooni puudumisele või varjamisele.

Väidetakse olevat üldine tendents, et keeltes on rohkem sõnu negatiivsete emotsioonide nimetamiseks ja eritlemiseks, kuid sagedamini kasutatakse positiivseid emotsioone tähistavaid sõnu (Allik 1997). Negatiivsete emotsioonisõnade rohkust keeltes seletatakse lausa olelusvõitlusega, mis on sundinud aegade vältel välja arendama terminoloogia eri liiki ohusignaalide eristamiseks. Nimetamiskatses ilmutasid keelejuhid suurt püüdlikkust positiivsete emotsioonide nimetamisel, suurem oli nii nende üldine nimetamiste kui ka erinevate sõnade arv. Sagedamini (3+n korda) öeldud sõnade seas oli kummalisel kombel positiivseid ja negatiivseid võrdselt. Positiivsete, negatiivsete ja neutraalsete emotsioonisõnade esiletuleku proportsioone nimetamiskatses iseloomustab diagramm 2.

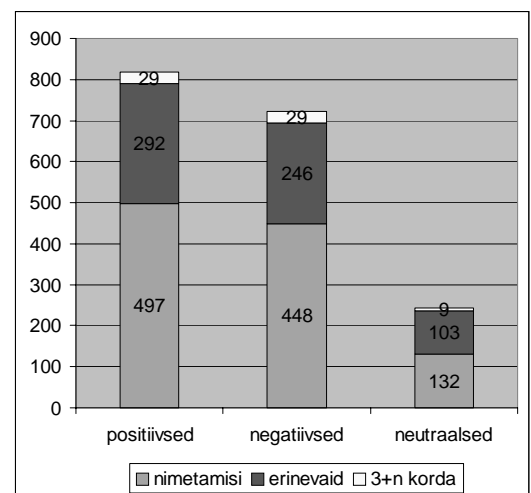
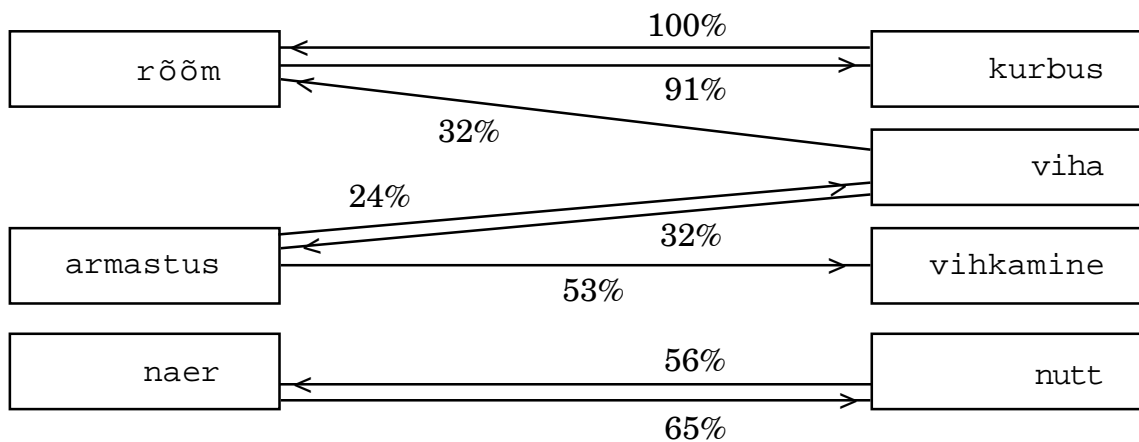

Diagramm 2. Positiivsete, negatiivsete ja neutraalsete emotsioonisõnade hulk nimetamiskatses.

Osaliselt seletab emotsioonisõnavara tugevat semantilist polaarsust ka nime-
tamiskatsetes kasutatud suurima kontrasti printsiip – tendents eristada ja leida nime-
tused eelkõige teineteisest maksimaalselt eristuvate nähtuste tarvis – , mis avaldus
peamiselt emotsioonisõnade nimetamises antonüümipaaride kaupa (nt nutt – naer, rõõm
– kurbus). Siiski ei saa eestlaste emotsioonikäsitlust läbini mustvalgeks pidada:
nimetamiskatsetes tuli esile ka vähima kontrasti printsiip – tendents nimetada kõrvuti
sünonüümseid või tähenduselt lähedasi sõnu (nt armastus – hellus – soojus).

Eestlaste üksmeel emotsioonisõnade antonüümsuse osas oli suurim sõnapaaril
rõõm – kurbus, järgnesid naer – nutt ja viha – armastus. Need kolm olid sümmeetrilised
antonüümiaseosed. Lisaks tulid esile asümmeetrilised antonüümiaseosed armastus –
vihkamine ja viha – rõõm. Antonüümiaseoste suhtelist tugevust võrrelduna kõige
tugevama seosega (rõõm – kurbus) näitab joonis 2. Kui põhitasandi mõisted seostuvad
kõik kuidagi omavahel, siis põhitasandi emotsioonide väljendustegevused nutt ja naer
moodustavad omaette autonoomse vastanduse, mille suhtes oldi tegelikult kõige üks-
meelsemad – ainsaks kõrvalekaldeks oli kahel juhul naeru vastandiks pakutud pisarad.

Joonis 2. Tugevamad antonüümiaseosed.

Muudel juhtudel kipub usk vastandite olemasolusse olema suurem üksmeelest
konkreetsete vastandsõnade leidmise osas. Tundus, et rohkem kui konkreetsete emot-
sioonisõnad olid keelejuhtide teadvuses vastandatud emotsioonimõisted, mis võisid
esile tulla eri sõnades, näiteks viha võis kanda nimetusi viha, vihkamine, vihatunne,
vihastamine jne. Üheks teguriks, millega võib seletada vastandite kokkulangematust
keelejuhtidel, on inimese isiklik suhe antud emotsiooni või selle puudumisega. Näiteks
kui ühele tähendab armastuse puudumine viha, siis kellegi teisele hoopis üksindust,
ükskõiksust või armukadedust. Sellisel puhul leiti vastandsõna emotsiooni põhini-
metusele enda kogemust täpsemini kirjeldavate mittepõhitasandi emotsioonimõistete hul-
gast.

MITTEPÕHITASANDI EMOTSIOONIMÕISTED

Mittepõhitasandile jäävad põhitasandi prototüüpsete emotsioonimõistete edasi-
arendused spetsiifilisuse suunas, näiteks mõisted, mis eristavad tundeid kestuse või
intensiivsuse alusel: armastus > kirm, kurbus > ahastus, viha > vahkviha, rõõm >
joovastus. Kui põhini-
metused on monolekseemsed omasõnad, mis on kasutatavad igas
kontekstis, siis mittepõhitasandi sõnadele on omane kasutuskonteksti spetsiifilisus:
võõrsõnad näiteks on käibel eelkõige psühholoogide erialakeeles (nt melanhoolia,
depressioon, agressiivsus, eufooria). Esile tuleb nimisõnast erinevaid sõnaliike, peamiselt
adjektiive (nt kuri, tige, õnnelik) ja verbe (nt pahandama). Mittepõhitasandil on ka
liitsõnalisi emotsiooninimetusi (meele+heide, paha+meel, hinge+valu). Lisaks pri-
maarsetele emotsiooninimetustele esineb ka sekundaarset viitamist – emotsioonile
osutatakse omadusenimetustega (nt ägedus, tige-
dus, karmus, õnnetus), samuti protsessi
või seisundi nimetusega (nt ärritus, ahastus, joovastus).

Mittepõhitasandi spetsiifilistes emotsioonimõistetes sisalduvad nii emotsioonide valents (+/-) kui ka kvalitatiivsed tunnused, mis seovad neid põhitasandi emotsioonidega. Näiteks on vihaga seotud pahameel, kuri, pahandama, tige, ägedus, karmus, ärritus, ärritatus, vim, vaen ja agressiivsus; kurbusega ahastus, meeleheide, mure, nukrus, õnnetus, ängistus, depressioon, enesehaletsus, halb meeleolu, hingevalu ja melanhoolia; rõõmuga hea meeleolu, joovastus, lõbu, õnn, eufooria ja ekstaas; armastusega armumine, hellus, kirg, soojus ja õrnus.

Antonüumiaseosed mittepõhitasandi emotsioonisõnade vahel näitasid kas suurt hajuvust või esinesid üldse väga harva. Samas oli usk vastandite olemasolusse ja inimeste püüdlikkus nende leiutamisel suur. Konkreetse vastandsõna leidmisel võis keelejuhtide käitumises eristada strateegiaid, millest üks oli emotsiooni vastandamine tema puudumisele puhtvormiliste vahenditega, eituse kaudu (nt õnn – õnnetus või õnn – ebaõnn, aga ka: valu – *mittevalu, hirm – *ebahirm) või semantiliselt (nt raev – ükskõiksus, kadedus – ükskõiksus, armastus – ükskõiksus). Teine strateegia oli polaarselt vastandliku emotsiooni (või omaduse või seisundi) nimetamine (nt valu – mõnu, hirm – julgus, raev – rõõmuafekt, kadedus – altruism).

Rohkem kui konkreetsed sõnad paistsid keelejuhtide teadvuses olevat vastandatud emotsioonimõisted või isiklikud kujutlused ja mälestused kogetud emotsioonidest.

PERIFEERIA

Veel kaugemale kategooria keskosast jäävad prototüüpsete emotsioonidega (viha, armastuse, rõõmu ja kurbusega) vähem sarnanevad emotsioonimõisted, mis avaldavad juba suuremat või vähemat kuuluvust peale emotsioonide kategooria ka eelloetletud kolme põhilisse valdkonda – füüsilisse, sotsiaalsesse või intrapsüühilisse siseruumi. Nende sõnade tähenduses kaalub negatiivne või positiivne valents kohati üles sõnade spetsiifilise emotsioonitähenduse. Näiteks kergem on otsustada, et kadedus on halb ja sõprus hea, kui et kas need üldse ikka on emotsioonid. Äkki on kadedus hoopis omadus ja sõprus sotsiaalne nähtus?

Füüsilise ruumi olulisusest emotsioonide kontseptualiseerimise juures kõnelevad sensorsete võimete vahendusel saadud teadmised ja kogemused kehade mõõtmest, liikumisest, temperatuurist, ettekujutused põhjuslikkusest jne. Nägemis- ja kuulmismeel vahendavad emotsioonide väljendustegevusi (nt nutt, karjumine, naer, hõisked), puuteaistingud subjektiivset kogemust (nt valu, kannatus, kergus), temperatuuritundlikkus on sobivaks allikalaks metafoorsetele tunde hinnangutele (nt külm, soojus).

Sotsiaalne ruum hõlmab interpersonaalseid suhteid. Sellesse valdkonda kuuluvad teadmised ja kogemused, mis on saadud suhtlemisest teiste inimestega, näiteks sotsiaalsete käitumisnormide omaks võtmine – teadmised aktsepteeritud ja taunitud käitumisviisidest ning omadustest. Selles tähendusrühmas tuli esile rohkesti sõnu, mis näitab, et sotsiaalse ruumi valdkond on eestlastele väga oluline ja seetõttu sisemiselt hästi liigendatud. Jagunemine headeks ja halbadeks läbib nii interpersonaalse ruumi osalisi (inimesed) kui ka nende vahelisi suhteid ja sellel alusel ongi järgnevas esile toodud sotsiaalsete tunnete rühmad.

Heade inimeste head tunded heade inimeste vastu on sõprus, meeldimine, poolehoid, igatsus, aitamine, kaasaelamine, kohusetunne, hoolivus, usaldus, lugupidamine, uhkus. Heade inimeste halvad tunded heade inimeste vastu on kadedus ja armukadedus. Heade inimeste head tunded halbade inimeste vastu on mõistmine, sallivus, kaasa-tundmine, empaatia, andestamine, tolerantus. Heade inimeste halvad tunded halbade inimeste vastu on solvumine, nõrdimus, pettumus, põlgus. Halbadel inimestel paistavad head tunded puuduvat. Halbade inimeste halvad tunded heade inimeste vastu on hoolimatus, sallimatus ja nende osaks heade inimeste seas on üksindus, häbi ja süü. Interpersonaalse ruumi ja emotsioonidega on ühtviisi seotud ka suhtlemist soodustavad

head omadused sõbralikkus, lahkus, siirus, südamlikkus, heatahtlikkus, töökus, avameelsus, leebus, leplikkus, osavõtlikkus, tähelepanelikkus ja abivalmidus ning seda takistavad halvad inimlikud omadused rumalus, edevus, väiklus, õelus, ahnus, häbematus.

Siseruumi moodustavad teadmised ja kogemused intrapsüühilistest protsessidest. Siia kuuluvad subjektiivsed meeldivus- ja köitvushinnangud, subjektiivselt kogetud ärevuse-erutuse ning tahteaktiivsuse tase. Aga ka teadmised teadmistest, mälust ja tajuprotsessidest. Meeldivushinnangutele osutasid sõnad meeldiv, mugav, mõnu, nauding, rahulolu, rahul, heaolu, positiivne; ebameeldivusele ebameeldiv, vastikus, rahulolematu, kole. Köitvushinnangule osutavad sõnad huvi, põnevus, vaimustus. Köitvuse puudumisele osutasid igavus, tuimus, tundetus, tüdimus, mõttetatus, ükskõiksus. Subjektiivselt kogetud kõrget energiataset osutas ergas, madalat energiataset jõuetus, vaev, väsimus, puhkamine, lõdvestumine. Tahtelisusele osutasid vabadus, kindlus, enesekindlus, saavutus, soov, lootus, ootus ja tahte nõrkusele ebakindlus, lootusetus, suutmatus. Positiivse erutuse taset iseloomustavad sõnad elevil, erutus, julgus, hingerahu, rahulik ja negatiivse erutuse taset närviline, rahutus, ärevus, ootusärevus, mure, kartus, hirm. Meeleseisunditest on head loomingulisus, tasakaalukus, usk, imetlema ja üllatus ning pigem halvad kui head segadus, arusaamatus, teadmatu, kahetsus, kõhklus, stress, kahtlus, unustamine ja hämming.

AUTSAIDERID

Rahvaliku emotsioonikategooriaga on seotud ka mõisteid, mis esmajoonel kuuluvadki nimetatud kolme suurde valdkonda – füüsilisse, sotsiaalsesse või siseruumi – ja on emotsioonikategooriaga seotud kas põhjuslikkuse või assotsiatiivseoste kaudu. Rahvaliku emotsioonikategooriaga seob neid paljuski jagunemine headeks ja halbadeks nähtusteks, mis kas tekitavad häid või halbu emotsioone või aitavad halbadele toime tulla. Nähtavasti on sellised asjad nagu päike, lilled, lapsed ja perekond seotud rahva kollektiivse emotsioonimudeliga, sest tulid esile korduvalt. Üldiselt on individuaalne variatiivsus assotsiatiiv- ja põhjuslike seoste osas suur – umbes kolmandik kõigest öeldud väljenditest tuli esile vaid üks kord.

SEALPOOL PERIFEERIAT

Sama kõnekaks kui see, milliseid tundeid ja emotsioone nimetati, osutus ka see, milliste nimetamisest hoiduti. Juba pelga sisetunde põhjal võis öelda, et uurimuses ei leidnud mainimist kaugeltki kõik eestikeelsed emotsioonisõnad. Näiteks paistis olevat tabuteema seksuaalsusega seonduv. Huvi mõttes võrdlesin enda empiirilises uurimuses esile tulnud sõnavara 210 sõnaga küsimustikust PONESK-X,⁷ mille abil on eestlaste emotsioonisõnavara varem uuritud (Veski 1996; Allik ja Realo 1997). Empiirilises uurimuses kogutud ainestiku võrdlus ekspertide koostatud ammendava eestikeelse emotsiooniskaalaga tõi välja alad, mis eestlastel on kollektiivselt vähe teadvustatud, koguni teadvustamata või tahtlikult emotsioonikategooriast välja jäetud.

Ühisosa suurus rahva ja ekspertide skaalas oli kõigest umbes neljandik. Erinevused olid selgete tendentsidega: teatud tunnete viitavad sõnarühmad olid rahva skaalast järjekindlalt puudu. Vähe või üldse mitte nimetati positiivseid energia- ja tahteküllasust osutavaid sõnu (sõnade vorm esitatakse sellisena nagu küsimustikus PONESK-X): agarana, elavana, lõõgastunud, toimekana, tragi, tublina, uljana, vahvalt, virge, järjekindel, sundimatult, südina, aktiivsenä, elurõõmsana, energilisena, entusiastlik, jõulisena, reipana, otsustav, tahtekindlana, tugevana, visadust. Vähe tuli esile sõnu, mis osutavad viha väljaelamisele agressiivses käitumises (nt tülinoriv julmana, riakana). Ka hirmu mõiste osutus sisemiselt väheliigendatuks: väike oli hirmu eri astmete osutavate sõnade hulk, puudusid nt kabuhirmul, pelglikult, kõhedalt. Ekspertide skaalas oli tugevalt esindatud, kuid rahval puudusid peaaegu täiesti alaväärsustunde osutavad

sõnad. Puudusid niihästi sotsiaalne alaväärsus (nt armetuna, haavunud, haletsusväär-sena, häbistatuna, hädisena, hüljatuna, mahajäetuna, alandatud, allasurutuna, petetuna), situatiivne alaväärsus (nt hädas, kimbatuses, kitsikuses, kohmetunud, nõmedalt, süümepeina, piinlik, häbelikkus, ujedust, tobedalt, kokkunud, naeruväärsena) kui ka vaimne alaväärsus (nt nüristunud, peast segasena, endast väljas, hullunud, meelte-segaduses).

Seega osutusid eestlaste teadvustatud emotsioonidemaastikul olevat mõned valged laigud – tunded, mida eestlased kas ei tunne, ei mäleta, ei taha mäletada või ei taha neist mõelda ega rääkida. Või ei ole sobivad sõnad lihtsalt käepärast – ei kuulu rahvalikku emotsioonikategooriasse isegi mitte perifeerselt?

Teatud teemad olid aga rahva skaalas selgesti ülepaistatud. Tundub, et rahvalik emotsioonikategooria on läbi põimunud samuti pluss-miinus-stiilis hinnanguid sisaldava rahvaliku väärtushinnangute süsteemiga. Enamik ekspertide skaalasse mittekuulunud sõnu viitasid sotsiaalse ruumi mõistetele, mis esitasid ideaalseid, soovitavaid omadusi, tundeid ja nähtusi (nt armastus, rahulolu, sõprus, sõbralikkus, lahkus, lootus, meeldimine, vabadus, igatsus, poolehoid, usaldus, abivalmidus, sallivus, heaolu, mõistmine, nali, töökus, tasakaalukus, avameelsus, empaatia, heatahtlikkus, lahke, lugupidamine, aitamine, andestamine, hingerahu, hoolivus, imetlema, saavutus, siirus, soov, südamlikkus, tolerant-sus, turvalisus). Vastukaaluks nimetati ka antiideealseid, sotsiaalselt ebasoovitavaid tundeid, omadusi ja nähtusi (nt rahulolematuse, agressiivsus, depressioon, teadmatus, kartus, nõrdimus, hoolimatus, pahameel, õelus, ahnus, arusaamatus, karmus, sallimatus, edevus, hingevalu, kahetsus, kannatus, melanhoolia, mõttetuse, stress, vimm, väiklus).

Eestlaste rahvalikus emotsioonikategoorias paistavad ilma tegevast sotsiaalsed normid ja maagiline mõtlemine. Sõnad, mis viitavad sotsiaalsele toimetulematusele (sotsiaalne ja situatiivne alaväärsus) või normist kõrvalekaldumisele (vaimne alaväärsus) jäetakse pigem nimetamata, justkui võiks sõnade pelk mainimine neid nähtusi esile kutsuda. Energiaküllasust osutavate sõnade vähesus võib tähendada, et seda omadust sotsiaalselt ei väärtustata. Eestlaste hulgas on vaikimisi kehtestatud norm, kuhu ei mahu entusiasm, enesekindlus ja aktiivsus. Liigne agarus on ogarus, ütlevad eestlased selle kohta.

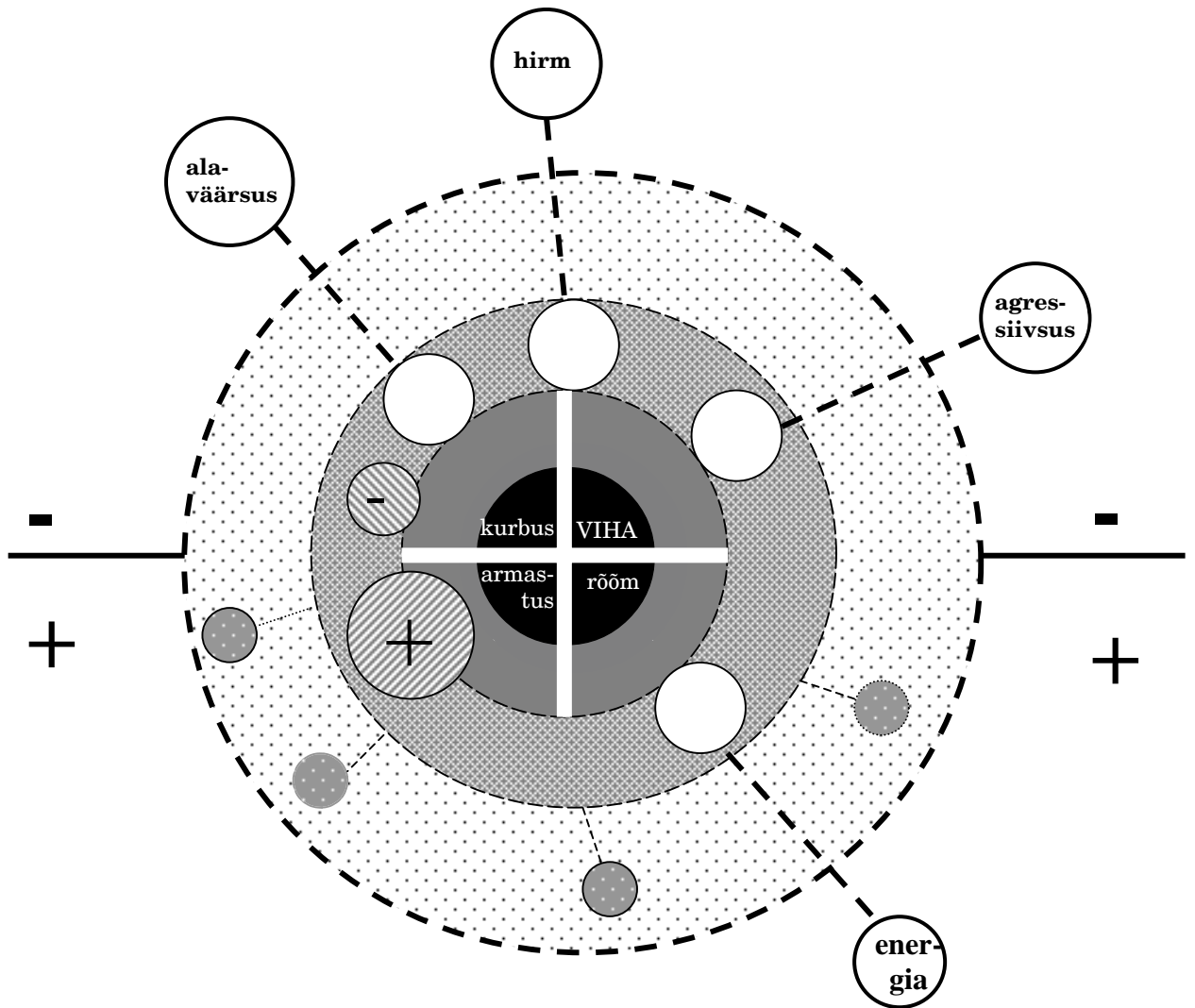
Joonis 3 kujutab eestlaste rahvalikku emotsioonikategooriat kihilisena, nii nagu see empiirilises emotsioonisõnavara uuringust välja koorus. Meeles tasub pidada järgmisi iseloomulikke asjaolusid:

- Kompaktne ja kognitiivselt kõige esildavam on põhitasand, mis jaguneb kvalitatiivselt nelja põhilise emotsioonimõiste vahel.
- Kategooriat läbib jagunemine heaks ja halvaks, emotsiooni täpsem kvaliteet on oluline põhitasandi ja mittepõhitasandi emotsioonimõistete osas.
- Sotsiaalsete tunnete, nähtuste ja omaduste silmatorkav rohkus rahvalikus emotsioonikategoorias.
- Teatud tähendusrühmade puudumine kollektiivsest emotsioonikategooriast.

VIHA KUI EESTLASE PROTOTÜÜPNE EMOTSION?

Tähelepanek, nagu valitseks eestlaste rahvapsühholoogias seaduspärasus, et kui emotsiooni olemus ei ole täpselt esile toodud, kehtib vaikimisi negatiivse tähenduse ja hinnangu atributsioon, leidis empiirilises uurimusest selgituse selles osas, et emotsioonikategooria kõige prototüüpsemaks, kõige kergemini meenuvaks ja kõige markeerimatuks liikmeks osutus eestlastel viha.

Vihal on au esindada eestlaste kollektiivses teadvuses tervet rahvalikku emotsioonikategooriat. Diagrammil 1 eristab sõna *viha* emotsioonide põhinimetustest pea-aegu samasugune jónks nagu põhinimetusi mittepõhinimetustest. Seega on viha staatus eestlaste emotsioonikäsitluses eriline. Et vihaga kaasas käiv negatiivsuse oreool varjutab emotsioonikategooriat tervikuna, ei ole mitte eestlaste omapära, vaid nähtus, mis on omane nt angloameerika kultuurile (Stearns 1994).

- põhitasand rahvalikus emotsioonikategoorias, kõige esindavam liige on VIHA
- mittepõhitasand, spetsiifilisemad emotsioonimõisted, mis põhitasandi mõisteid täpsustavad
- perifeeria, mille mõisted kuuluvad rohkem või vähem ka kognitiivsetesse naabervaldkondadesse: sotsiaalsesse, füüsilisse ja intrapsüühilisse siseruumi
- emotsioonidega seostuvad mõisted, mille osas on individuaalne variatiivsus suur
- "autsaiderid", kollektiivselt emotsioonikategooriaga seotud esemed ja nähtused
- sotsiaalselt ideaalsed tunded, nähtused ja omadused
- sotsiaalselt antiideaalsed tunded, nähtused ja omadused
- valged laigud kollektiivses emotsiooniteadvuses, teadvustamata tunded, nähtused ja omadused
- + head emotsioonid, tunded, omadused, nähtused ja asjad
- halvad emotsioonid, tunded, omadused, nähtused ja asjad
- kollektiivse emotsiooniteadvuse piir

Joonis 3. Eestlaste rahvalik emotsioonikategooria.

Pole vahest üllatav, et just viha osutus eestlastel kõige selgemalt polüseemiliseks sõnaks – oli ta ju üldse kõige sagedamini nimetatud sõnu. Ka keeleökonomika ütleb, et sõna sagedus korreleerub vormilise lihtsuse ja tähenduste paljususega (Zipf 1968). Sõna viha vastandina esinesid võrdse tugevusega armastus ja rõõm. Seejuures teistpidi seost esines ainult armastusega. Teeksin sellest järelduse, et vihal on eestlaste teadvuses kaks omavahel seotud tähendust.

Esimene ja primaarne on tähendus, mis vastandub armastusele ja on selgelt sotsiaalne, inimliku objektiga seotud tunne. Selles tähenduses viha sünonüüm on vihkamine. Tundub, et viha selles esimeses tähenduses on mõistetud ajas kestva ja subjekti suhtes aktiivse protsessina. Teine tähendus vastandub rõõmule ja selles tähenduses on rohkem esil subjekti passiivne seisund. Viha sünonüümiks teises tähenduses võib pidada vihastamist, mis võib, aga ei pruugi olla seotud inimliku objektiga. Oletatavasti on viha selles tähenduses mõistetud ka ajaliselt pigem hetkelise kui kestvana nagu tema vastandit rõõmugi.

See, et tänapäeva eestlastele osutus primaarseks viha aktiivne ja sotsiaalne tähendus, ei tähenda, et see peaks olema samuti ka keeleajalooliselt. Sõna viha tähistas algselt teise kognitiivse valdkonna nähtust, nimelt maitseaistingut (kibe, mõru). Sellel põhjal võib arvata, et ajalooliselt on primaarsem just seisundi või omaduse tähendus – viha kui viha tunne (s.t kibe, mõru tunne). Ka tänapäeval on sõnal viha see tähendus alles, ainult et emotsioonidega ta argiteadvuses vaevalt seostub.

RAHVAPSÜHHOOGIA VERSUS EKSPERTIDE KÄSITLUSED

Nagu nimetamiskatsete tulemused näitasid, kuuluvad põhitasandisse eestlaste rahvalikus emotsioonikategoorias viha, armastus, rõõm ja kurbus. Psühholoogiateaduses puudub nii suur üksmeel selles osas, mis on põhiemotsioonid ja kas neid üldse saab üles loetleda (Allik 1997). Rakenduspsühholoogia tasemel arvestatakse praktilistel kaalutlustel – kuna need seostuvad enam-vähem kultuuriuniversaalsete näoväljendustega – siiski kuue põhiemotsiooniga, milleks on viha, rõõm, kurbus, hirm, üllatus, vastikus (Ekman 1982).

Ekspertide arvamusega langeb eestlaste arusaam põhiemotsioonidest kokku viha, rõõmu ja kurbuse osas. Et need on eestlastele tähtsad, äratuntavad ja ilmselt sagedased emotsioonid, näitas ka just nende emotsioonide prototüüpsetele väljendustegevustele osutavate sõnade sage mainimine (nt nutt, naer, raev). Eestlased ei näi olevat orienteeritud mitte niivõrd näoväljendustele, kuivõrd väljendustegevustele (naeratust mainiti ainult ühel juhul viiest tuhandest!). Ekspertidest erinevalt peavad eestlased emotsiooniks ka armastust.

Sõnad hirm, vastikus ja üllatus on eestlaste meelest küll olemas, kuid mitte sama igapäevased ja aktiivses kasutuses nagu viha, armastus, rõõm ja kurbus. Psühholoogide poolt näoväljenduste põhjal põhiemotsioonide hulka liigitatavad hirm, üllatus ja vastikus ei kuulu eestlaste arvates prototüüpsete põhitasandi emotsioonide hulka võibolla selletõttu, et nendega ei anna moodustada vastandite paare. Ka on ilmselt hirm, vastikus ja üllatus tunded, mida tuntakse ainult konkreetsetes situatsioonides ja seoses kindlat tüüpi stiimuliga – hirmu seoses ohuga, vastikust peamiselt seoses maitse- või lõhnaaistinguga, üllatust seoses olukorra äkilise muutusega. Ilmselt ei sisaldanud küsitlusolukord tüüpiliselt neid stiimuleid.

Ekspertidid väidavad, et eestlased ei oska oma emotsioonidest mõelda teisiti kui positiivsetest ja negatiivsetest, kusjuures need dimensioonid ei vastandu, vaid seostuvad omavahel igal võimalikul viisil (Allik 1997). Nimetamiskatsed ja tulemuste analüüs kinnitasid selle väite esimest poolt – eestlased kalduvad tõesti mõtlema emotsioonidest ainult kui positiivsetest või negatiivsetest. Väite teise poole osas, et negatiivsus ja positiivsus on sõltumatud, omavahel vastandumatud dimensioonid, läheb rahva arvamus ekspertide omast lahku. Asjaolu, et positiivseid ja negatiivseid emotsioone kannavad ajus erinevad substraadid, ei näi eestlasi segavat mõtlemast neist kui vastandlikest.

Uskumus emotsioonide vastandatavusest – jagunemisest headeks (positiivsed) ja halbadeks (negatiivsed) – on eestlaste teadvusesse tugevasti kinnistunud. Emotsioonide positiivsust ja negatiivsust aga ei mõista inimesed arvatavasti alati ühtmoodi. Sõltuvalt olukorrast võib sellel olla erinev sisu. Nimelt esines emotsioonide liigitamist positiivseteks ja negatiivseteks nii klišeede alusel kui ka isiklikust seisukohast lähtudes, mis läks vastuollu üldiste klišeelike suhtumistega, nt liigitas mõni inimene viha, raevu ja kurbuse positiivseteks, üks inimene sajast pidas aga rõõmu negatiivseks.

Inimliku kogemuse jaotamine heaks ja halvaks on tendents, mis läbib laiemat nähtusteringi kui pelgalt emotsioonid. Käesolevas uurimuses tuli kummaski kategoorias esile omadusi, käitumisi, esemeid ja muud. Lahtiseks võiks jääda küsimus, kas plussmiinus-skaalal hinnangute andmise puhul on tegemist eelkõige kultuuriliste normide ja moraalsete hinnangutega (nt ristiusu kultiveeritud teadmisega heast ja kurjast) või psühholoogilise nähtusega – näiteks metatasandi emotsioonidega –, s.t emotsioonide kui nähtuste hindamisega individuaalse kasulikkuse-kahjulikkuse alusel (Lazarus 1991).

Väidetavalt on inimese emotsiooniteadmised kaheastmelised (Planalp ja Fitness 1999): esimese astme preverbaalsed emotsiooniteadmised reguleerivad meie käitumist teadvustamatult evolutsiooni käigus kujunenud operatiivse plussmiinus-hinnangumehhanismi alusel (ründa – põgene, ohtlik – ohutu, ligitõmbav – eemaletõukav, mõnus – valus), teise astme emotsiooniteadmised on sotsiaalselt õpitud ning neile avaldavad mõju keel ja kultuurilised skriptid.

Emotsioonisõnavara ja emotsioonimõisted kuuluvad teise astme emotsionaalsete teadmiste hulka, nad on tööriistaks emotsioonide teadvustamise protsessis. Näib aga, et sellesse teise astme emotsionaalsesse teadmisse on sisse kodeeritud ka esimese astme emotsiooniteadmised, näiteks teadvustamata hinnangumehhanismile vastava preverbaalse või isegi prekontseptuaalse kujundina, milleks võib olla kehalisel kogemusel baseeruv kineetiline skeemkujutus (lähenemine – kaugenemine). See esimese astme emotsionaalne teadmine või kineetiline kujund sisaldub emotsioonisõnavaras üldistatult ja iga üksiku emotsioonisõna tähenduses individuaalselt ja vastab emotsiooni plussmiinus-valentsile.

Üldistades võib väita, et kui ekspertide seisukohalt on emotsioonide kategooria ja põhiemotsioonid seotud eelkõige näoväljenduste ja emotsiooni füsioloogilise läbielamise protsessiga, siis tavalisele eestlasele on emotsioonid pigem sotsiaalsed konstruktid, mis on peamiselt seotud inimestevaheliste suhete ja suhtlemisega. Ekspertide arvates kuuluvad emotsioonid individuaalpsühholoogiliste nähtuste hulka, rahva arvates – nii nagu see käesolevast emotsioonisõnavara uuringust välja koorus – pigem sotsiaalpsühholoogia valda.

Ma ei võrdleks rahva ja ekspertide käsitlusi selles suhtes, kumb on õigem või kumb emotsioonide olemust ja skaalat paremini kirjeldab. Ütlen ainult, et need on mõnes osas kattuvad ja mõnes mitte. Ekspertidele on oma käsitluste loomise juures oluline klappimine moodsa neuroteaduse andmetega, tulemuste eksperimentaalne tõestatavus ning väidete verifitseeritavus. Rahvale on oluline klappimine üksteisega, hea ja halva lahuspidamine ning meeldimine iseenesele ja naabritele.

KOKKUVÕTE

Emotsioonide kategooria paiknemine eestlaste kollektiivses teadvuses subjektiivselt tajutud füüsilise, sotsiaalse ja intrapsüühilise siseruumi lõikumiskohas ei ole üllatav: on ju emotsioon indiviidi subjektiivselt kogetav protsess, millel on aga oma välised füüsilised avaldused (väljenduskäitumine, näoilmed, hääletooni muutused), mis funktsioneerivad suhtlemises teadetenähtustena suhtlejate siseseisunditest. Kõigis kolmes emotsioonidega piirnevas kognitiivses valdkonnas tuleb läbiva joonena esile jagunemine headeks ja halbadeks emotsioonideks, tunneteks, omadusteks, nähtusteks, tegevusteks.

Viis, kuidas emotsioonikategooria rahva teadvuses elab, on aga üllatavalt mitmekesine. Valdtkond ei paista olevat kõigi eestlaste teadvuses ühtviisi sisemiselt korrastatud. Kattuvused eri indiviidide emotsioonikategooriates esinevad pigem mõistete kui sõnade tasandil. Mingit valmis korda mõistetes või süstemaatilisi (emotsiooni)teadmiste hoidmiste viise, mis sõnade meenutamist hõlbustaksid, ei suudetud empiirilise uuringuga keelekasutajate teadvuses tuvastada. Kognitiivsete valdkondade sisemine korrastatus ei sugene kollektiivsesse teadvusesse iseenesest, vaid tekib uurimistöö, analüüsi ja süstematiseerimispingutuse tulemusena.

Tundub, et kui iga keelekasutaja jagabki kuidagi seda kollektiivset emotsioonidemaastiku kaarti, siis oma igapäevaelus ja silmitsi reaalse emotsionaalse kogemusega ei ole tal valdkonna hüpoteetilisest kollektiivsest struktureeritusest vähimatki kasu. Arvan, et tavaline inimene ka ei tea, kus “kapis” tal millised emotsionaalsed teadmised paiknevad, kasutatakse peamiselt seda, mis on käepärast. Käepärast on aga need tööriistad, mida kõige sagedamini vaja läheb – esmajoones põhitasandi mõisted. Tavaeestlane teab küll, et kuskil on olemas täpsemad ja õigemad sõnad tundenüansside tähistamiseks, kuid kuna igapäevaelus pole need mõisted aktuaalsed, on need sõnadki “teadvuse kapis” tolmunud ning igapäevasemate asjade taha ja alla jäänud. Empiiriline uuring välimeetodil ei too välja kaugeltki kogu eesti keele sõnavara emotsioonide kohta, küll aga toob ta välja selle olulisema osa, mis inimeste igapäevaelu kõige rohkem mõjutab.

Näib, et emotsioonidemaastiku kaarti pole tavalisel eestlasel enamasti kaasas (ja mis kasu olekski valgete laikudega kaardist). Küll on tal kaasas kompass, mis näitab head ja halba, ning teadmine põhilistest emotsiooniilmakaartest – vihast, armastusest, rõõmust ja kurbusest.

LÄTLASTE KIITUSEKS

Irooniaga eestlase “kuumaverelisusest” ei osuta lätlased mitte sellele, mida leidub eestlase juures iseloomulikku, vaid sellele, mis sealt on iseloomulikult puudu – emotsioonide näoväljendused. Eestlastel ei seostu emotsioonid eelkõige näoväljendustega, vaid pigem väljendustegevuste ja sotsiaalsete suhetega. Eestlase emotsionaalne elu pole niivõrd tema enda, kuivõrd ühiskonna asi. Ja üldse – emotsioonide väljanäitamine teeb inimese haavatavaks ja haavatav olla pole turvaline.

Lätlased paistavad aimavat, et eestlastel on emotsioone, mida nad mitte ainult et ei taha välja näidata, vaid mida nad ei taha ka ise enda juures näha. Sotsiaalne orienteeritus ja kaitsebarjäärid lubavad eestlasel omada ja välja näidata vaid sotsiaalselt aktsepteeritavaid või ideaalseid emotsioone ning taunida antiideaalseid. Psühhoanalüütikud ütlesid, et selline sotsiaalne polsterdus kui kaitsetegevus seob psüühilist energiat,⁸ ja arvatavasti on neil õigus – miks muidu puudusid eestlaste sõnavarast energiaküllasusele ja entusiasmile osutavad sõnad. Laiskust on eestlastele läbi sajandite ette heitnud ka siin elanud baltisakslased.⁹

Tundub, et lätlased on üks terane rahvas: eestlase kinnise pale tagant on nad ära tabanud, et eestlase prototüüpseim emotsioon on viha, mis vindub pikalt ja hõõgub nagu tukid tuha all. Oma salaviha kaldub eestlane elama mitte väljapoole, vaid sissepoole, koheldes naabreid püüdliku sõbralikkuse või passiivse agressiooniga.

Kui see pilt nüüd liiga nukker sai, siis lohutagu meid see, et suur osa rahvastevahelisest irooniast on tingitud kadedusest ja kõige tõenäolisemalt projitseeritakse naabritele just neid iseloomujooni, mida endal hea meelega tunnistada ei taheta.

- Allik, J. 1997. Eesti keele emotsioone väljendava sõnavara tähendus. – *Psühholoogia lihtsusest*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, lk 131–150.
- Allik, J. & Realo, A. 1997. Emotional Experience and its Relation to the Five-Factor Model in Estonian. *Journal of Personality* 65 (3), pp. 625–645.
- Baer, K. E. v. 1976. Eestlaste endeemilistest haigustest. (1816.) *Loomingu Raamatukogu*. Tallinn: Perioodika.
- Berlin, B. & Kay, P. 1969. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Ekman, P. 1982. *Emotions in Human Face*. (2nd ed.) New York: Cambridge University Press.
- Freud, S. 1915. Repression. *Standard Edition* 14: 141. London: Hogarth Press. 1957.
- Kövecses, Z. 2000. *Metaphor and Emotion. Language, Culture and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Langacker, R. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I Theoretical Prerequisites. Stanford: Stanford University Press.
- Lazarus, R. S. 1991. Emotion and Adaption. – *Human Emotions: A Reader*. J. M. Jenkins, K. Oatley, & N. L. Stein (eds.). Oxford: Blackwell Publishers. 1998, pp. 73–78.
- Planalp, S. & Fitness, J. 1999. Thinking/feeling about social and personal relationships. *Journal of Social and Personal Relationships* 16 (6), pp. 731–750.
- Rosch, E., Mervis C. B., Gray, W. D., Johnson, D. M. & Boyes-Braem, P. 1976. Basic objects in natural categories. *Cognitive Psychology* 8, pp. 382–439.
- Stearns, P. N. .1994. *American Cool: Constructing a twentieth-century emotional style*. New York: New York University Press.
- Sutrop, U. 2000. Basic terms and basic vocabulary. Estonian Typological Studies IV. M. Ereht (ed.). *Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised* 14, lk 118–145.
- Sutrop, U. 2001. List task and a cognitive salience index. *Field Methods* 13, pp. 289–302.
- Zipf, G., K. 1968. *The Psycho-biology of Language: an Introduction to Dynamic Philology*. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press.
- Tulviste, P. 1998. Etnopsühholoogiast ja meist. – *Rektoriraamat*. Tartu Ülikooli kirjastus. Tartu, lk 53–57.
- Vainik, E. 2001. *Eestlaste emotsioonisõnavara*. Käsikirjaline magistritöö Tartu Ülikoolis.
- Veski, E. 1996. *Emotsionaalseid seisundeid kirjeldav sõnavara eesti keeles ja selle seos isiksuse omadustega*. Käsikirjaline diplomitöö Tartu Ülikoolis.
- Viberg, A. 1994. Vocabularies. Biligualism in Deaf Education. *International Studies on Sign Language and Communication of the Deaf* 27, pp. 169–199.
- Watson, D. & Clark, L. A. 1994. *The PANAS-X Manual for the Positive and Negative Affect Schedule – Expanded Form*. Iowa: The University of Iowa.
- Whorf, B. L. 1956. *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. J. B. Carroll (ed.). New York: Wiley.
- Wierzbicka, A. 1999. *Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.

Viited

¹ Tänan siinkohal Urmas Sutropit, Kristiina Rossi ja Haldur Õimu märkuste eest, S. Ratsot toimetamise eest ning kõiki keelejuhte, kes emotsioonisõnavara uuringus osalesid.

² Lisaks emotsiooninimetustele väljendub kristalliseerunud rahvapsühholoogia keeliliselt ka nt fraseologismides, kõnekäändudes ja grammatilistes struktuurides, millega emotsioonidest räägitakse.

³ Välimeetod on alguse saanud Berlini ja Kay (1969) värvinimetuste uurimise metoodikast ning seisneb mingi kategooria liikmete nimetamiskatsete läbiviimises väli-tingimustes ja keeleandmete psühholoogilise esiletuleku hilisemas analüüsis.

⁴ Nimetamiskatseid oli kokku seitse. Neist tähtsamad olid emotsioonide esmase nimetamise katse, vastandite ütlemissatse, enese kogetud emotsioonide nimetamise katse ning positiivsete, negatiivsete ja neutraalsete emotsioonide nimetamise katse.

⁵ Kognitiivse esilduvuse indeksid arvutati valemi põhjal (Sutrop 2001: 299–300):

$$S = F / (N \cdot mP),$$

kus S on kognitiivse esilduvuse indeks,

F – sõna esinemissagedus antud loetelus,

N – küsitletute koguarv,

mP – sõna keskmine positsioon, mis arvutatakse järgmiselt:

$$mP = (SR_j) / F,$$

kus R_j on sõna esinemisjärjekorra number individuaalses loetelus.

⁶ Mõnevõrra üllatav on vahest näoväljenduseta armastuse sattumine põhitasandi objektide hulka eestlaste emotsioonikäsituses – nähtavasti on see tunne aga väga oluline muudes aspektides, mis korvab spetsiifilise armastava näoilme puudumise.

⁷ PONESK-X – positiivsete ja negatiivsete emotsioonide mõõtmise skaala, millel põhinevad Veski ja Alliku tulemused (Veski 1996, Allik 1997), Watsoni ja Clarki (1994) loodud skaala PANAS-X eestikeelne variant.

⁸ Psühhoanalüütikud väidavad, et soovimatu sisu teadvusest väljatõrjumine kui ego kaitsemehhanism neelab ja seob psüühilist energiat (Freud 1915). See, mis toimib indiviidi tasandil, toimib ilmselt ka kollektiivselt.

⁹ Karl Ernst von Baer kirjutab oma doktoritöös *Eestlaste endeemilistest haigustest: Vigadest, mida siiski eitada ei saa, loendaksin ma siin: laiskus, mustus, liigne alandlikkus vägevamate ees ning julmus ja metsikus alamate vastu* (Baer 1976: 30).

3. teema

Ränne ja lootused

Ühel õhtul annab poiss riha all ärjale süüa ja ärg ütleb temale, et täna õhtu tapetakse sind ära. “Mine nüüd ja too väljast riida äärest kasepakk ja pane oma asemele, aedast too veel rasvapütt ja pane see just peakohta, siis laota oma kuub sinna peale, aga endale pane tervemad riided selga ja tule minu juurde riha alla. Siis meie vaatame riha alt, kui nad kamrest tulevad [- - -]”

Poiss ja ärg põgenesid riha alt ära, läksid ühte metsa, ulkusid metsa mööda ümber ja tullid viimaks suure raba juure, kus undid ulusid. [- - -]

Viimaks läks Ants kuningalinna; ta kõndis linna mööda ümber ja jõudis viimaks kuningalossi juure. Seal tuleb talle üks kuningateener vastu ja tellib teda seakarjaseks. Ants võtab pakkumise vastu ja akkab kuninga seakarjaseks.

Ränne seostub liikumisega paremaid tegevusvälju töotavale maale: “Kui Kaukaasia, Volgamaa või Siberi puhul paelus väljarändajaid viljakas maa, siis näiteks Kaug-Itta siirduvate randlaste silme ees terendusid rikkalikud kalaveed,” tõdeb Aivar Jürgenson.

Positiivse ootus jätab esialgu varju elukohamuutuse negatiivsed küljed. Mida kaugemale taanduvad teadmised ja kogemused teisest (seljataha jäetud) keskkonnast, seda enam terviklikumaks muutub pilt uuest elukohamaast. Kas see jääb positiivseks? Brigitte Bönisch-Brednich märgib, et paraku jutustatakse ikkagi positiivsest – see peab õigustama jutustaja valikut.

Kui kaua aga ehitatakse pinda uue asukohamaa “omaks” saamisele, mis ei nõua õigustust?

Aivar Jürgenson. Siber – metsik ja kodune. Siberi-eestlaste loodustunnetusest
Brigitte Bönisch-Brednich. Migratsioon ja jutustus

Rühmatöö ülesanded

Leia autorite esitatud väited:

- (a) millega inimesed põhjendavad oma valikut asuda elama uude paika,
- (b) kuidas suhtuvad väljarändajad ise rändesse,
- (c) kuidas nad suhtuvad uuel asukohamaal oma päritolumaasse?

• Sõnasta oma seisukohad rändesse. Milliseid erinevaid tahke migratsioonis eristaksid (majandusränne, pagulus, demograafilisest situatsioonist tingitud ränne, turismimigratsioon, abiellumine, ajude äravool jne)?

• Kuidas toimib sisserände(-rändajatele) uue asukohamaa kultuur ja ajalooline taust?

Arutelu 27. märtsil kell 10–12.

Vaba arutelu teemad (kuni 17. aprillini):

Milliseid kogemusi rändest võiksid esile tuua?

Kas sa tead kedagi, kes on välismaalt tagasi tulnud?

Kuidas kirjeldaksid sisserändajat: (a) Lääne-Euroopast Eestisse tulnuid, (b) Venemaalt Eestisse tulnuid, (c) Aafrikast (Aasiast vm) Eestisse tulnuid?

Kuidas kujutad ette väljarändajaid: mis paneb inimest lahkuma oma kodukohast?

Kas isiksuse omadused mõjutavad tahtmist välja rännata? Millised?

Kui suur peab olema geograafiline, kultuuriline, keeleline vms vahemaa, et sinu arvates on tegemist väljarändega? Kas näiteks Tallinnast Tartusse kolimine on ränne?

Millal saab ajutiselt läinust väljarändaja (tulnust kohalik)?

Millised tegurid rände puhul tekitavad kõige enam konfliktsituatsioone (keelearjäär, usuline arjäär, välimus, kliima jms)?

Mida arvad stereotüüpidest (mina küll välismaale elama ei jää, esimesel võimalusel asun elama Eestisse, eestlane ei ole rändav rahvas, eestlaste paremik emigreerus Läände)?

Kas töömigratsioon (isa Tallinnas tööl, varsti kolib pere järele) on probleem?

Kas pead võimalikuks mitme koha identiteeti (“Olen virulane, kes elab Läänemaal...”)?

Siber – metsik ja kodune

Siberi eestlaste loodustunnetusest

Aivar Jürgenson

Traditsiooniliselt seostub kultuur konkreetse paigaga. Kui räägime eesti kultuurist, siis mõtleme enamasti Eestis juuri ajavat kultuuri. Kultuur eeldab keskkonda ja kuigi põhimõtteliselt võib selleks olla ka tehis- ehk virtuaalne keskkond, pole sõltumatus reaalsest eluruumist enamasti piisavalt suur loomaks mingisse tehismaailma sellest täiesti rippumatut kultuuri. Sest ka maailmu luues on kusagil olemas arhetüübid, olgu pealegi, et mõnel juhul on nende mõju pärast mitmekordset kopeerimist väikeseks kahanenud.

Eesti kultuur seostub niisiis Eestiga. Oluliseks pinnaseks eesti kultuurile on Eestimaa loodus. Ärkamisaegne isamaaluule ülistas kodumaa loodust, täites selle sügava sümbolilise sisuga. Loodus tähistas eestlaste ajaloolist kogemust – loodusobjektid kui ruumi markeerijad, jõed, järved, mäed ja tervikmaastikud kandsid sügavat tähendust, tunnistasid sajanditepikkusest eksisteerimisest konkreetset maa-alal.

Eesti kultuuri sidumine üksnes Eestimaaga oleks aga vale, kuivõrd alates 19. sajandi keskpaigast on eestlasi sattunud ikka ja jälle maailma eri nurkadesse, kus eesti kultuur, kuigi oma ajalooliselt kodumaalt eemal, on ometi võrseid edasi ajanud. Oma põliselt territooriumilt lahkumine ei tähendanud keskkonnast sõltumatuks muutumist: keskkonna alternatiiviks on vaid teine keskkond ning nii nagu emamaa kultuurile Eestimaa, pakkus diasporaa kultuurile materjali ja arenemistingimusi siirdekeskkond. Seejuures oli kohanemisel oluline osa uue kodumaa loodusel.

Järgnevalt keskendume Siberi eestlaste ja nende looduskeskkonna suhte vaatlusele. Huvitume suhetest maastikul toimivate aktiviteetide ja keskkonnatingimuste vahel. Mitte üksnes eluruum ja sealne tegevus ei iseloomusta suhteid keskkonnaga, vaid ka viis, kuidas on neid keskkondi kirjeldatud ja kujutletud erinevates sotsiaalsetes ja intellektuaalsetes perspektiivides. Üht ja sama maastikku võib kirjeldada erinevalt sõltuvalt kogemustaustast, vajadustest, huvitatusest, andes kirjeldusele esteetilise, majandusliku või näiteks sümbolilise karakteri.

Allikatena olen kasutanud peamiselt Siberi eestlaste enda kirjeldusi, valdavalt Eesti ajakirjanduses avaldatud asunike kirju uutest elupaikadest, kus iseloomustatakse või hinnatakse Siberi loodusolusid. Huvitavat materjali Siberi eestlaste loodustunnetusest pakub Sangaste mõisniku krahv Friedrich von Bergi kirjavahetus oma endiste talupoegade ja mõisateenistujatega, kes olid asunud Siberisse ning sealt oma endisele isandale kohalike olude kohta teateid saatsid. Krahv, kes on kuulsaks saanud oma taimeteaduslike harrastuste poolest (nn rukkikrahv), huvitus kauge kandi loodusest ja palus väljarännanud talupoegadel selle kohta teateid saata, kuni selleni, et Siberisse siirdunud talle sealsete taimede seemneid saadaksid (vt Pirsko 1994: 90). Siberi eestlaste suhet kodupaiga looduskeskkonda valgustavad minu viimastel aastatel sealsete eestlastega tehtud intervjuud.

LÄHTETINGIMUSED

Kuni 19. sajandi keskpaigani ei olnud eesti talupojal võimalust saada maaomanikuks. Kui see uute talurahvaseaduste kehtima hakkamise järel võimalikuks sai, muutus oma maa prestiiži sümboliks. *Maa* omandas mitu erinevat tähendust: 1) pinnas, mida haritakse, 2) materiaalse eksistentsi allikas, 3) identiteeti pakkuv kodumaa. Kui tollane ajakirjandus, mis avaliku arvamuse kajastajana üldjuhul väljarändamist ja väljarändajaid kritiseeris ning eestlaste väljarännu sihtpaiku ironiliselt tituleeris,¹ osatas neid, kelle meelest nagu *kasvaks Siberis kuld puus ja tallaks jalg hõbedas* (Olevik 1900 nr 24), siis omajagu oli selles tõttki: välja rännati suhtelises teadmatuses, ainsaks saatjaks

lootus leida võõrsil paremaid tingimusi. Väljarännupalavikust haaratud inimesed kujutasid väljarännupiirkonda ülepaisutatud värvides. Kullamaa, õnnemaa jt olid sümbolid, millele väljarändajad andsid konkreetne sisu. Maa oli sümbol ja põlluharijast eestlasele tähendas kulla- või õnnemaa esmajoones viljakandvat põllumaad. Ebareaalsed ja läbimõtlematud utopiad, mis kujutlusega kaugel asuvast oma maast kaasnesid ning just sealseid looduslikke olusid kirkastes värvides kujutasid, kuulusid asja juurde. Väljarändamisperioodi ajalehed maalivad iroonilise ja hüpertrofeeriva pildi väljarännumaadest, nii nagu jutt rahva seas liikuvat ja vilja kandvat.

Ajakirjanduslik näide Kaukaasia kohta, mis oli samuti ihaldatud väljarännumaaks: *Maa on täis viinamarju. Mööda läinud aastal olnud neid nii rohkesti kasunud, et kõik maa maha pudenenud marju täis olla, sest et korjajaid ja sööjaid ei ole olnud, ja nüüd neist maha pudenenud ja maas halvaks läinud marjadest haisedagi maa! Metsas kasvavad nii suured marjad kui panged. Ühed õunapuu sarnased puud kasvavad niisuguseid õunu küljes, kui pöidlad, ise pehmed kui pess ja magusad kui mesi. Riis kasvab säääl ilma hinnata! Mis meil säääl siis viga?! Maa on soe, ei ole suurt riidet tarvis, muud kui söö ja maga riideta halli taeva all, paksu puu vilus! Mine viinapuu alla, õlle-klaasike taskus ja pitsita marju, sirr, sirr – kallid märjukene klaasis. Suu jookseb vett selle pääle mõteldes! Kui pää sooja päevaga siis uimaseks saab, üks roni siis teise paksu puu alla vilusse* (Eesti Postimees 1885, nr 10). Jannseni tuntud vaenulikkus väljarändamise suhtes oli varmas selliseid pilapilte sünnitama, kuid ühes asjas oli tal kindlasti õigus: kodumaalt lahkuva talupoja peamine siht oli pragmaatiliselt majanduslik. Uue asupaiga plusse ja miinuseid vaagides peeti silmas kõhu täitmise võimalust.

Kui Kaukaasia, Volgamaa ja Siberi puhul paelus väljarändajaid viljakas maa, siis näiteks Kaug-Itta siirduvate randlaste silme ees terendusid rikkalikud kalaveed: *Kollanemeri on kullast kollane, ja kalad on kõik kaldas. Muudkui võtke aga vallatunnistus, et ussi oskate õnge otsa panna. Kalu on Kollases-meres kõigesuguseid ja nii paksult, et püüa kasvõi kotiga. Samas kirjeldatakse irooniliselt Kaug-Itta krunte välja valima saabunud maakuulajate reaktsioone, mida nad hiljem kodumaal edasi jutustanud: Oh seda imet: kilud tindid, heeringad, siiad, vimmad, ketakala, paks ja magus, haikalad, valaskalad ja palju, palju muid, et süda, mis sa veel ihaldad! Ja vähjad, sada korda suuremad, kui vanast Raudna jões üks vähk ütelda kohe nagu sarja-põhi, ja sajarahaline* (Postimees 1904, nr 98). Paradiis on igatsuste siht ja see paik, kuhu suubuvad kõik soovid. Virulane kirjutab ilkuvalt sellest, kuidas need, kellel kodumaal kuri naine on, loodavad väljarännumaal saada uue, noore, rikka, ilusa ja tugeva, sellise, kes kolme naise eest tööd teeb (Virulane 1885, nr 17).

Selliseid hüpertroofseid kirjeldusi ei imenud ajakirjanikud sulest välja. Oma osa paradiislike piltide kujunemisse andsid varem väljarännanud asunikud, kes oma kirjades uue asumaa olusid sageli tegelikkusest positiivsemas valguses näitasid. Inimlikult on mõistetav puudustkannatavate inimeste esmane reaktsioon, kui uuele asumaale jõudnult puututakse kokku millegi ihaldatavaga. Leiab aset positiivse võimendamine ning negatiivse suhtes jäädakse neutraalseks või tähelepanematuks. Nii oli Kaukaasias, kus vaimustuti lopsakast taimestikust ega pööratud tähelepanu harjumatu õhuniiskusele, nii oli Lääne-Siberis, kus oldi õnnelikud viljaka mustmulla üle ega pandud mikski tuuliseid ja poriseid sügiseid ning külmi lumerohkeid talvesid, nii oli Kaug-Idas, kus meeli erutasid rikkalikud kalavarud, kuid märkamata jäi viljakasvatuseks sobimatu kliima.

Siin ilmneb ka väljarännu üks olulistest mõjufaktoritest: tegemist on protsessiga, mille käigus peab vahetuma kodumaa. Kodumaa fenomen on täidetud positiivse sisuga, kodumaa on objekt, mille puhul paradiisimotiiv on olulisel kohal. Seetõttu oodatakse uuel kodumaalt üksnes neid omadusi, mida peetakse väärtuslikuks, ning välistatakse väärtusetud või kahjulikud. Asunike kirjad kodumaale kandsid endas sageli paradiisimotiive ja need võeti väljarändamispaalavikku põdevas Eestis omaks.

Kui utoopilised olid ettekujutused n.-ö Siberi kullamaast, näitavad kaudselt puudulikud geograafilised teadmised väljarännumaadest. Agraarsel kodukesksel talupojal, kes polnud võibolla eluski kodukihelkonnast välja saanud, oli vale ettekujutus vahemaadest. Talupojad, kelle meeli köitsid lood võõrsil ootavatest muinasjutulistest tingimustest, olid valmis jätma kodu ja siirduma tundmatusse. Tundmatusse sõna otseses mõttes, sest teadmised uue asukohamaa oludest olid sageli nullilähedased. Ajalehed kirjutasid, et Siberist teatakse vaid seda, et Kaukasus ta taga seisvat (Olevik 1897, nr 10), Kaukaasiat jällegi arvati algavat kohe Narva taga (Eesti Postimees 1870, nr 21). Üks Ida-Siberisse siirduv väljarändajate rühm, kes siis, kui Pihkva tornid teisel pool Eesti piiri paistma hakkasid, arvanud, et see ongi nende sihtpunkt Irkutsk (Postimees 1904, nr 98). Väljarännuavaldustesse märgiti sihtkohana näiteks lakooniliselt *lõunasse* (RAKA, f. 2054, nim 1, s.-ü 1550, 1).

SIBER JA SIBERI-PILT

Siber ei olnud eestlaste esimene väljarännusuund, kuid oli kindlasti tähtsaim. Venemaa esimese rahvaloenduse (1897) andmeil elas Siberis 4000 eestlast. Kuid siis ei olnud Siberisse väljarändamine veel õiget hoogu sisse saanud. Eesti alalt asus aastatel 1906–1914 Siberisse umbes 9000 inimest. See oli ümberasumislainetest konkurentsilt ulatuslikem. 1924. aasta andmeil oli Siberis 174 eestlaste asustuspunkti.

Mõne sõnaga eestlaste Siberi-pildist 19. sajandi lõpul ja selle kujunemist mõjutanud tegureist. Ettekujutus Siberist, mis oli juba mitu sajandit valitsenud Euroopas ja osalt Venemaalgi, kujundas Siberi-pilti ka Eestis. Kuigi ei usutud enam Jaafeti kannibalistlikke järglasi ega peadeta inimesi, kes söömiseks toidu mütsi alla panid (Slezkine 1993: 1), kaasnesid Siberi-kujutelmaga siiski mitmed stereotüübid. Siberi-pilt hõlmas mitut komponenti, millest peamised olid: 1) looduslik (Siber kui külm, ääretu ja metsik maa); 2) minevik (Siber kui sünge väljasaatmise maa); 3) tulevik (Siber kui suurte võimaluste maa).²

Kui väljarännubuum tõstis teistest palju kõrgemale siinloetletud Siberi-pildi komponentidest viimase, mis ülejäänud kaks kohati varju jättis, hakkasid ajapikku needki taas kõnesse tulema. Neist komponentidest lähtuvad kujundlikud konstruktsioonid, mis kajastavad asunike hiljem kodumaale saadetud kirjades Siberi-pildi kanoonilisi tahke. Jättes käesolevas kirjutises kõrval teise ja kolmanda komponendi, keskendume esimesele: Siberi läbitungimatud metsad, käre pakane ja metsikus on kirjades sagedasti esinevad metafoorid, mis rõhutasid asumaa erakordseid tingimusi. Esimesest vaimustusest üle saanud asunike Siberi-pildis omandas karm loodus järjest suurema kaalu.

UUS KODUPAIK ASUNIKE SILME LÄBI

Looduskeskkonna mõju inimesele on peamiselt kahetine, materiaalne ja emotsionaalne. Nende aspektide seotus on selge: majanduslik perspektiiv kui oluline raamistik annab looduse esteetilisele tajumisele oma rakursi. Maastik kui uue asupaiga nähtav kvaliteet oli väljarännusuuna valikul sageli tooniandev. Kodumaa loomine käib ikka sisseõpitud mustrite järgi: uus kodumaa peab olema vana idealiseeritud ja selekteeritud peegelpilt. Harjumuspärased loodusobjektid, maastikud, kliima – need on faktorid, mis said sageli uue elupaiga valikul otsustavaks. Võõral maal otsis silm avanevas maastikus tuttavat, kohtas aga sageli vaid harjumatu.

Võibolla suuremadki kui Siberis olid väljarändajaid Kaukaasias vastu võtvad ootamatused:

Esimesed rändajad otsisivad tasasemat maad ja leidsivad seda sügavas Kodori jõe orus, kus maa vilets on, mille põhi ära uhutud suured ja veikesed jõepõhja kivid ning peal mullaks liiva sarnane must kivi prügi on, sest kõik peenem muld on veega merde voolanud [- -]. Vanemas asupaigas, kus veel juuni kuus 1884 aasta asujatel mingit haigust

tunda ei olnud ja iga üks madala koha peale igatses. Kui ta oma kohta vahetada võis, andis veel mõne rubla kauba pealistgi. Kui ta koht, mis umbes 5–600 jalga kõrguste mägede peal on, sai esialgu põlatud, et kõrge ja mäGINE oli. Eesti küla Kodori orus jäid nüüd peaaegu kõik haigeks [niiske ja ebatervislik õhk – A. J.], mägede küla, Linda, on nüüd palju lootuse rikkam. [- - -] Kui Eesti tasase maa pojad aga julgeksivad mägede peal elama hakata (Valgus 1885, nr 12).

Kui Kaukaasias otsisid asunikud harjumuspärast lauget maastikku, siis Siberis peljati asuda lagedatesse stepidesse ja eelistati metsasemaid alasid.

Nagu eelnevalt nägime, sisaldas eestlaste Siberi-pildi looduslik komponent mitmeid kujundeid, mida uude elupaika asunud väljarändajad oma igapäevases elus testima asusid. Esmalt Siberi ekstreemsed kliimaolud, millega asunikel tuli kokku puutuda. *Külm Siberi epiteedina (külm maa (Postimees 1897, nr 222), kareda kliimaga maa (Postimees 1897, nr 223), kare külm maa (Olevik 1897, nr 40)* leidis rõhutamist asunike kirjades Eestisse. Külmad lumerohked talved on teema, mis harjumuspärast Siberi-pilti kinnitades asunike kirjadele kaalu lisas. Siberi talve lumerohkust kirjeldab Omi asunduse koolmeister Meinhard Mühlenberg: *Hoonete asemel paistavad hirmus suured lumeanged suitsust mustaks tehtud aukudega, mis näitavad, et lumeangede sees hinges elukad hingavad (Kündja 1884, nr 15).*

Kirjutatakse talvistest suurtest tormidest *buranitest*, samuti kuni kümne jala sügavuseni külmunud ja lõhenenud maapinnast: *Praod on teine kord 4–5 tolli laiad ja tuletavad jääpragusid järvedel ja meredel meelde (Tallinna Teataja 1915, nr 172).* Kirjutatakse sellest, et Siberi talv on külmem kui Eestis, *aga ilma rõskuseta (Elu 1908, nr 129) – võrdlus, mida võib kuulda Eesti asundustes tänapäevalgi.*

Siber on külm, aga ta on ka metsik. Klišeed, millega kirjasõnas tähistatakse Siberit, kajastavad Siberi-pildi seda kanoonilist tahku niivõrd, et Siber ja mets kuuluvad sageli lahutamatu ühte. *Siberi laaned (Postimees 1900, nr 123)* on metafoor ja konkreetse sisuga mõiste, justkui põhjatu auk, mis neelab endasse igaveseks Eestimaa poegi ja tütreid. *Aegade jooksul on õige palju eestlasi mitmesugustel põhjustel kodumaalt, üksikult ja perekondade kaupa, väljarändanud ja Siberi metsades ning rohulaantes asupaika leidnud (Eesti Päevaleht 1918, nr 8).*

Siberi metsa kirjeldatakse: *Puud on sääli ühe teise ligi ja nende oksad segamine, et päike läbi ei pääse maad kuivatama, mis paksuste maha pudenenud okstega kaetud on. Sest see tuleb, et taigus hobuse- ega jalateed ei ole. Sinna paksu padrikusse võib talvel ainult tungida, kui risud lumega kaetud on (Sakala 1894, nr 26).* Siberi metsad tundusid asunikele tõelise teise ilma, inimesele tundmatu ja võõrana: *Siin võib ühes vallas niisugust põlist metsa – taiga – leida, kuhu kellegi jalg pole saanud (Postimees 1899, nr 144).* Siber on paik, kuhu *ei ole vist vareski konta kandnud (Sakala 1897, nr 9).*

Läbipääsmatud metsad ühelt poolt ja territooriumi mastaapsus teiselt poolt on kujundid, mis on kirjeldustes sageli lahutamatu kõrvuti, andes Siberi uudsetele oludele topeltiseloostuse. Siber on *lõpmata suure metsadega kaetud ja rohke metsloomadega täidetud [- - -], põhja poolist osa katavad lõpmata samblasood, tundraks nimetatud (Sakala 1894, nr 13).* Mastaapsust aitavad rõhutada ka teised Siberi looduskooslused, nagu näiteks *laiad Siberi stepid (Peterburi Teataja 1911, nr 62).* Siberi ääretus annab talle sünge varjundi: *Nii kauvad meie vennad ja õed nagu pilvete taha ja maa alla (Sakala 1894, nr 13).* Harjumatud mõõtmed hajutasid orientiirid, tekitasid kaose – see oli otsekui kosmiline vool, mis ei allunud juhtimisele, nii käsitamatu ja hirmuäratav tundus Siber oma mastaapsuses.

Kui esimestele väljarändajatele võis Siberi suurus mõjuda kõhedusttekitavalt, siis tänapäeval on Siberi mõõtmatuse, mida sümboliseerivad maailma suurimad jõgikonnad ja maailma sügavaim järv, pigem uhkust sisendav ja siberlaseks olemist põlistav atribuut. Looduse mastaapsus on Siberi identiteedi üks osa. Sellest jõutakse peagi ka tehiskeskonna mastaapsuseni (vt nt Smith 1977). Mul võttis tükk aega, enne kui sain aru,

miks minu eestlasest võõrustaja Krasnojarskis kutsus kokku sugulased ja sõidutas kauge külalise linnast 40 kilomeetri kaugusel asuvat Divnogorski elektriijaama tammi vaatama. Hiljem sain teada, et tegemist on tammiga, mis valmimise järel oli maailma suurim. Nüüd on vist mõni suuremgi ehitatud, aga aura on jäänud. Mitte et oleks ilus, vaid et on suurim.

Siberi-pildi juurde kuulub lahutamatu osana ka siberlasepilt. Nii nagu Siberi-pildi oluliseks komponendiks on tema metsikus ja suurus, on ka siberlane metsik ja suur. Kirjutati, et *väljarändajate seas halastamata meel ja õelus valitseb* (Sakala 1892, nr 4). *Siberi taiga asujad [on] kõige nelja tuule poolt kokku jooksnud ja kes üksteist ära murravad, et aga ise elama saada* (Postimees 1900, nr 93). Palju kirjutavad uusasunikud varasemate (nn vanade siberlaste) meeletutest joomingutest ja naiste liiderlikkusest – s.t et metsikul maal elavad ka metsikud inimesed.

Vanade stereotüüpide alusel kirjeldasid siberlasi kohati ka eestlased, kellel 1940. aastatel küüditatutena Siberisse sattudes kohalikega kontaktid tekkisid. Kirjeldustes antakse edasi elemente, mis kajastavad siberlasi jõuliste ja robustsetena: *Pererahvas on suured, tugevad, laiade siberlaste lõuapäradega inimesed*. Kuigi üldjuhul ei ole siberlane kogukam keskmisest eurooplasest, on assotsiatsioonid ning stereotüübid need, mis siberlasi justkui looduslike hiidudena paista lasevad.

Siberi eestlased ise on intervjuudes avaldanud veendumust enda suuremast füüsilisest jõust võrdluses teistega – kokkupuude karmide looduslike oludega on justkui kujundanud teistest vastupidavamama ja tugevama inimtüübi. Kliimateooria rahvalikke kajastusi kohtab Siberi eestlaste juures teisigi. Vana-Viru külas Omski oblastis räägiti, et kui Siberi eestlane Eestis külas käis, imestanud perenaine õhtul külalise magama heites, et too polegi karvadega kaetud. Omski oblasti Tsvetnopolje küla eestlane M. (sünd 1951) avaldas veendumust, et Siberi karm kliima on muutnud sealsete eestlaste juuksed tumedamaks.

Kliima on Siberi eestlastele kui mitte muidu, siis vähemalt psühholoogilist mõju avaldanud: kontinentaalse kliimaga harjunud siberlased põhjendavad sageli seda, miks nad Eestis elada ei taha – Eestis olla röske, tervisele kahjulik kliima. Oma veendumusele tuge otsides tuuakse hulgaliselt näiteid inimestest, kes on Siberist Eestisse elama asunud ja mõne aja pärast surnud. Palju on neid, kes Eestisse elama asusid, kuid väidetavalt just kliima sobimatuse tõttu peagi kodupaika tagasi pöördusid.

Nii on siis ring sulgunud: nagu esimestes Eestist Siberisse väljarännanutes tekitasid kõhedust Siberi kontinentaalsed kliimatingimused, pelgavad nende järglased Eestimaa merelist kliimat. Kodupaiga looduskeskkond avaldab indiviidile olulist mõju, mille sügavus ilmneb sageli alles keskkonda vahetades. Kuigi psühholoogilised faktorid mängivad kohanemisel otsustavat osa, avaldavad keskkonnavahetusest tingitud muutused sageli ka füüsilist mõju.

UUE KODUPAIGA LOODUSKIRJELDUSED

Agraarse taustaga eesti väljarändajale oli oluline haritav maa ja nii ei pööranud asunikud oma kirjades kodumaale esialgu looduselamusele erilist tähelepanu. Nii oli kõikjal, kuhu eestlased välja rändasid. Igal pool puututi kokku ebatavalise ja võõraga, loodusega, millist seni polnud nähtud, kuid esteetiline looduselamus, nii nagu see näiteks linlase silme ees kangastub, jäi saamata. Näiteks Kaukaasia, kuhu Eestist juba enne kui Siberisse välja rännati, hämmastas inimesi oma maastiku eripäraga, kuid enamasti saatis reaktsioone ja hinnanguid talupoja pragmaatiline eluhoiak. Näiteks puhub seal tuul mägede vahel väga tugevalt, aga eelkõige puhub see läbi talupoja referentsiraamistiku, s.t puhub nii kõvasti, et *kõik vilja puud aedadest ära lõhub, kes neid omale on istutanud* (Valgus 1885, nr 12).

Looduskirjelduste majanduslik alatoon torkab silma ka Siberi asunike kirjades. Üks esimesi looduskirjeldusi eesti asunike juurest Siberist (Ülem-Suetuki küla

Sajaanide eelmäestikus) kõlab järgmiselt: *Sesamma koht on vägga illus, ja ma on seal vägga väggev. Ilma sönnikuta (sittata) savad innimessed vakka viljast 12 ehk 15 vakka. Metsa on seal ka rohkeste, ni et rahvas puid küllalt saab. Löuna pool on Altai mäggedekoggo nähha, nago tubli vanna mees, kelle pea valgeks läind, agga kelle jallad alles kõvvad. Iggavenne lummi kattab Altai mäggede otsaid, agga temma kaldas ning orgude sees on üsna parras nink vägga illus ilm. Melonid ning arbusid, mis Livlandi maal klaside al pallide sees kasvatakse, kasvavad Verhni-Sujetuki kohhal põllo peäl otsego kartovlid (Tallorahva Postimees 1857, nr 4). Toodud kirjeldus pärineb Irkutski kirikuõpetajalt Kossmannilt ja annab justkui eeskuju hilisematele asunike kirjades ette tulevatele looduskirjeldustele.*

Looduskirjelduse agraarset alatoonit kohtame ka järgnevas, Siberi oludega tutvumas käinud maakuulaja kirjas. Valitud katkend algab Siberisse-sõidu kirjeldusega:

Kaugemale sõites ja Uralidele lähenedes muutub loodus ikka järk järgult kaunimaks. Kesk mägestikku, Jekaterinburgi ümbruskonnas, oli väga palju lõpmata ilusaid maid ja põldusid näha. Edasi Tsheljabinskini hakkas loodus enam ühetoonilisemaks jääma, kuid põllumaa näitas hää olema. Vilja hunikutega olivad nurmed kui üle külvatud [- -]. Pääle kolme päeva teekonna jõudsimel Kolonia jaama, Tükalinski maak. Tobolski k. Kõig selle tee pääl muud ei ole näha, kui ääretumat rohtlaant, mis väiklaste kase varikutega kui üle külvatud oli. Muud puud pääle kase ja hereda haava kuskil silma ei puutu. Kolonia jaamast maha minnes läksime ligidamasse Eesti külasse, mis säält umbes 1¹/₂ versta kaugel oli. Säält sai kaunis laialt ümber hulgutud. Nüüd, mis säält siis oli! Maa on must kui pigi. Musta mulla kord on 1¹/₂ arssinat paks. Igatpidi ilus rohumaa, millest kõige paremat põldu hõlpsa vaevaga saadakse. Kivikildu kuskilt leida ei ole, ka sauna keresse jaoks ei leidu üht ainumatki kivi. Tarbe korral piab igal pool kivide asemel telliskiva tarvitama, mis siin alati saada on (Meie Kodumaa 1908, nr 1). Maakuulaja ülesanne esitada eelkõige informatsiooni agraarsete olude kohta võõral maal seletab ka kirja majanduslikku orientatsiooni.

Ajakirjanduses avaldatud maastikupildid on enamasti kiretud ja (agraar-)majandusliku alatooniga: *Kus jõed ja järved on, säält on maapind mägilisem ja vilja signemiseks parem kus paras jagu metsa on, säält on ehitus kerge, rändavad sagedamine vihmahood ja mustmuld ei ole liiga rasvane ega pärast poole kohvijahu sarnane kerge. Kus mere taolised lagedad väljad on, säält ei tule sulle küll mitte niipalju kihulasi [moshka] kallale, aga leiba ja heina kuiva suvega loota ei ole, ehituse- ja küttematerjali piad mitmekümne versta kauguselt otsima. Kus jälle väga suured metsad on, säält on töö raske, kihulasi liiga palju, maa põhi külmetanud, mis vilja mitu aastat järgemööda ära rikub (Sakala 1901, nr 13).*

19. sajandi viimasel kümnendil ja 20. sajandi alguses avaldati Eesti ajakirjanduses hulgaliselt Siberi asunike kirju, milles kajastati eluolu kodumaalt tuhandete kilomeetrite kaugusel. Põgusat käsitlemist leidis ka kohalik loodus. Järgnev katkend pärineb Lõuna-Siberis elava asuniku kirjast: *Mägede ligidal olevates maakohtades leidub ka kiva ja päris kruusa maad. Mägede lõhestikkudes kasvab kohati männa metsa, mille kättesaamine aga kaljuliste ja järskude mäekülgede pärast väga raskendatud ja kohati jälle kauguse pärast kättesaamata on (Sakala 1910, nr 26).*

Looduslikke olusid iseloomustatakse vaid põllumajanduslikust huvivinklist ka Ülem-Bulanka eesti asundusest saadetud kirjas: *Siinse Eesti asutuse seisupaik [- -] on looduse poolest kena maa, viljakandja häid rohumaid on rohkeste, mis põhjusel siis loomade kasvatamine hästi korda läheb (Olevik 1893, nr 1). Sama kehtib Kaug-Idast saadetud kirja kohta: *Maa on siin mägine, enamasti kõrge, ja järskude mäerindadega, nii et seda loomaga harida paljudes kohtades peaaegu koguni võimata on (Postimees 1904, nr 38).**

Tomski kubermangu Mariinski kreisist saadetud kirjast võib lugeda: *Meie asundusest jookseb jõgi läbi, mis kalade poolest hästi rikas on. Maa on selles kohas mustmulla maa ja annab harimise järele vilja (Olevik 1903, nr 12).*

Kui mujal Siberis oli asunike peamiseks tegevusalaks põlluharimine ja osalt ka karjakasvatus, siis Kaug-Itta siirdunuil kalapüük. Nii annab sealsetele loodusoludele asunike kirjeldustes oma värvingu sageli just kalastuslik huvi. *Meri eesti külade all on kaunis vagane mõrrameri suve ajal; talvel aga jäe alt kangesti konarline ja rüsa vedamiseks kõlbmata* (Postimees 1904, nr 39).

Niisiis suubuvad asunike edastatud looduskirjeldused sujuvalt majanduslike huvide kajastusse, olgu tegemist millise tahes Siberi maakoha ja mis tahes oludega. Loodusesteetilised vinjetid varasema perioodi asunike kirjades peaaegu puuduvad. Talupojale on maastik tööpõld, nagu näiteks käsitöölisele töökoda. Ja töökojalt ei eeldata esmajärjekorras ilu, vaid funktsionaalsust.

Nagu maastike puhul jääb esteetiline elamus tagaplaanile ja esmajoones pööratakse tähelepanu nende majanduslikule kasutamisele, niisamuti on see loodusobjektidega. Neid mainitakse peamiselt vaid seoses majandusliku kasutamise võimalustega. Loodusobjektid on asunike kirjades saagid ja saadused, mida saab tarbida ja millel on hind. *Augusti kuul käiakse mägedes jahil ja pähkliid korjamas pähkke puud maksab praegu 90 kopikut. Loomi on jahi tarvis küllalt. Suuremates metsades asuvad põdrad, metskitsed, karud, hundid, mustad ja punased rebased, sooblid, metshärjad, jänesed ja mitmet seltsi lina* (Sakala 1910, nr 11).

19. sajandi ja 20. sajandi alguse tüüpilise Siberi-pildi lahutamatuks osadeks olid lisaks tohututele mõõtmetele, külmale ja lumerohkusele ka sealsed eriti ohtlikuks peetud kiskjad ja putukad, kuid nendegi inimvaenulikkus avaldub eelkõige seoses inimeste agraarse tegevusega: *Metsades ja rohulaantes on karud ja hundid nende [Siberi elanike] verivaenlased*, mida kinnitatakse faktiga, et ühes külas murdnud karud suve jooksul 40 hobust maha. Kirjutatakse metsadest, mis *hunte ja karusid kubinal täis*, ja sellest, kuidas hundid ja karud külades ringi luusivad (Rahva Päevaleht 1909, nr 27). Metsloomade rohkus ning mõju igapäevaelule häiris asunikke ning nii on mõistetav teema sagedus kodumaale saadetud kirjades. On teada fakt, et Siberis nimetati Pritajopõnõi küla ümber Lindaks, lootuses et Kalevipoja ema nimi peletab hunte ja karusid eemale (Maamägi 1980: 13).

Siberi suurte kiskjate mainimine asunike kirjades annab samas tunnistust nende sümbolitähendusest. Nii nagu Siberi külm, metsad ja mõõtmatud avarused olid Siberi sümboliteks ning seetõttu kirjades rõhutatud, olid seda ka sealsed kiskjad. Karud ja hundid on jäänud Siberi sümboliks suuresti ka tänapäeval. Kõikvõimalikud lood kohtumistest nendega on Siberi eestlaste juturepertuaari üks lemmikteemasid. Eriti just karu, kelle visiite küladesse või karupoegade kojutoomisi sagedasti meenutatakse. Küti võimekust näitab lastud karude hulk. Karu sümbolitähendus ilmneb ka faktis, et siberlane nimetab end meeleldi *Siberi karuks*.

Siberi lahutamatuks kaasnähteks on ka sealne putukarohkus, mis on nuhtluseks nii inimestele kui ka loomadele. *Palju piavad ka elajad parmude, porilaste, sääskede ja mitmesuguste kihulaste käes piina kannatama. Neid on nii rängaste ja paksult, et sagedaste elajate kaitsemiseks ööd otsa karjamaal ja öitsel suitsu piab tegema ja inimesed oma nägu võrgu või looriga piavad katma* (Sakala 1897, nr 9). Sääskede (*moskid, moskitod*) rohkusega põhjendasid asunikud kirjades näiteks Siberi lehmade vähest piimaandi (Postimees 1910, nr 293). Putukate peletamiseks süüdati eluhoonete lähedal sõnnikukuhilad, mis jäid kuudeks suitsema. Kaitseks sääskede eest kanti näovörke ja määriti õrnemad kehaosad tõrvaga (Kündja 1891, nr 3; Postimees 1899, nr 145; Olevik 1900, nr 24; Vabadus 1907, nr 28; Rahva Päevaleht 1909, nr 147; Sakala 1911, nr 152). Kui väljarändamisliikumise juurde kuulus ka tagasiränd, s.t kõik asumaale saabunud ei kohanenud uute oludega ja pöördusid pärast mõningast katsetamist koju tagasi, siis ühe põhjusena nimetati just sääski.

Nagu karud ja hundid, nii kuuluvad tänastegi Siberi eestlaste juturepertuaari ebameeldivusi põhjustavad sääsed. Sõnnikukuhjad suitsevad külade servades nüüdki, läbi ei saa ka näovörkudeta. Virukülas räägiti kuueaastasest tüdrukust, kes metsas

marjul olles ära eksis. Kui otsijad ta leidsid, olnud sääsed jõudnud tekitada tüdrukule nii suure verekaotuse, et laps sellesse suri. Samasugune surm tabavat vahel ka kariloomi.

Esimestele asunikele tegid muret laialt levinud põllukahjurid, kes vanal kodumaal nii tundmatud, et neid omakeelse nimetusega nimetadagi ei osatud: *On ka aastaid, millal väga suurt vaeva nii ütelda "kobõlkad" teevad. Need on rohuritsikate moodi elukad – sarantsa – mis mitmel aastal edasi suudavad elutseda. Näituseks tegivad nad 1901 ja 1902 a. lõunapoolse Siberimaa paljaks. Kõik vili väljadel, hein aasadel, isegi puulehed metsades, langesivad nende röövikute saagiks* (Eestlane 1906, nr 21).

Venemaal asuvast Baltiskaja külast kirjutab Mart Uhke oma endisele härrale, Sangaste krahvile Friedrich von Bergile: *Ja teadustan et meije maal tanavu se son mööda läinud suvel jälle isiäranes vilja äpartus oli nagu siin lagetal maal tihti juhtub, siin olid mineval suul 1887 a niisugused maa sees elavad loomad mis suure rotti suurused om ja siin nimetetas neid suslikud, ja neid oli nii otsatu palju et nad meije viljad nii ära söid just parajal kasu ajal, et meije väga vähe oleme leiba saanud* (cit Pirsko 1994: 88).

20. sajandi esimese kümnendi lõpu asunike kirjades kohtab juba ka looduselamusi, s.t tähelepanu pööramist nendelegi nähtustele, mis otseselt talupoja igapäevast töötegemist ei puuduta. Peamiselt oli neis juttu Siberi looduse värviküllusest ja lille-rohkusest. Loodusesteetilised pildid Siberi eesti asundustest olid sageli rõõmsa alatooniga ja rõhutasid paikkonna ilu. *Mai ja juuni kuudel on siin kõik kohad kui lille meri* (Sakala 1910, nr 27). Jenisseiski kubermangust Kanski kreisist kirjutatakse: *Maakoht on siin küll tõesti väga ilus iseäranis mai ja juuni kuudel on loodus nii tore, et selle taolist Eestimaal lilleaias ega mõisa triipuseski leida ei ole. Mitmed sajad sordid roosisi, pujengisi ja lillesi õitsevad igal pool, mis tuule puhumisel nagu õite meri hällib ja lainetab. Mäed on iseäranis oma seedripuu metsadega toredad on aga ka ilma metsata, paljaid, valge kivi mägesi, mis kaugele kui lumemäed silma paistavad* (Sakala 1910, nr 11).

Leidub aga ka teistsuguse emotsionaalse alatooniga looduskirjeldusi, nagu näiteks järgnev tekstilõik ühest Omi asundusest saabunud kirjast: *Loodus Omi asunduses on kehv ja ühetaoline. Ei siin ole neid metsasid, ei lillesid, ei ka metsloomi ega lindusid, mis meil Eestis nii harilikud. Metsade ilu on siin väikesed kasesalgad, mille sekka ka mõni harv haab on juhtunud. Madalamatel kohtadel, kus vihmavesi maa sisse ei valgu, on ka paju rägastikka mõnes kohas leida. Ilu- ja viljapuid on rohuedadesse püütud istutada, kuid ilma tagajärjeta – kõik kuivavad ära. Seesama lugu on ka lilledega. Kullerkupp, võilill, hiirehernes, ja külmalill on siin seesamasugune nagu Eestiski. Peale nende on veel kaks-kolm jämeda ja kareda lehtedega lille – ja see on kõik Siberi Barabinski rohulaane lillevara* (Tallinna Teataja 1915, nr 172).

Selles kirjas väärivad rõhutamist kaks momenti. Negatiivselt hinnatud loodus ühelt poolt ning võrdlused Eestiga teiselt poolt annavad tunnistust kohanematuses uute looduslike tingimustega. Eesti kultuuriline mõju oli asunike esimesel põlvkonnal suur, uue asupaiga hindamise mõõdupuuks oli vana kodumaa. Oldi valmis omaks tunnistama uusi keskkonnatingimusi, kuid sisimas tunti end ikkagi võõrana. Uue asupaiga loodus muutus omaseks pika aja jooksul. Ilmselt väljarändajate esimesele põlvkonnale see päris omaseks ei saanudki. Omaks suutsid selle tunnistada alles need, kes seal sündisid ja veetsid lapsepõlve.

Sageli on just lapsepõlv see raamistik, mida läbides tekivad inimesel eelistused asjade ja paikade suhtes. Subjekt võtab ümbritsevast keskkonnast vastu signaale, millele reageeritakse vastavalt kultuuris omandatule. Erinevad signaalid läbivad raamistiku, mille on kujundanud eelnevad vahetud ja kaudsed kogemused.

Üks Siberi eestlane, kes pärit Ülem-Bulanka külast, aga nüüd elab Minussinski linnas, avas intervjuus tähendusrikkalt kodupaiga looduskeskkonna ajalise mõõtme

(tõlge vene keelest): *Mul pole Pulanis midagi teha. Mis ma seal peale hakkan? Aga need mäed, veed, kus ujusin, jäävad. See paarkümmend kilomeetrit [s.t kodupaiga raadius]. Rodina – see on koduküla, seal, kus kasvasin, kus sündisin. See jõgi, mis on minu kodukohas, on kodune (rodnaja), seal ma ujusin lapsena. Rodina ne natsionalnaja, rodina vra•djonnaja.*

Kodupaika aitavad mõtestada loodusobjektid. Lokaalsetel entiteetidel, nii looduslikel kui ka kultuurmaastikel (põllud, heinamaad jne) on taust: järv on eelkõige suplemis- ja kalastamisjärv, mets marja- ja seenemets, niidud seostuvad lapsepõlise karjaskäimisega. Loodusobjektid mälestuste ja laiemas perspektiivis kogu asustusloos säilitajatena omandavad sümboli mõõtme ning moodustavad üheskoos oma koduse territooriumi.

Kuigi meeled pakuvad inimestele ümbritseva tajumiseks ühesuguseid võimalusi, on see, mida kogetakse, siiski erinev. Erinevus tuleneb erinevast kultuuritaustast, milles oma osa mängib kahtlemata harjumuspärase, oma keskkonna mõju. Aja jooksul muutuvad uue keskkonna entiteetid üha aktsepteeritavamaks ning kui ühes siin esitatud kirjalõigus kurtis Omi asunduse elanik Siberi looduse üksluisust, mida vaid *väikesed kasesalgad* mingil määral ilmestavad, siis järgnevate põlvkondade silmis saab kohalik loodusestetika kodupaiga sümboli väärtuse. Siberis sündinud eestlaste põlvkond peab omaseks oma kodupaiga looduskeskkonda. Lemmikpuuks nimetatakse kõige sagedamini kaske. See pole juhuslik: arvukad kasesalud asunduste ümber, eriti Lääne-Siberi lausemaal, moodustavad suurema osa sealsetest puistutest ning assotsieeruvad kodupaigaga kõige enam.

Omski oblasti Orlovka külas rääkis üks seal 1938. aastal sündinud naine, kuidas ta oma sõjaväelasest mehega aastaid Burjaatias elas. Võõras keskkond, võõrad inimesed, aga naise jutus omandasid sümboli tähenduse just puud. Värvikalt kirjeldas ta aastaid hiljem, kuidas ta võõristust tekitavates Burjaatia okaspuumetsades ringi luusides märkas kord tavalist kaske. Meeleliigutus, mis teda tookord valdas, oli teesklematu jutustadeski: *Berjozka moja milaja!* Kaht kätt kokku lüües meenutas ta hingevärinat, mis valdas teda kodust tuhandete kilomeetrite kaugusel tuttavlikku puud silmates.

METSA MAJANDUSLIK KASUTAMINE

Kohanemine uudsete loodustingimustega oli esimestele asunikele eluliselt vajalik ja toimus kõige muu kõrval ka looduskooslustega harjudes. Samal ajal muutis inimtegevus oluliselt ka loodust. Paljudes asunike kirjades (näit Olevik 1897, nr 33) ning hilisemas Siberi eestlaste pärimuses on lood sellest, kuidas esimeste asunike saabudes oli tulevase asunduse maa-ala kaetud metsaga. Metsad kuulusid asunduste juurde, kuid olid asunike vahel jagamata, moodustades kogukonna valduse. Inimene asus keskkonda oma soovidele vastavalt ümber kujundama.

Ümbertegemine on inimlik, kultuurne tegevus ja annab inimesele identiteedi. Maastik on oluline allikas inimese kuuluvuse määratlemisel. Metsikust ümbrusest inimkeskkonna loomine on justkui kaosest korra väljatahumine – nii saab ümbrus tähenduse ja muutub eluruumiks. Looduslikust maastikust sai aja jooksul kultuurmaastik ka Siberi eesti asundustes. Seal, kus kord mühasid metsad, voogavad nüüd haljendavad viljapõllud – umbes selliseid klišeesisid kohtab sageli 19. sajandi viimasel veerandil ning 20. sajandi alguskümnendil Siberi asunike ja Siberit külastanud reisimeeste kirjades.

Looduse ümberkujundamisel oli sageli ka varjukülgi. Puude piiramatu raiumine oli metsade taandumise põhjuseks. Kevadine kulupõletamine, mis oli üldine ja sissejuurdunud tava, mõne teate järgi koguni vallavalitsuse käsk (Sakala 1894, nr 27), hävitas palju metsa, eriti noori puid, kuid talupoja pragmaatiline mõtteviis leidis sellelegi õigustuse: kulupõletamine peletab eemale metsloomi ja madusid ning põletatud maad on lihtsam harida (Sakala 1894, nr 27; Pealinna Teataja 1915, nr 203).

Ökoloogilise mõtteviisi juurutamine on tänapäeva inimesele kaheldamatult mõju avaldanud, nii et järgnev "esteetika" võib võõristust tekitada, loodust anastavale agraar-kolonistile oli see aga üsna iseloomulik: *Üsna tore on see õhtul näha, kui metsad mägede otsas tuhandest kohast põlevad, tuluke ühest kohast ära kustub, teisest jälle hakkab* (Sakala 1894). Nii et kui oleme eelnevalt konstateerinud loodusesteetika vähesust Siberi eestlaste kirjades, siis ei saanud olla põhjuseks ilumeele puudumine: esteetiline elamus, mida pakkus metsapõleng, on selle ilmekas tunnistus. Leidub küll ka hukkamõistvaid kirju, milles kurdetakse metsade taandumist säästmatu looduskasutuse tagajärjel. Kirjutati, et noort metsa on vaid neis paigus, kuhu tuli ligi ei pääse. Metsapõlengud kestnud mitu päeva, kuni esimene vihm need kustutas (Sakala 1894, nr 29).

Kulupõletamist, mis on toimunud kogu selle aja, mil eestlased on Siberis elanud, põhjendatakse erinevalt. Kui varastes asunikukirjades põhjendati seda põllutööde hõlbustamise, metsloomade ja madude peletamise või hoopis aletegemisega (Sakala 1894, nr 29), siis tänapäeval argumenteeritakse mastaapset kulupõletamist teisiti. Mõned aastad tagasi Jaapani kokkuostjate initsiatiivil alustatud sõnajalgade varumine (jaapanlased kasutavad sõnajalgu toiduks, nende eeskujul on hakatud sõnajalgadest salateid jm valmistama ka Venemaal) on andnud Siberi elanikele uue tuluallika. Hulgiti käiakse kevaditi noori sõnajalavõrseid korjamas. Kulupõletamist õigustatakse sellega, et põletatud maalt on kergem tärganud sõnajalgu korjata.

Kuigi kulupõletamine on aset leidnud kevadest kevadesse paljude põlvkondade jooksul, arvas üks informant sellest järgmiselt:

Küsituleja: *Aga mispärast nad põletavad?*

Informant: *No vot! Nendel huvi vaadata! Mõni läheb põletab sellepärast, [et] põletab heinamaad kuskilt äärt, et tuleb puhtamaks, et kus on juba kasvand nõnnamoodi. No nüüd on kogu mets... Lasevad põlema, siis... Noor mets ja kõik põleb ära. Ei hooli enam keegi. Noored, noored, noored. Ega vana ikke seda ei tee, aga need noored panevad aga põlema. Nendel huvi vaadata.*

Säästmatult käidi metsaga ümber tökativalmistamisel, mis oli Siberi asunike üheks tulusamaks sissetulekuallikaks. Lugematu hulk kaski kooriti paljaks ning jäeti tüved metsa kuivama. *Oh neid kaski, mida siis mõrtsuka moodi hävitati*, meenutab üks Omi elanik asunduse algusaegu (Olevik 1897, nr 33).

Asunike kirjades on juttu ka küttepuude säästmatust varumisest. Metsast viiakse välja vaid kõrgelt raiutud tüved, ülejäänud aga jäetakse mädanema (Olevik 1894, nr 23). *Keegi ei arva, tarvis seda [metsa] hoida olevat, igaiüks katsub raiuda, nii palju kui jõuab* (Postimees 1899, nr 159).

Eriti ulatuslikuks muutus metsa raiumine paigus, kus oli võimalik puitu transportida ja turustada, näiteks suurte jõgede ääres. 1899. aastal kuulutati aga kogu mets riigi omandiks ning võeti vastu seadused metsade kaitseks, ametisse pandi metsavahid ja metsaraieks pidi edaspidi taotlema luba (Sakala 1899, nr 4; Postimees 1899, nr 159; Uus Aeg 1901, nr 9). Omi asundusest saabunud sõnumis kirjeldati asunike reaktsiooni metsade riigistamise teatele järgnevalt: kui mets nangunii riigile läheb, pole teda mõtet enam hoida – kolme nädala jooksul veetud ööd ja päevad metsast puid välja. Terveid puid koju ei toodud, üksnes kahe sülla pikkused jämedad tüved, ülejäänud jäetud metsa mädanema (Postimees 1899, nr 159).

Kulupõletamine, puude müügiks ja kütteks raiumine külade lähedalt ja tökativalmistamine viis selleni, et metsapiir küladest üha kaugemale nihkus, nii et hilisemal ajal ehituspuidki sageli kümnete kilomeetrite kauguselt tooma pidi. Asunike omavoliline metsakasutus oli tõsine probleem, mida riigivõimul tuli hakata piirama. 19. sajandi lõpul pandi ametisse metsavahid.

Tänapäeva Siberi eestlaste silmis on Siberi looduse üheks tähtsamaks omaduseks tema puhtus. Siberi taigat tema vete, kalade ja muuga peetakse puhtaks tänu asustuse

hõredusele. Ühe informandi hinnangul võlgneb ka kohalik viin oma parema maitse kohaliku vee puhtusele.

Teiseks kohaliku looduse väärtuseks siberi eestlaste silmis on loodusvarad.

Neft on kõik siin seeveris, gaasid ja kõik on siin ja. Kullad ja kivisöed ja – kõik on siin Siberis, kõik. Rauarudad ja. Kõik on siin sees.

Tuntakse teatavat uhkust kohalike loodusrikkuste üle, mis vastanduses teiste, vaesemate Venemaa piirkondadega tekitab uhkust: *Aga seda... tsvetnoi rauda pole kuskil kui siin Krasnojarski kraisis. Venemaal, seal Rassiijas teda pole kuskil rohkem.*

Samas suhtutakse valuliselt näiteks kohalikkude loodust saastavasse alumiiniumitehasesse. Maavarade kaevandamises nähakse ohtu keskkonnale: *Siin nad lõhuvad neid mägesid, veavad sinna seda kuradi värki kõik: rudaad ja tsvetnoi... tina, oolovat ja... Kõik, mis siin on. Tinad ja need vased ja alumiinid ja rauarudad ja.*

Tänapäeva Siberi eestlase loodusesteeetika on kodupaiga esteetika. Sealse looduse ilust räägitakse kui kodupaiga ilust. Üsna sageli toimub see peegelmehhanismi abil: kirjeldatakse seda, kuidas võõrad on kohaliku looduse ilu kiitnud. Teiste suu läbi väärtuste rõhutamine tundub veenvam kui omaenda hinnangute jagamine.

Eriti ilmneb Siberi looduse esteetiliste väärtuste rõhutamine nende juttudes, kes elavad sealsest kodupaigast eemal, näiteks Eestis. Konkreetseid paigad – ka mitte-looduslikud (külad jne) assotsieeruvad keskkonna, aastaaegade, looduse meelelise tajumisega. Tugev nostalgiline värving, mis saadab kodupaigast eemal elavaid Siberi eestlasi, võib-olla üle eelkõige just loodusobjektid ja maastikud.

1984. aastast alates Eestis elav endine Ülem-Bulanka küla asukas: *See võttis küllaltki palju aega, enne kui ma selle [Eesti] loodusega harjuks ja teedega ja asfaldiga ja... See oli utoopiline asi, et... See ei ole nii kerge! A mina olin noor [- - -]. Kui mul oleks loodus... siin sellise leidnud, nagu ütleme... natukene sarnaneks selle Siberi loodusega, ma arvan, et ma oleks kergemini sisse elanud. Aga no see ei olnud! Siis mul oli väga raske elada sisse.*

Sama informandi jutus ei vastandu üksnes Siberi ja Eestimaa loodus, vaid ka koduküla ja paarikümne kilomeetri kaugusel asuva teise eesti küla looduskeskkond: *Mul võibolla tundub, et ma olen Pulanis sündinud – Pulanis ikka on loodus ilusam kui seal Suetukis. [- - -] Isegi see udu, kui hakkab sealt tulema mägedest... No see mul väga meeldib. Sa lähed nagu piima sisse – või ma ei oskagi öelda, see on nii fantastiliselt tore ja ilus ja... Ja need lillekesed, kuidas nad seal kasvavad ja isegi minu arust need koerad hauguvad ka teisiti. Koera haukumine on ka teistsugune. Ja mäed! A maasikad, mis seal on!*

Ka pärast tosinat Eestis veedetud aastat ei ole endine siberlane Eesti loodusega kohanenud: *Ma ütlesin sulle kohe, et mulle siin [Eestis] ei meeldi loodus. Mulle ei istu ta. Ta istub mulle nagu loodus... nagu loodus istub. Aga hingele ta mul ei paku midagi.*

Sama informant ütles ka, et Siberisse tõmbab teda eelkõige sealne loodus.

Eriti just võõrsil elava siberlase silmis saab kodupaiga loodus kõrgendatud väärtuse. Loodus sümboliseerib intiimseid sotsiaalkultuurilisi sidemeid ja annab kodupaigale mälestustes ebamaise värvingu. Mitte lihtsalt geograafiline paik, vaid subjektiivne ruum, millesse on kätketud mineviku kogemused: maastik koos mägede ja orgude, metsade, ilmastikunähtuste ja veekogudega. Kuigi objektiivsete nähtustega markeeritud, on looduskeskkond tegelikult subjektiivne pingeväli, millele annab mõtte elu jooksul punitud tajuraamistik, mis häälestab konkreetse keskkonna suhtes. Kui saja aasta tagused looduskirjeldused asunike kirjades on kirjeldused võõrast paigast, millest huvitatakse eelkõige majanduslikust aspektist, siis aja jooksul on looduskirjeldustesse lisandunud esteetilist ning familiaarset värvi. Tänapäeva Siberi eestlase looduskirjeldused on kodupaiga kirjeldused ja annavad tunnistust lokaalsest Siberi identiteedist.

Kasutatud kirjandus

Maamägi, Viktor 1980. *Uut elu ehitamas. Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1918–1940)*. Tallinn.

Pirsko, Priit 1994. Sangastest Samaarasse ja Siberisse. – Kübar, Harri *et al.* *Bergid ja Sangaste. Lehekülgi Sangaste kihelkonna ajaloost*. Tartu.

Slezkine, Yuri 1993b. Siberia as History. – Galya Diment, Yuri Slezkine (ed.). *Between Heaven and Hell. The Myth of Siberia in Russian Culture*. New York, pp. 1–6.

Smith, H. 1977. *The Russians*.

Viited

¹ Väljarännumaid nimetati irooniliselt *õnnemaaks* (Olevik 1885, nr 18; Olevik 1885, nr 28; Meelejahutaja 1885, nr 17; Virulane 1885, nr 14; *mee ja piima maaks, viina- ja viigimarja maaks* (Tallinna Sõber 1885, nr 8); *kullamaaks* (Perno Postimees 1884, nr 39; Eesti Postimees 1869, nr 9); *kuulsaks maaks* (Tallinna Sõber 1885, nr 11); *maaks, kus piima ja mett jookseb* (Tallinna Sõber 1885, nr 25; Kündja 1885, nr 27/28); *õnnistatud maaks* (Perno Postimees 1884, nr 37; Perno Postimees 1884, nr 39).

² Ka Vana Maailma Ameerika-pilt maalis silme ette sealmail ootavad võimalused, mis avanevat neile, kes ei pelga ränka tööd.

Käesolevas artiklis püüan analüüsida peamisi migratsioonist jutustamise tehnikaid. Lõppjärelused selle teema kohta põhinevad aasta kestnud välitöödel ja intervjuudel. Uurimus viidi läbi Uus-Meremaal ja see keskendub saksa emigrantidele aastatel 1936–1996. Minu analüüsi peamisteks allikateks on 102 inimesega tehtud intervjuud, mille elulooline põhitaust andis võimaluse uurida mitte ainult rändeajaloo etnoloogilist külge ja inimeste kogemusi, vaid ka emigrantide jutustusi ja jutustamistehnikaid. Kogumik hõlmab 60-aastast ajavahemikku, kuhu jäävad väga erinevad rändeperiodid (Bönisch-Brednich 2001) ja migrandirühmi, kontrastseid sotsiaalseid kategooriaid ning haridusest, keskkonnast, vanusest ja soost johtuvaid erisusi. Mõistagi on ilmne, et kuigi kõik migrandid lahkusid Saksamaalt ja suundusid Uus-Meremaale, on nende aastate jooksul nii Saksamaa kui ka Uus-Meremaa tundmatuseni muutunud.

Selle artikli peamiseks eesmärgiks oli uurida rände tüüpjoonte muutuste põhjusti (tööotsing, varjupaik, globaalse elustiili harrastamine) lääne ühiskonnas. Teiseks eesmärgiks oli uurida migratsiooni igapäevaelust lähtudes, võttes aluseks sellised isiklikud kogemused nagu töö, majapidamine, toit, tähtpäevad ja ühiskondlik tegevus. Oluline oli nn mõtteliste narratiivide (*mental narratives*), nagu võtmelood, näited, võrdlused jne, analüüsimine.

Selle projekti kesksed küsimused võiks sõnastada järgmiselt: Mis laadi strateegiaid kasutavad inimesed emigreerumisest tulenevate suurte muutustega harjumiseks? Mida integratsioon tegelikult tähendab ja kuidas see toimib erinevates inimrühmades? Milliseid kollektiivseid ja individuaalseid jutustusi loob ränne? Milline on retrospektiivne tehnika autobiograafiate suulisel edastamisel?

Kuna sisseränne on üks kesksemaid ja endastmõistetavaid peatükke Uus-Meremaa ajaloos, on see ka suurel määral mõjutanud inimeste identiteedi kujunemist. Et suuta end samastada nii Uus-Meremaa kui ka kusagil ookeani taga asuvate juurtega, on vaja hästi tunda enda või oma esivanemate päritolu. Seetõttu põhinevad minu järelused mitte ainult Saksamaa kogemustel, vaid ka üldiste migratsiooniprotsesside vaatlustel. Mõningal määral muidugi viitan sakslastega seotud erijoontele, kuid peamiselt keskendun siiski ülevaatele sellest, kuidas rakendub migratsiooninarratiivide loomise protsess eluloolises jutustuses.

Üks peamisi etteheiteid migratsiooni- ja globaliseerimisprotsesse käsitlevatele juhtivatele teoreetikutele (nt James Clifford, Arjun Appadurai ja Hami Bhabha) on kahtluse avaldamine, et tõenäoliselt ei põhine ükski neist arutlustest tegelikel uurimustel. Enamik nn globaalmaailma mõtlemise ja toimimise analüüsides põhineb tõesti oletustel (Welz 1998), peegeldades seetõttu vaid osaliselt akadeemilistes kirjutistes avaldatud arvamusi. Minu üheks eesmärgiks oli pakkuda reaalsele analüüsile toetuvaid materjale migratsioonipildi muutustest 20. sajandil. Valisin teadlikult analüüsiobjektiks sellised inimesed, kes ei siirdu kolmanda maailma riikidest kõrgtehnoloogilisse ühiskonda. Tahtsin oma töös olla vaba teooriates domineerivast poliitilisest korrektsusest ja analüüsi piiravatest sotsiaalsetest probleemidest. Lühidalt öeldes: tahtsin uurida inimesi, kes lähevad ühest heaoluühiskonnast teise, ja vaadelda meile mõistetava lääne maailma globaliseerumist, sest see on võrreldav meie enda kogemustega.

Nii avanes ülevaade tänapäeva mobiilsete kultuuride kontseptualiseerimise ning rändega seotud tõekspidamiste ja migrantide enesemääratluse kinnistumise samm-sammulisest protsessist. Intervjuudes kogutud teave võimaldas analüüsida emigreerumisotsuseid mõjutanud poliitiliste, majanduslike, ökoloogiliste ja sotsiaalsete tegurite tausta. See ei ole seotud üksnes Uus-Meremaa rangete immigratsioonieeskirjadega, vaid sõltub ka tõekspidamiste muutumisest ja migrandi sotsiaalsest staatusest. Näiteks tekitas roheline liikumine uut tüüpi rände. Üha kasvab ka kodumaalt lahkunud ja

mööda maailma reisivate vallaliste naiste hulk. Seda võib võtta kui naisliikumise tagajärge, millele on kaasa aidanud naiste biograafiate vabameelsemaks muutumine (*liberation of female biographies*). Nõnda on inimeste enda struktureeritud biograafiad tugevalt seotud neid ümbritseva sotsiaalse ja kultuurilise keskkonnaga. Selle näiteks võib tuua arvestatava pangaarvega keskealiste inimeste immigratsioon Provence'i, Mallorcale ja Uus-Meremaale, mis näitab heal järjel inimeste rännet ja koos sellega ka täielikule tööhõivele rajatud ühiskonna lõppu ning varakult pensionile jäänute luksus-emigratsiooni võimalusi.

Et minu uurimus käsitleb nii rände eri perioodide kui ka individuaalseid migratsioonikogemusi, siis töötasin välja kaks teineteisega põimuvat argumentatsiooniliini, kombineerides neid migratsiooni etnoloogilise uurimisega. Seda võiks pealkirjastada järgmiselt: mis tegelikult juhtus ja kuidas inimesed sellest räägivad?

IMMIGRATSIOON UUS-MEREMAAL AASTATEL 1936–1996

Klassikalisteks emigratsiooni põhjusteks on läbi aegade olnud põgenemine, eksiil või töötasingud. 20. sajandi algusest 1990. aastateni on väljaränne Lääne-Euroopa riikidest hakanud üha enam sõltuma pigem elustiilist kui eeltoetud põhjustest. Ränne andis võimaluse konstrueerida endale ise edukas ja rahulolu pakkuv elulugu. See ei toetu enam ellujäämise ega sobiva elatisallika leidmise vajadusele. Ehk võib isegi öelda, et emigreerumise klassikalises mõttes on kadumas, sest see pole enam eluküsimus, vaid on muutunud elulõiguks. Sellest on saanud tükike moodsa elu kokkuklapitatud biograafiate (*patchwork biographies*) struktuuris (Hitzler & Hoher 1994). Sõna ränne on migrantide keeles asendunud selliste väljenditega nagu *kolimine* ja *elukoha vahetamine*. Need nn kolimised on üha enam seotud ees ootava puhkusega, mille ajal on võimalik tulevast elukohta hoolikalt valida. Näiteks käivad inimesed enne otsuse tegemist Iirimaal, Kanadas, Austraalias või Uus-Meremaal puhkamas. Üks abielupaar, kes oli armunud Šotimaasse, otsustas lõpuks elukohaks valida samasuguse, ent märksa meeldivama ilmastikuga Uus-Meremaal Lõunasaarest veelgi lõuna pool asuva Stewarti saare, mis on üsna šotipärase kliimaga.

Tänapäeva lääne-eurooplase seisukohalt on migratsioon seotud elustiili valikuga, mis viitab Pierre Bourdieu' *habituse* mõistele. Kolimise mõiste moodsasse elustiili integreerimisega püütakse näidata uut laadi biograafilist avatust ja võimalust kasutada oma kultuurilist, sotsiaalset, majanduslikku või ökoloogilist kapitali (ajal, mil Bourdieu arendas oma *habituse* ja kultuurilise kapitali mõistet, oli veel liiga vara rääkida ökoloogilisest kui eristatavast elustiilist, nagu see on võimalik tänapäeval). Uus-Meremaa on muutunud eurooplaste valitud paradiisiks, seda enam, et seal on kehtestatud ranged sisserändepiirangud. Alalise elukoha saamine eeldab kas head haridust või jõukust ja on seetõttu seotud privileegidega. Alaline elukoht on kõrgema ühiskonnakihi eelisõigus ja nõnda ka uut tüüpi elustiilibiograafia väärtuslikem osa. Migratsioon kui elulooline valik (Ralf Dahrendorfi sõnakasutuses) on 1990. aastail üks komponent selliste konstrueeritud CVde loomisel. Kui sotsioloogid, näiteks Ulrich Beck, räägivad tänapäevaste elulugude uurimisest, mainivad nad alati, et need elulood põhinevad vajadusel otsustada ise oma elu üle, luua isiklik vaimne kaart ning olla ise oma iga-aastase CV-programmi juht (Beck & Beck-Gernsheim 1993).

Meie moodne, tugevalt positiivsust rõhutav ühiskond sunnib mobiilsusele, tehes liikuvusest biograafiliste ja eluprotsessidega seotud plaanide ja nägemuste olulise osa. Mobiilsus, soov olla mobiilne ja sund olla mobiilne, nagu ka turistitüübid (*touristry patterns*) ja reaalsed migratsioonitoimingud on seetõttu vajalikud osad moodsa identiteedi ja elulugude uurimisel. Identiteediuringuid tehakse peamiselt intervjuude abil. Akadeemiline uurimustöö on näidanud, et selliste identiteedi ja jutustamisprotsessi abil konstrueeritud elulugude analüüs on igapäevane ülesanne, mis on just nimelt kesken-
dunud intervjuusituatsioonile. Seetõttu on ülevaate saamiseks nüüdisaegse identiteedi

staatusest vaja tundma õppida inimeste jutustustes ette tulevaid narratiive. Emigrantide jutustused aitavad mõista rände tähendust ja seda, kuidas inimesed selles olukorras kohanevad ja millele oma lood üles ehitavad.

Oma migreerumislugu esitatakse intervjuudes hästi struktureeritud narratiivide ahelana, mida katkestavad kaalutlemishetked, ootamatute küsimuste puhul mõttesse jäämine ja virtuooslikult esitatud võtmelood, mida inimene on kogu migratsioonis elatud aja arendanud. Migratsioon kui eluloo pöördepunkt on muutunud isiklikuks narratiiviks. Seetõttu tuleb selle osi pidevalt korrata, võibolla isegi uuesti välja mõelda, et paigutada too pöördepunkt elunarratiivis õigesti proportsioonidesse.

KUIDAS MIGRATSIOONIST JUTUSTATAKSE

Migratsioon on osa autobiograafilisest narratiivist. Seda ei esitata kunagi tervikuna, vaid lühikeste entiteetidena, mis seonduvad vestluse käigus tekkivate ergutusmomentidega. Siinkirjutaja kasutuses oleva materjali põhjal joonistusi migratsiooniloo enesekonstruktsioonis suhteliselt selgelt välja põlvkondlikud erinevused. Võib öelda, et narratiivis esinev migratsiooniprotsess on kas lõppenud või kestab veel ja see tingib jutustavate lugude erinevuse. Kuidas on see kõik seotud elulookirjeldusega, mille üks osa on migratsioon? Aastatel 1936–1952 Saksamaalt emigreerunud veetsid enamiku oma täiskasvanueast Uus-Meremaal. Saksamaaga on seotud nende elu esimene veerand, lapsepõlv ja varane täiskasvanuiga, millega sageli on kaasnenud mingi hingeline trauma. Enamik emigrante pole pärast Saksamaalt lahkumist seal enam kordagi käinud. Jutustused Saksamaast ja lähtemigratsioonist on seetõttu lõpetatud ja neid jutustatakse kui terviklikke pildikesi. Arutlused lahkumise, saabumise ja integratsiooni teemal lõppevad tihti lausega: “Uus-Meremaa oli mulle sobiv elukoht.” Niisugune positiivne perspektiiv tuleneb sellest, et seal on elatud juba rohkem kui viis aastakümnet. Jutustajate lapsed ja lapselapsed on uusmeremaalased ja ega Saksamaagi ole enam see, mis ta kunagi oli. Emigreeruti nii ammu, et sellest on saanud staatiline eluloolõik.

Enam-vähem samasugune on ka 1950.–1960. aastate emigrantide elumudel. Nendelegi on kodumaalt lahkumine edukalt lõpetatud eluetapp. Uus-Meremaale jäämise otsus on langetatud hulk aega tagasi. Nemadki on seal elanud juba pool elu, nende karjäär ja perekond on seotud Uus-Meremaaga. Nende sünnimaad ja praegust elukeskkonda eraldab üsna pikk vahemaa. Siiski kuulub nende tulevikuplaanidesse ka Saksamaa külastamine. Kahe riigi võrdlemine on nende jutustustes ikka veel avatud protsess, mis võimaldab narratiivi laiendada.

Viimase kümne aasta jooksul emigreerunutele on sünnimaalt lahkumine üsna hiljutine ja seetõttu on ka nende lood veel avatud. Saksamaaga seob neid tohutu kogemustepagas, samas kui Uus-Meremaa on ikka veel võõras territoorium, mille tundmaõppimine seisab alles ees. Nii ongi Uus-Meremaast jutustamine seotud migratsiooniprotsessist jutustamisega. Kesksed teemad on mõtisklused ümberasumisotsuse, kodunt lahkumise ja Uus-Meremaale jõudmise üle. Väga olulised teemad on bürokraatia, organisatsioonide ja rahaliste tõkete ületamine, sugulastest ja sõpradest lahkumine ning uue maja soetamine Uus-Meremaal. Migratsioon on avatud projekt, mis tuleb kohandada igapäevaeluga ja võõraste riiki sisseelamisega.

Suhtumine rändesse väljendub ka erinevate migrandirühmade sõnakasutus. Paljud hilismigrandid ei kasutagi sõna emigratsioon. Nad ütlevad, et me kolisime Aucklandi, Saarte lahele, Takakale jne. Kolimine kui rände sünonüüm viitab edasi liikumisvõimalusele, avatud tulevikule, seda eriti noorte emigrantide seas.

MÄLETAMINE JA RÄNDENARRATIIVI LOOMINE

Lisaks migratsiooni erinevate perioodide ja kogemuste uurimisele huvitasid mind ka lood teisele maale asumise ja seal elamise üldistest kogemustest. Teatud erilisi kogemusi mäletatakse kui Uus-Meremaale kolimise kriitilisi momente. Need on

võtmenarratiivid, mida kõige sagedamini esitatakse. Nad on hästi struktureeritud ja lihvitud, nõnda et neid võib igas olukorras jutustada. Need on lõpetatud lood.¹

Migratsioonist jutustavate narratiivide puhul võib eristada kolme tüüpi: a) lood lahkumisest ja kohalejõudmisest, b) lood esimesest aastast Uus-Meremaal, milles räägitakse kultuurilistest arusaamatustest, keeleprobleemidest, koduigatsusest, võõristustundest, ja c) kogu migrandi isiklikku elu hõlmavad narratiivid, milles võrreldakse riike ja kultuure. Usun, et enamik oskab jutustada nendesse kategooriatesse mahtuvaid lugusid, kuid ma toon siiski ka omalt poolt mõningad näited. Narratiivid, mis kõnelevad esimestest Uus-Meremaa muljetest, on väga ilmekad, kuid enamasti üsna lühikesed. Meeldejäanu esitatakse sisemonoloogina, milles püütakse uute kogemuste väljendamiseks sõnu leida. Juudi pagulane Ester Einhorn jutustas oma saabumisest Wellingtoni järgmiselt:

Maabusime Wellingtoni sadamas 10. juulil 1939. Oli imeilus päikseline hommik, Orongorongo mäestik oli lumega kaetud. See oli nii ilus, et tundus, nagu oleksin ma Šveitsis. Ma polnud küll kunagi Šveitsis käinud, kuid see oli just nii, nagu ma seda maad ette kujutasin. Kuid keskpäeval algas vihasadu ja mulle tundub, et see kestis jõuludeni.

Peale uue maastiku olid esimesed muljed seotud ka toiduga. Puudust tunti tillukestest igal ajal avatud kohvikutest. Kuid vahel olid toiduga seotud uued kogemused meeldivadki. Näiteks võib tuua Peter Munzi jutustuse esimesest hommikusöögist Christchurchis 1940. aastal:

Esimesel hommikul einetasime Christchurchis oma sõprade juures verandal. Esimest korda elus sõin ma “Weet Bixi”.² Ja ma ütlesin endale, et maa, mis pakub mulle midagi nii head, peab ka muidu mulle hea olema. See toit meeldis mulle nii väga. Nõnda algaski see kõik “Weet Bixist”.

Esimesest aastast rääkivate lugude arhetüüpid kannavad tinglikke nimetusi “Tooge taldrik” või “Daamidelt taldrik”.³ Need on midagi rohkemat kui lihtsalt lood, sest sisaldavad endas varjatud vastuvõtutalitust. Ennekõike pidid selle läbi elama naised. Nad ei osanud aimatagi, et midagi sellist juhtub, kuigi see kuulub tavaliselt võõrale maale ümberasumise juurde. Naiste jutustustes kujutatakse juhtunut mitmekordse šokina: nad ei mõista keelt ja peavad toidu asemel sageli leppima tühja taldrikuga – ja seetõttu ebaõnnestub üks nende elu seisukohalt kriitiline asi, nimelt toiduvalmistamine. See piinlik hetk leiab tavaliselt aset uue kultuuri esindajate nähes ja muutub seeläbi veelgi suuremaks ebaõnnestumiseks.

Ühe “Tooge taldrik”-looga sarnaneva näite jutustas mulle Edith oma Uus-Meremaa elu algusest 1960. aastatel:

Kui ma siia jõudsin, olin alguses üsna üksik. Lapsed olid koolis, Andrew tööl. Ja siis kohtasin ma kaubamajas üht naist, kes elas meie lähedal. Ajasime natuke juttu ning ta ütles: “Hästi, kohtume hiljem.” Ma kiirustasin koju, seadsin külalise vastuvõtuks kõik korda ja jäin teda ootama. Lõpuks õhtul ütlesin endale: “Väga ebaviisakas temast niiviisi mõista anda, et tuleb mulle külla. Ja siis ta isegi ei helista mulle, et ei saa tulla.”

Nende lugude alussüsteem põhineb erinevate riikide võrdlemisel. Võrdlemine on üks levinumaid teadusliku ja inimliku mõtlemise meetodeid. Kuid igapäevases mõtlemises ja vestlustes on sellele väga vähe tähelepanu pööratud. Üks intervjuueeritavaid ütleb selle kohta järgmist:

Kui tähendusrikas eluperiood on leidnud aset võõras kultuurikeskkonnas, siis oled sa sunnitud selle üle juurdlema oma elupäevade lõpuni.

Isiklikult leian, et seda tüüpi narratiivide võrdlemine on oluline.

Võrreldavaid asjaolusid komponeerides loovad inimesed endale oletatava objektiivse reaalsuse, mis võimaldab neil kombineerida argumente ja narratiive ning selle

kaudu omaenda maailmast aru saada. Niisugune võrdlus on enamiku lugude põhi-element, kuigi see pole alati mõistetav nende lugude kuulajaile ega autoreile endalegi. Sageli räägivad immigrandid Uus-Meremaa kultuurist, kuid unustavad sealjuures oma kultuuritausta. Midagi võõrast, s.t teist kirjeldades peetakse objektiivsust iseenesest-mõistetavaks. Tuntud Uus-Meremaa kirjanik Janet Frame mõistis seda väga selgelt, kui ta tegi oma esimese ülemerereisi ja kirjutas Curacaost:

Ma olin teise maaga võrdlemisest teadlik [- - -]. Ja siis ma reisisin üle mere, et oma kogemusi avardada. Elasin läbi igale saabujale peale sunnitud muutused ja õppisin tundma mitte ainult seda maad, kuhu ma saabusin, vaid ka seda maad, kust ma lahkusin (King 2000).

Sisserändajate lood teisest kultuurist ja kummalistest uusmeremaalastest pole ühekihilised ega avameelsed. Nende joonistatud pildid näivad kõrvalseisjale sageli seosetute kujutlustena, mis on mõistetavad üksnes migrantile endale. Selliste vasturääkivuste kohta võib tuua näiteks arvamuse, et Uus-Meremaa ühiskond ei liigita end klassidesse. Ühes intervjuus rõhutas keegi, et Uus-Meremaa ühiskonnas valitseb võrdõiguslikkus, näiteks võivad su sõpradeks olla nii torulukksepad kui ka arstid, nii koduperenaised kui ka ooperilauljad. Sellega tahtis ta mõista anda, et Saksamaal on kontrastina tugevalt kihistunud ühiskond.

Ent samas intervjuus hakkaks ta rääkima Lõunasaarel asuvast konservatiivsest Christchurchi linnast, esimese põlve immigrantide laitmatust eeskujulikkusest, erakoolidest ja vilistlaste vennaskondadest. Kõik pidi ju passima kokku jutuga klassideta ühiskonnast, kuigi Uus-Meremaa võib sellistes lugudes esindada ükskõik kumba poolust, s.t olla nii klassi- kui ka klassideta ühiskond, ent Saksamaa jääb ikka ühesuguseks. Tihti on sellise riikide võrdlemise põhjuseks kogemused, mis jutustaja on omandanud puhkuse ajal Saksamaal käies.

Võibolla ei olekski vaja mainida, et intervjuueeritud migrantide seisukohalt (kõik rääkijad on jäänud Uus-Meremaale) võis niisugusel võrdlusmängul olla ainult ühesugune lõpptulemus: Uus-Meremaa oli nende silmis võitja ja Saksamaa peaaegu alati kaotaja. Selle mängu juurde kuuluvad lood on vahel õpetlikud, vahel täis kibedust ja irooniat ning mõnikord on need ka tõeliselt naljakad. Riikide võrdlemise lugusid võib esitada kui humoorikaid anekdoote, elavate piltidega naljakaid narratiive. Üks selline jututüüp kirjeldab näiteks nädalalõppu merel purjetades.

Jan Lehmann:

Te vaid võrrelge purjetamist Saksamaal ja Uus-Meremaal. Saksamaal saab purjetada Elbe jõel (mis suubub pärast Hamburgi Põhjamerre). Nõndaks, te tahate veeta oma nädalalõpu vee peal. See osutub tüütuks esmalt juba seepärast, et terve jõgi on tamme täis. Kui pole tuult, pead käivitama mootori ja see tähendab, et tüürpoordi tuleb asetada must kolmnurk. Ja kui sa tahad kusagile ankrusse jääda, pead ankrupoi üles panema. Ja kui sa vahepeal sõitu aeglustad, pead hoidma tüürpoordi. Muidu võib veepolitsei sulle trahvi teha. Ja lampidele on sul vaja kaheaastast garantiid. See kõik on lihtsalt kohutav. Aga siin purjetavad inimesed ilma igasuguste garantiideta. Minu purjekal pole lampe ega ankrupoid. Ma võin nii palju kala püüda, kui ma ise tahan. See, mis ma siin teha saan, on lihtsalt fantastiline. Ning see kõik oleks mulle Saksamaal keelatud. Ma ei saaks seal ilma plaapipiletit ostmata randagi minna. Juba ainuüksi sellele mõtlemine teeb mind vihaseks.

Riikide võrdlemine võib tähendada ka seda, et inimesed teevad isiklikke järeldusi oma elu kohta kummaski riigis. Nad võrdlevad oma Saksamaa elulugu ja isiksust selle inimesega, kelleks nad on muutunud Uus-Meremaal. Üsna tihti leiavad nad, et emigratsioon, üksindus, isolatsioon ja võõras kultuur on nende isiksust muutnud. Nad on seesmiselt vabamad, enesekindlamad ja tuleviku suhtes lootusrikkamad. Nad tunnevad end vähem sakslasena, rahulikumana, vähem asjade- ja tarbimisühiskonnast piiratuna. Kuid Uus-Meremaagi on hakanud liikuma asjastumise suunas ja seetõttu on selliselt võrreldud elulood eriti tähtsad praeguste, viimase 15 aasta immigrantide uurimise

seisukohalt. Nende otsus lahkuda Saksamaalt ei tulenenud tööpuudusest ega poliitilisest survest, vaid soovist muuta oma elustiili. Nad kontrollivad selle otsuse õigsust oma ratsionaalset narratiivi luues. Ja nad tunnevad, et on käitunud õigesti, isegi kui Uus-Meremaa ühiskond on hakanud tasapisi asjastuma. Nende otsus tuleneb soovist luua oma isiksusele vastav narratiiv, mis rõhutaks suunda, mida nad oma eluloo muutmisel otsivad. Suunda, mis võib olla täielikus vastuolus neid tegelikult ümbritseva ühiskonnaga.

Siiani tegelesin ma nn lõpetatud lugudega, mida esitatakse intervjuudes lihtsalt ning täiuslikult, sest need on eelnevalt läbi mõeldud ja neid vähemalt kord juba jutustatud. Kuid mitte kõik jutustused ei ole veel valmis. Lõpetatud lugudega kaasnevad ka vaikushetked, poolikud laused, esimest korda räägitavad lood, mis võivad muutuda intervjuus esitatud ootamatu küsimuse tõttu. On teemasid, millest inimesed ei taha rääkida. Kui mõni küsimus neid ebameeldivaid punkte puudutab, siis väldivad nad selget vastust. Üheks niisuguseks teemaks on muidugi ebaõnnestunud immigratsioon. Konfliktid tekivad siis, kui emigratsiooni tõttu on purunenud abielu või katkenud paljulubav karjäär. Selliseid teemasid puudutatakse väga ettevaatlikult või välditakse neid üldse. Emigratsioon peab olema õnnestunud, muidu ei ole elu enam enda ega ka teiste silmis midagi väärt. Heaks näiteks sellise ettevaatlikkuse kohta on järgnev lugu. Üks intervjuueeritud, kes on jätnud maha pere ja töö ning elab nüüd üsna boheemlaslikult väikeses majas Golden Bay's,⁴ jutustas oma igapäevasest elust:

Igal hommikul alustan ma sellega, et vaatan Tasmani merd ning sisendan endale, kui rõõmus ja privilegeeritud ma olen, et võin siin elada. Nii on vaja endale öelda iga päev, muidu oleks siin viibimine võimatu. Mida muud ma teha saaksingi?

See lugu on midagi rohkemat kui erand, sest võibolla ainult 10% intervjuueeritavatest kõneleb sellistel teemadel. Enamik räägib edukast elust, kuigi peaks rääkima hoopis ebaõnnestumisest. Tavaliselt kasutatakse võtmenarratiivi kui isiklikku sümboolset märki⁵ selleks, et loogiliselt seletada Uus-Meremaale jäämist ja selle riigi paremaks elukohaks pidamist. Või siis on otsused üldiselt emotsionaalsed ja Uus-Meremaa on tõesti osutunud sobivaks elukohaks. Vastavalt sellele, mida ma siiani olen öelnud, on võimalik ennustada, et inimesed ei põhjenda Uus-Meremaale jäämist puhta õhu ja keskkonna, vähese bürokraatia või muu sellesarnasega. Nad kõnelevad hoopis sellest, mida nad Uus-Meremaal väärtuslikuks peavad, seda muidugi märksa isiklikumal ja sümboolsemal viisil. Hea näide sellest on järgnev Geli jutustatud lugu, mis kõneleb Saksamaa-reisilt naasmisest ja sellest, kuidas lennujaamas tajutakse, et tore on taas tagasi olla:

Oleme taas Uus-Meremaal. Meie viieaastane poeg Enno kadus kohe lennuvälja raamatupoodi. Minu mees Dirk järgnes talle. Enno oli jõudnud endale juba pulgakommi haarata ning limpsis seda parasjagu. Dirk muutus närviliseks ja ütles: "Jäta kohe järele, ma pean kõigepealt selle eest maksma." Ja hakkas paaniliselt Uus-Meremaa raha otsima. Siis astus talle ligi üks mees ja sõnas: "Ärge muretsege, ma ajasin selle asja juba korda." See mees oli David Lange, kes oli meie pojale pulgakommi ostnud. Niisugune asi võib juhtuda ainult Uus-Meremaal, et peaminister jalutab lennujaamas ja ostab lapsele pulgakommi. See on tüüpiline, seda juhtub siin päriselt. Eks ole naljakas?

Selle anekdootliku looga näitab intervjuueeritav, et tema otsus Uus-Meremaale jääda oli õige. Noor naine, tema poeg ja peaminister esindavad selles loos Uus-Meremaa väärtusi. Inimlikkus ja ühiskondlik tundlikkus on siinse kultuuri igapäevane osa. Niisugused võtmenarratiivid toovad esile immigrantide elulugude mitmekihilisuse.

Sissejuhatuse juurde tagasi tulles arvan, et see näitab selgelt: peamised immigratsioonilood on lõpetatud narratiivid, mis tagavad immigrantidele uuel kodumaal vastuvõetava elu. Kindlusetust väljendavaid lugusid räägitakse selleks, et rõhutada sisseelamisperioodi ja sellega kaasnevaid probleeme. Ebaõnnestumisest jutustavaid lugusid aga ei räägita peaaegu mitte kellelegi. Immigratsiooninarratiive luuakse selleks, et kinnitada enda eluloona oma emotsionaalset turvalisust ja positiivse tulemuseni jõudmist võõrsile asumisest põhjustatud muutuste tõttu.

KAS ON OLEMAS RAHVUSLIK (IMMIGRANDI)NARRATIIV?

Uus-Meremaa on sisserännanute maa. Seal elab immigreerunud rahvas. Ma usun, et akadeemilised uurijad leiaksid uusmeremaalaste lugudest tõelise varaaida. Seal võib leida lõpetatud lugusid, mida uusmeremaalastele meeldib rääkida endast ja oma maast selleks, et kinnitada oma identiteeti ja tekitada kindlust, et nad on leidnud keset lõunamerd oma õige koha. Kui see nii on, siis millised oleksid need narratiivid, kus jutustatakse ebaõnnestumistest, raskustest jne?

Ma kahtlustan, et Uus-Meremaa poolt vaadatuna on "Tooge taldrik"-lood vähemalt teatud olukorras selliseid, mis näitavad uustulnukale kätte tema koha ja sellegi, et need, kes seal enne olid, tunnevad reegleid. Seetõttu on "Tooge taldrik" vaatlevale ja naervale uusmeremaalasele lugu turvalisusest. See võiks olla väljakutseks uute tähendusrikkamate narratiivide otsinguil. See, mis mind uusmeremaalastele tähtsate teemade juures kõige rohkem hämmastab, on küsimus esimestena saabimistest, jutud esimestest kanuudest ja esimestest laevadest, mis kinnitavad teatud inimrühmale, et neil on õigus siin olla ja siia jääda. Mõni võibolla ütleks, et need narratiivid on igapäevaelus inimestele ja rahvustele nii tähtsad seetõttu, et annavad saareriigi asukate eksistentsile lohutava kindluse. Nende kaudu on võimalik luua viisakuse piiridesse jääv pilt uusmeremaalaste elust ja ühiskonnast. Aga need narratiivid esindavad siiski vaid üht elutahku, samas kui teised on perekonnas hoolikalt peidetud linaga kaetud kappi ja satuvad harva avalikkuse ette

Tõlkinud Kerle Arula

Kasutatud kirjandus

- Beck, Ulrich & Beck-Gernsheim, Elisabeth 1993. Nicht Autonomie, sondern Bastelbiographie. – *Zeitschrift für Soziologie* 13, S. 178–187.
- Bönisch-Brednich, Brigitte 2001. "Keeping a low profile". *An ethnography of German immigration to New Zealand, 1936–1996*. Wellington.
- Hitzler, Ronald & Hoher, Anne 1994. Bastelexistenz. Über subjektive Konsequenzen der Individualisierung. – Ulrich Beck & Elisabeth Beck-Gernsheim (eds.). *Riskante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt am Main, S. 178–187.
- Keupp, Heiner et al. 1999. *Identitätskonstruktionen. Das Patchwork der Identitäten in der Spätmoderne*. Hamburg.
- King, Michael 2000. *Wrestling with the Angel. A Biography of Janet Frame*. Auckland.
- Ortner, Sherry B. 1973. Key Symbols. – *American Anthropologist*. Nr. 75. Pp. 1338–1346.
- Welz, Gisela 1998. Moving Targets. Feldforschung unter Mobilitätsdruck. *Zeitschrift für Volkskunde* 94, S. 177–194.

Viited

¹ Termin, mida on kasutanud Heiner Keupp, muutus installatsioonide kirjeldamisest isiklike narratiivide jutustamiseks (Keupp et al. 1999).

² Hommikueineks söödav teraviljapuder.

³ See oli väga levinud pidude ja seltskondlike ürituste korraldamise viis. Kutsele kirjutati tavaliselt "Daamidelt taldrik, meestelt pudel", mis tähendas seda, et igaüks pidi kaasa võtma natuke sööki ja jooki. Eurooplastest immigrantide naised ei teadnud selle tähendust ning viisid sageli tühja taldriku. Selline olukord tekitas mõistagi piinlikkust ja on seetõttu ka hea jututeema.

⁴ Kõrvaline maanurk Uus-Meremaa Lõunasaarel.

⁵ Termin võtmenarratiiv on seotud Sherry Ortneri võtmesümboli definitsiooniga (Ortner 1973).

4. teema

Sillad inimeste ja maailmade vahel

Ants nägi, et kuningatütar teda vahtis aknast, kui ta sõidab; ta ei tahtnud seda ja ütles: "Oh sarv, oh sarv, tee, et sel kuningatütrel aasta pärast üks ajaviide oleks!" Saab aasta mööda ja kuningatütrel sünnib poeglaps.

Praegu on üsna loomulik, et suurimad kodused tähtpäevad on sünnipäevad ja jõulud. Kui jõulude pühitsemine on väga vana komme, siis sünnipäevade pidamine mitte eriti.

Sünnipäevade teema kohta mul suurt vist lisada pole. Peab meenutama, aga mingeid kindlaid traditsioone mulle ei meenu. Veidi nagu neid märgiti. Tehti kooki ja ka kaarte kingiti. Juubeleid küll tähistati. Meenub isa 50 a [sündinud 1882] sünnipäev, kuhu terve suguselts oli kokku tulnud. Ka ema 50. [sündinud 1890] sünnipäev märgiti Järve küla Perenaiste Seltsi poolt emale kohviserviisi kinkimise ja peoga. Koolis – s.o keskkoolis ja tehnikumis – neid ei märgitud. Kuidas peale sõda töökohtades sünnipäevi tähistati, on omaette lugu (Virumaal 1921. aastal sündinud mees).

Näib, et sünnipäev ei ole mitte ainult aasta möödumist tähistav sündmus, see on ka sild inimest ümbritsevate erinevate keskkondade vahel: kodu ja lasteaed; kodu ja kool, kodu ja töökoht; oma pere ja teised ...

Sünnipäev on "sillaks" ka inimese enda ja teiste vahel, mis näitab, et sünnipäeva pidamine kuulub isiksusekesksesse maailma.

Juubelid ja matused on need, kus suguvõsa, lähedased ja sõbrad kokku saavad.

Maili Vabrit. Sünnipäev – endale ja teistele, korduv ja kordumatu

Argo Moor. Surmateadlikkus: kas juhitud protsess või traumeeriv kogemus?

Teemad individuaalseks tööks

Keda kutsutakse sünnipäevale, keda juubelile?

Sünnipäev kodus või väljas. Sugulaste ja/või sõpradega.

Sünnipäevakingid, lilled, tort... Mis on sünnipäeva puhul kohustuslikku? Sünnipäeva atribuutika.

Kuidas peetakse väikese lapse sünnipäeva?

Millal muutub sünnipäev vanemate ettevõtmisest lapse enda sünnipäevaks?

Kuidas sulle seletati lapse sündi? Kuidas sa ise seda seletad?

Mis puhkudel tuleb perekond kokku?

Milline on perekalender (aastaring)?

Kas lapsi võib matustele kaasa võtta?

Kuidas sulle lapsena surma seletati? Kuidas sa ise seda oled seletanud?

Kuidas mäletad lapsepõlvest surma? Kuidas esimest korda puutusid surmaga kokku?

Millise avaliku elu valdkonna tegelase surmateade sind puudutaks?

Miks avaldatakse sünni-, abiellumis-, surmakuulutusi? Kas see on traditsioon? Mida neist arvad?

Millal oled surma üle mõelnud?

Kas iseenda surelikkuse mäletamine on inimesele üldse oluline? Põhjenda oma arvamust.

Milline situatsioon on sulle tuletanud meelde su enda surelikkust? Hinda/kirjelda selle kogemuse mõju.

Joonista surma. Joonistused tuua Eesti Kirjandusmuuseumi valvelauda (Vanemuise 42) või saata: Tiiu Jaago, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, Tartu Ülikool. Ülikooli 6, 50090 Tartu.

Lõpptähtaeg 10. aprill.

Sünnipäev – endale ja teistele, korduv ja kordumatu

Maili Vabrit

Sünnipäeva tähistamine on linnastuva ühiskonna indiidikeskne nähtus. 20. sajandi alguses peeti Eestis sünnipäevi sakste juures ja linnaperedes või nendes maa- kodudes, kus keegi teenis mõisas. Taluperedes sel ajal sünnipäevi üldiselt ei peetud, küll aga mõningaid nimepäevi. 1930. aastatel hakati sünnipäevi juba laiemalt tähistama, kuid nende pühitsemise komme juurdus alles pärast Teist maailmasõda. Et sünnipäeva tähistamine on suhteliselt uus nähtus, on see teema seniajani folkloristikas põhjalikult käsitlemata.

Antud uurimuses on tõstatatud küsimus, millist huvi võiks sünnipäevateema pakkuda folkloristile. On ilmne, et sünnipäeval on kalendritähtpäevale omane atribuutika: see on seotud kindla kuupäevaga, inimestel on kindlad rollid, valmistatakse päevakohaseid sööke jm. Sünnipäevad kuuluvad pererituaalide hulka, nende kaudu levib folkloor. Käesoleva artikli aluseks on sünnipäevameenutused, keskendutud on järgmistele teemadele:

- sünnipäeva pühitsemise tähendus sünnipäevalapsele;
- pere ja sünnipäevalapse osa sünnipäevapeo korraldamisel;
- sünnipäevapeo etapid ja elemendid;
- sünnipäevapidude erinevus.

Küsitlusele vastanud vanemate ja nooremate küsitletute meenutusi kõrvutades tulevad ilmsiks ka sünnipäeva tähistamise erinevused vanuserühmiti ja lähiminevikus aset leidnud muutused sünnipäevapidude korraldamisel.

Allikmaterjalidest moodustavad ühe osa 2001. aasta suvel ja sügisel autori lindistatud sünnipäevateemalised suunatud vestlused ja meenutused, teise osa käest kätte jaotatud ning e-maili teel saadetud sünnipäevateemalise küsimustiku vastused. Küsimustikus on arvesse võetud ka kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi 2001. aasta sünnipäevateemalist küsitluskava. Kolmanda osa allikmaterjalist kogus autor osalusvaatluse teel. Informantide valikul peeti silmas, et valimisse satuksid võimalikult erinevad inimesed. Vaatlusalusesse rühma kuulub umbes 50 meest ja naist vanuses 18–80 aastat. Kõik nad on eestlased ning nende seas on nii maa- kui ka linnaelanikke. Kogutud on meenutusi ja tähelepanekuid enda, oma pereliikmete, sugulaste ja sõprade sünnipäevadest. Käesolevas kirjutises on keskendutud peresünnipäevadele. Kogutu võimaldab käsitleda terve pere, nii täiskasvanute kui ka laste sünnipäevi, konkreetsele vanuserühmale keskendumata.

Kirjeldatud sünnipäevade detailid on üsna varieeruvad. Ometi tulevad neist üksikasjadest ilmsiks seaduspärad, millele toetudes on liigendatud järgnev käsitus.

Et materjal on seni autori valduses ja arhiivi andmiseks korrastamata on märgitud vaid vastanu vanus ja sugu.

SÜNNIPÄEVATUNNE

Sünnipäevaga märgitakse inimese sündimise aastapäeva, seepärast on kõnealune päev iseäranis oluline just sünnipäevalapsele endale. Käsitletavast allikmaterjalist tuli selgelt esile arusaam sünnipäevast kui päevast, mil eeldatakse sünnipäevalapsele tavalisest suurema tähelepanu osutamist. Inimesel peab olema võimalus tunda end kord aastas teistest tähtsamana ja tähelepanu keskmes olevana. Seega võib sünnipäeva tähistamine tuua esile uued ajutised suhted pere vm rühma raames, kus sünnipäevalapsele lubatakse päeva kuninganna või kuninga roll (vt ka Brunvand 1996: 86; 1998: 409).

Sünnipäevalapse ja tema lähikondlaste suhet kõnealusel tähtpäeval vaadeldakse nn sünnipäevatunde kaudu. Viimane tähendas paljudele küsitletuist eelkõige just ootuste täitumist lähedaste inimeste tähelepanuavalduste ja õnnesoovide vormis. Seega on perel jt sünnipäevalapse lähedastel sünnipäeva tähistamisel oluline roll. Just see, et sünnipäevalaps tunneb, et tema ning päev, mil ta sündis, on tema lähikondlastele tähtis, teebki sünnipäevast sünnipäeva. Seejuures on tähtsaim lihtne meelepidamine, mille kõrval sünnipäevapeo korraldamine võib jääda teisejärguliseks.

Kõige olulisem on lähedaste tähelepanu – hommikused õnnesoovid ja lilled on ainuke etapp, mis sünnipäevatunde loomiseks vaja on (18-aastane naine).

[Sünnipäevast teeb sünnipäeva see,] *kui juba hommikul hakkavad lähedased kuidagi reageerima: äratavad laulu ja kingituste, lillede ja tordiga. Minu jaoks on just see sissejuhatus kõige olulisem, see teeb terveks päevaks sooja tunde, ka siis, kui õhtu poole pole aega midagi korraldada. Iga kord pole lihtsalt võimalik. Vahel teen peo, vahel mitte (22-aastane naine).*

Pere ja teiste lähedaste juuresviibimise ning nende tähelepanu olulisusest sünnipäevalapsele kõnelevad ka vastanute sünnipäevameenutused neile enim meelde jäänud sünnipäevadest. Seejuures jagunevad meenutused sünnipäevadest üldjoontes kaheks. Esimese osa neist moodustavad mälestused, kus kirjeldatakse positiivse varjundiga tundeid, sündmusi, lõhnu, maitseid jm. Sageli mainitakse nendes meenutustes lähedasi inimesi, kellega on seotud teatud emotsioonid ja sündmused. Sellised meenutused võivad olla pärit lapsepõlvest, mil kogu pere oli sünnipäeval koos ja teistest ajutiselt kõrgem positsioon koos kaasnevate privileegidega tundus sünnipäevalapsele eriti oluline.

*Läbi une kuulsin sünnipäevahommikul, et mootorratas põrises – isa läks poodi häid asju tooma. Kased olid voodi otstes. Alati tõi isa kingituseks Komeedi kommi ja vorsti. Küll oli mõnus ebaviisakalt vorsti mugida! Kommid peitsin kappi ära hästi sügavale ja käisin salaja võtmas, teistele ei andnud [majas oli palju lapsi]. [- -] *Ema tuli sünnipäeva ajal ka maale [vanemad elasid lahus] ja ärkasin selle peale, et ema pani mulle suure kimbu pojenge voodisse rinna peale, lõhn oli kohutavalt hea – nüüd on pojengid mu lemmiklilled (46-aastane naine).**

Teise rühma meeldejäävamaid sünnipäevi moodustavad negatiivse varjundiga mälestused. Need on meenutused sünnipäevadest, kus ei saadud lähedaste inimeste hoolitsuse osaliseks ega kogetud eelkirjeldatud sünnipäevatunnet, kuigi seda väga sooviti. Sedalaadi mälestuste hulka kuuluvad meenutused sellest, kuidas nähti suurt vaeva ettevalmistustega, aga külalised ei tulnud, või sünnipäevadest, mida ei olnud võimalik pidada, ning sünnipäevapidudest, mis mõne konkreetse seiga tõttu jätsid halva varjundiga mälestuse.

Minu 15. sünnipäev ja ema 45. sünnipäev [ühel päeval sündinud] unustati ära. Olime kohutavalt vaeva näinud ja kedagi ei tulnud, üksildased sünnipäevad olid (46-aastane naine).

Tegelikult on mul meeles minu kahekümnes sünnipäev, kui ma sõjaväes olin. See on kõige rohkem meeles, aga see on ka täiesti ebatüüpiline, sellepärast et ma olin vahtkonnas sellel päeval ja see oli üks kõige kurvemaid päevi mu elus. No proovi ise, kui sa saad kakskümmend ja sellel päeval pead sa siis posti otsas seisma päev otsa (35-aastane mees).

Ühelt poolt loob sünnipäevalaps endale kujutluspildi ideaalsest sünnipäevast, kus ta ise on nagu kuningas, teisalt aga toimivad reaalselt aset leidvad sündmused ning suhted pere jt lähedastega, mis ei pruugi vastata sünnipäevalapse ootustele. Ootuste ja tegelikkuse vahekord hakkab mõjutama sünnipäevatunnet. On ilmne, et peamiseks tagantlökkavaks jõuks on seejuures sünnipäevalapse eelteadmine, et see on just tema ainulaadne eksistents, mida sel päeval tähistatakse (vrd Cheal 1988: 83). Järgnevalt tulebki vaatluse alla see, mil viisil seda tehakse.

SÜNNIPÄEV JA SELLE TÄHISTAMINE

Sünnipäeva tähistatakse kas lihtsamalt või peoga. Käesoleva uurimuse tulemuste põhjal seostuvad sünnipäevaga eelkõige järgmised märksõnad: õnnitlused, kingitused, sünnipäevasöögid, külalised ja meelelahutus. Kui on täidetud osa neist tingimustest, on tegemist sünnipäeva tähistamisega.

Tavaliselt kuulub sünnipäeva tähistamise juurde rida kombetalitusi, näiteks tava, et lähedased laulavad sünnipäevalapse hommikul üles, soovivad õnne ja korraldavad tavalisest pidulikuma hommiku- või õhtusöögi.

Sünnipäevapeo puhul on eespool loetletule lisaks olulised külalised. Sünnipäevalaps võib sünnipäeva tähistada pere ringis, külalisi kutsumata. Sageli näitab sel juhul sünnipäeva tähistamise initsiatiivi üles sünnipäevalaps ise, mitte tema lähedased. Tavaliselt sõltub sünnipäeva tähistamine siiski sünnipäevalapse lähikondsetest, nende meelepidamisest ja õnnitlustest, sünnipäevapidu ja selle kordaminek aga enamasti sünnipäevalapse tahtest seda pidada ja vastavast eeltööst.

Sünnipäevade tähistamine on perekonniti erinev. Uuritud rühmas kindlaid üldkehtivaid reegleid ei olnud, kuid olulisteks peeti sünnipäevahommikuid perega ja sünnipäevapidusid pere ja sugulaste või sõprade seltsis kas sünnipäeva- või mõne teise päeva õhtul.

SÜNNIPÄEVAHOMMIK PEREKONNAS

Kodus õnnitlevad pereliikmed sünnipäevalast kohe hommikul: ta äratatakse, antakse üle lilled ja kingitused ning kaetakse tavalisest pisut pidulikum hommikueine. Kuigi loetletu kuulub peaaegu alati pere ringis kulgeva sünnipäevahommiku juurde, on siiski täheldatavad perekondlikud erijooned. On peresid, kus äratatakse sünnipäevahommikul lauluga nii lapsi kui ka täiskasvanuid. Enamasti tehakse seda siis, kui nii on toimitud juba täiskasvanute lapsepõlves ja/või kui peres elavad vanavanemad, kes sünnipäevalapse lauluga äratamise tava oluliseks peavad ja seda meelde tuletavad.

*Täna on (sünnipäevalapse nimi) sünnipäev,
seda ei juhtu iga päev.*

*Sünnipäevalaps,
ole ikka virk ja kraps! (17-aastane naine.)*

*Õnne soovime sul,
õnne soovime sul,
palju õnne, palju õnne,
õnne soovime sul! (21-aastane naine.)*

Rohkem on siiski peresid, kus täiskasvanuid on küll lapsepõlves sünnipäevahommikuti üles lauldud, ent praegu tehakse seda harva. Neis peredes võidakse üles laulda vaid väikesi lapsi, suuremaid lapsi ja täiskasvanuid aga mitte.

Õnnesoovimise ajal on sünnipäevalaps enamasti voodis, samas antakse üle lilled ja kingitused. Olenevalt tavadest võivad kingitused olla juba enne äratamist asetatud padjale või voodi kõrvale lauale, kuid need võidakse ka pidulikult üle anda alles hommikusöögilauas.

SÜNNIPÄEVAPIDU JA SELLE ETTEVALMISTUSED

Tavaliselt korraldavad vanemad lastele igal aastal sünnipäevapeo. See on lastele enamasti oluline oma staatuse määratlemiseks klassikaaslaste ja sõprade seas (vrd Falkenberg 1983: 124; Virtanen & Dubois 2000: 111). Täiskasvanud korraldavad oma sünnipäevapeo vastavalt soovile ja majanduslikele võimalustele.

Huvitav on jälgida, kuidas sünnipäevalapse ja tema lähedaste rollid peo ettevalmistamisel ja läbiviimisel aastate möödudes teisenevad. Kuni väikelapsel pole kujunenud arusaama sünnipäeva tähistamise olulisusest, on lapse sünnipäev eelkõige tema vanemate pidu, kes kutsuvad külla oma sõbrad. Hiljem tõuseb tähelepanu keskpunkti laps, kes esitab oma nõudmised, keda külla kutsuda jms. Vanematele jääb seejuures peo ettevalmistaja ja abistaja roll. Nendegi rollide tähtsus väheneb aasta-aastalt.

See oli minu kas 4. või 5. sünnipäev, mil ma kutsusin oma sünnipäeval endale külalised nii, et mu ema ei teadnud. Ema oli valmistanud väikeseks koosviibimiseks oma sõbrannadega ning oli üsna ehmunud, kui ma viie-kuue sõbraga naabermajast tuppast astusin. Ma olin sõpradele väljas mängides öelnud, et mul on sünnipäev, ja siis nad kõik kaasa kutsunud. Mäletan, et sain tagantjärele sünnipäevaks ühelt sõbralt vibu, mis mul siia maani kusagil põõningul alles on (21-aastane mees).

Täiskasvanu puhul jääb peo ettevalmistamine – aja ja koha valik, külaliste kutsumine, toidu valmistamine ja meelelahutuse kavandamine – tihti tema enda õlule. Vanureid abistavad siiski tavapäraselt lähedased. Enamik sünnipäevalapsi eelistab tähistada sünnipäeva õigel päeval. Kui see ei ole võimalik, siis peetakse suurem pidu harilikult sünnipäevale järgneval nädalavahetusel, et perenaisel oleks aega lauda katta ja külalistel tulla. Õigel sünnipäeval korraldatakse üksnes väike koosistumine pere või kõige lähedasemate sõpradega.

Kui õige päev jääb nädala lõppu, siis pean [sünnipäeva] õigel päeval. Kui aga sünnipäev on nädala algupoolel või keskel, siis pean nädalavahetusel. Kunagi aga ei ole ma pidanud sünnipäeva ette, ikka kas õigel päeval või nädalavahetusel vahetult pärast seda. Tihtilugu on nii, et õigel päeval oleme perega koos – sööme salatit ja kooki – ning suurem pidu sõpradega tuleb nädalavahetusel (23-aastane naine).

Külalisi kutsuvad sünnipäevalapsed peamiselt suusõnaliselt silmast silma või telefoni teel. Kirjalikke kutseid tavalistele sünnipäevadele enamasti ei saadeta, neid asendavad noorte hulgas e-mailid ja SMSid. Siinjuures on erandiks juubelid, kuid neist edaspidi. Külalisi ei kutsuta siis, kui ei korraldata suurt pidu. Enamasti eeldatakse, et head sõbrad peavad sünnipäevalast meeles ja tulevad ise kohale. Selle kohta käibib mitmete küsitlute seas ka ütlus: *Ainult koeri kutsutakse, õiged külalised tulevad ise!*

Paljudes peredes on tavaks pidada eraldi koosviibimised pereliikmetele, sugulastele ja sõpradele. Perekonnale korraldatakse sünnipäevapidu tavaliselt kodus, sõpradele aga sageli väljaspool kodu, kas looduses, meelelahutusasutuses, saunas või mõnes muus paigas, mis selleks puhuks üüritakse. Eraldi peod korraldatakse seepärast, et tihti on sugulased ja sõbrad erinevas eas ja erinevate huvidega. Seejuures erinevad ka peod ise. Sünnipäevapidu pere ja sugulastega nõuab tubasemat õhkkonda, suurem rõhk on toidul, istumisel ning jutuajamisel, pildialbumite või slaidide vaatamisel. Sünnipäevapeod sõpradega on lärmakamad, tantsitakse ja lauldakse rohkem ning tavaliselt kestavad need kauem.

Siis kui ma 30 sain, siis ma pidasin sünnipäeva kolmes osas: kõigepealt oma perega päris õigel päeval, siis oma sõpradega ja siis oma sugulastega. Need peod erinesid juba koha poolest. Sugulastega oli selline pidulik koht, Tarvases [kunagine Tartu restoran] pidasime. See oli selline traditsiooniline sünnipäev, vanemate inimeste sünnipäev, või ütleme, nagu kunagi oli perega, istuti ja aeti juttu. Aga sõpradega oli Kantris all, ja seal oli jah selline noorte inimeste sünnipäev, kus igasugu trikke tehti ja tantsiti ja igasugused mängiti. [- -] Perega lauldi sünnipäevahommikul üles, tähendab, et kui on perega, siis on sünnipäevahommik, et sellist terve päeva pidamist või õhtul pidamist on suhteliselt vähe. Siis kui külalised on, siis on õhtul pidamine, aga õhtul enamasti mitte kodus, siis istutakse kuskil mujal, kodust väljas. [- -] pidasin kolm pidu eraldi, sest inimesed on erinevad, kui ma oleksin sugulased oma sõpradega kokku lasknud, siis ühel neist oleks igav olnud, ma ei tea, kummal (35-aastane mees).

KINGITUS JA ÕNNITLUSED

Tähelepanuavaldus sünnipäevalapsele koosneb kolmest osast: kingitus, lilled ja õnnesoov, millega kaasneb käepigistus. Juhul, kui õnnitleja sünnipäevalapsega isiklikult ei kohtu, piirdutakse õnne soovimisega telefonitsi, postkaardi, SMSiga jne.

Sünnipäev annab põhjust teha sünnipäevalapsele kingitusi ning näidata sellega oma armastust, hoolitsust ja huvi tema vastu (vrd Cheal 1988: 69, 83). Eespool sai mainitud, et kui sünnipäevalaps on sel päeval kodus, saab ta pereliikmetelt kingitused kätte juba hommikul, kui teda õnnitlema tullakse, sõbrad ja tuttavad aga annavad kingitused üle sünnipäevapeol kohe pärast saabumist.

Pereliikmed ja sugulased teevad kas suuremaid või praktilisemaid kingitusi, olles varem välja uurinud, mida sünnipäevalapsel kõige enam vaja on. Perekonnas kingitakse tihti tarbeesemeid: sokid, öösärk, veinipokaalid jm. Üsna tavaline on seegi, et perekond annab sünnipäevalapsele kingituse asemel raha, et see seda just enda äranägemise järgi kasutaks (vrd Virtanen & Dubois 2000: 111).

Sõprade ja tuttavate kingitused on pigem sümboolsed kui praktilised. Kingitakse omatehtud ja ostetud, sageli humoorikaid pisimeeneid, kuid ka raamatuid, kompvekikarpe jms. Mõnikord pannakse raha kokku, et sünnipäevalapsele midagi hinnalisemat kinkida.

Sünnipäevakingitusi saab vaadelda ka inimese elutsükli oluliste punktide tähistajana (vrd Brunvand 1996: 86). Seetõttu on tekkinud teatav stereotüüpne ettekujutus, mida peaks mingis vanuses inimesele kinkima, kuigi – nagu näitas osalusvaatlus – kingitust valides lähtutakse enamasti eelkõige sünnipäevalapse isikust, mitte sellest stereotüübist. Nii vastasid informandid küsimusele, mida kingitakse sünnipäevaks, et lastele eelkõige mänguasju, täiskasvanueas hakatakse kinkima veini jm alkohoolseid jooke, alates 50. sünnipäevast sooje susse ja villaseid kampsuneid.

Koos kingitusega antakse sünnipäevalapsele peo alguses ka lilled, õnne soovides surutakse tal kätt. Kingitavaid lilli on paaritu arv, sest *paarisarv lilli viiakse matustele*. Mõnikord aga kingitakse ka vanusele vastav arv õisi. Viimasel ajal on taas levinud potilillede kinkimine. Neid hinnatakse ilu ja püsivuse tõttu, see seostub ka ökoloogilise maailmavaatega. Lõikelilli potilillega koos tavaliselt ei kingita, mõnikord see jääbki ainsaks kingituseks. On seisukohti, et lilli tuleb kinkida just naisterahvastele, meestele pigem veini vmt, kuid seegi pole ainuvõimalik. Kingituse juurde kuulub ka isetehtud või ostetud sünnipäevakaart.

Varem saadeti sünnipäevaks postkaarte, nüüd on see komme taandumas. Neid lähetatakse eelkõige eakamatele eemalviibivatele pereliikmetele, sugulastele ja sõpradele. Salmid õnnitluskaartidele leitakse ema või vanaema noorusaegsetest salmi-albumitest, vanadelt sünnipäevakaartidelt, luuleraamatutest või mõeldakse ise välja vms. Püütakse leida sünnipäevalapse isiku ja tema eluetapiga sobiv salm, mida võib asendada ka lakooniline tüüpõnnesoov (*Palju õnne!, Õnne, õnne, õnne!* jms). Õnnitletakse ka telefonitsi, e-kaardi või SMSiga. Helistamine ongi kõige käepärasem õnnitlemisviis, seda kasutavad nii noored kui vanad. E-kaardi ja SMSiga lähetavad õnnitlusi peamiselt noored.

SÜNNIPÄEVALAUD JA PIDUSÖÖGID

Külaliste saabumisele ja sünnipäevalapse õnnitlemisele järgneb pidulik eine. Toidul on sünnipäevapeol oluline roll. *Peotoidud on alati spetsiifilised*. [- - -] *see, millist toitu serveeritakse, kes seda serveerib, kuidas see on valmistatud* [- - -] *kõik kõneleb "meie traditsioonist"* (Stoeltje 1992: 265). Paljudel peredel on kindlad sünnipäevaroad. Tänapäeval nimetakse enim sünnipäevatorti, mida võidakse kaunistada nii paljude küünaldega, kui vanaks inimene saab, ja salat. Kui veel paarikümne aasta eest oli see peamiselt kartulisalat või rosolje, siis praegu ka riisi-, makaroni- või toorsalat.

Kartulisalat ja tort on [sünnipäevatoitudena] levinud ka meil. Juba lapsepõlvest. Aga ka näiteks "kasukas" – peedi-muna-kartuli-heeringasalat. Kõik on riivitud kihiti ja kastmega üle valatud. Meie peres on alati laual ka marineeritud seemed ja soolaseened hapukoorega. Tort tehakse kodus ikka, ema ise teeb (22-aastane naine).

Enamik küsitletuist mäletas lapsepõlvest kolmekäigulist sünnipäevalauda: soe söök, külmlaud ja maguslaud. Tänapäeval on mitmekäiguline eine tavasünnipäevadel harv, kuid juubelisünnipäevadel on see endiselt au sees. Sooja toiduna võidakse pakkuda vorstikesi või pitsat, harvemini praadi. Ka suure laua ümber istumine ei ole enam kohustuslik, seda on asendamas rootsi laud.

Joogiks pakutakse laste sünnipäevadel peamiselt gaseeritud jooke, täiskasvanute sünnipäevadel šampanjat, toidu kõrvale veini, valget viina, õlut, siidrit, sageli ka booli. Tordi kõrvale pakutakse kohvi ja konjakit. Saunas või lõkke ääres juuakse rohkem õlut ja siidrit. On ilmne, et traditsioonide kõrval on oma osa ka taustsüsteemil: serveerimisviisi ja toiduvalikut mõjutab see, kus ja millal laud kaetakse ning kui palju raha on võimalik selleks kulutada.

MEELELAHUTUS

Sünnipäevapeo juurde kuulub meelelahutus: laulud, tantsud, mängud jm. Meelelahutus sõltub päevakangelase eelnevatest sünnipäevakogemustest, peretavadest, kuid ka külalistest ja nende huvidest ning paigast, kus pidu peetakse.

Paljud eakad inimesed kurtsid, et nende noorusajal oli laulmine sünnipäeval ülioluline, nüüd aga tagaplaanile jäämas. Ometi ei ole laulmine nüüdisaja sünnipäevapidudel oma tähtsust täielikult minetanud. Lauldakse nii nn klassikalisi sünnipäevalaule kui ka muid seltskonnalaule. Põlvest põlve on lauldud paljudel sünnipäevadel sünnipäevalapse auks püsti seistes "Ta elagu!". Tähelepanuväärne on, et küsitletud rühmas kirjeldati ka selle laulmisega kaasnevat tavasid: lauldakse enne söömise alustamist püsti seistes, täidetud šampanjaklaasid käes, pärast laulmist lüüakse need kokku ja tühjendatakse sünnipäevalapse terviseks. Et see kirjeldus on jutustuse osa, järeldub sellest, et situatsioon kätkeb endast järgimist nõudvaid reegleid. Tänapäeval võidakse "Ta elagu!" asendada ingliskeelse lauluga "Happy Birthday to You" (ilmunud 1893. aastal pealkirja all "Good Morning to All") või selle mõne eestikeelse teisendiga (levinuima algus "Õnne soovime sul...") (vrd Brunvand 1996: 85). Seltskonnalauludest mainigem ülipopulaarset "Õllepruulijat" koos vastava liikumisega. Noorte sünnipäevadel kõlavad tänapäevased levilaulud. Praeguste 15–25-aastaste arvates kaugest ajast pärit "Saaremaa valssi", "Kungla rahvast" jms lauldakse endiselt rahvarohketel juubelipidudel.

Sünnipäevalapsele lauldakse üksnes "Ta elagu!", kui peres puudub laulmis-traditsioon. Mängud ja tantsud kuuluvad pigem laste, noorte ja vallaliste kui täiskasvanud pereinimeste (kes rohkem juttu vesta eelistavad) tavasünnipäevade juurde. Olu-korra sunnil mängitakse tavasünnipäevadel enamasti tubaseid (nt mälumängud), harvemini liikumist nõudvaid rahvalikke mängu, sest selleks ei pruugi peopaigas piisavalt ruumi olla. Viimane kehtib ka tantsimise kohta. Tantsitakse siis, kui sünnipäevapidu peetakse suuremas ruumis. Paaristantsude kõrval tantsitakse sellistel pidudel ka seltskondlikke ühistantse, näiteks jenkat. Kui peopaigas tantsuruumi ei jagu, võidakse hiljem minna ühiselt edasi diskoteeki vm.

Sünnipäevatavadest meenutatakse ka sünnipäevalapse õhkuviskamist (õhku-tõstmist) ja tordiküünalde ärapuhumist. Nii lapsi kui täiskasvanuid tõstetakse (tooliga või ilma) üles nii palju kordi, kui vanaks ta saab. Praegu on see tava harvem kui aastakümnete eest. Kus süüdatakse tordil küünlad, seal peab sünnipäevalaps kõik leegid korruga ära puhuma. See on hea enne. Usutakse, et kui sünnipäevalaps puhumise ajal midagi soovib, siis läheb see täide (vrd Brunvand 1996: 85; Kaivola 1998: 51).

JUUBELISÜNNIPÄEV

Mõneti erinevad on juubelisünnipäevad, mis on tavasünnipäevadest olulisemad.

Üldlevinud arusaama kohaselt algavad õiged juubelid 50. sünnipäevast. See, milliseid sünnipäevi peetakse olulisemaks ja milliseid seejuures juubeliks nimetatakse, on suuresti kokkuleppeline. Kui meie tavaarusaamas tähistab inimese “üle mäe” jõudmist 50. sünnipäev, mida selle tähtsust rõhutades sageli esimeseks tõeliseks juubeliks nimetatakse, siis ameerika traditsioonis tähistab samasugust murdepunkti 40. sünnipäev (vrd Brunvand 1996: 85–86). Oluliste tähtpäevadena nimetati juubelite kõrval esimest, kuueteistkümnendat, kaheksateistkümnendat ja kahekümne esimest, kahekümne viiendat sünnipäeva.

Kui täiskasvanud ei pea tavasünnipäevade puhul pidu alati tähtsaks, siis juubeli puhul on külaliste vastuvõtmine enamasti kohustuslik. Võrreldes tavalise sünnipäevaga on pidu suurem ja kingitused kallimad. Pidulikkus peetakse tihti spetsiaalselt selleks üritatud paigas ja sel peol on kindlad reeglid. Pidulikud koosviibimine nõuab suurejoonelisemat ja organiseeritumat vormi. Külalistele saadetakse tavaliselt kirjalik kutse. Juubelipidudel on ühisjooni pulmadega: mõlemad võivad olla omamoodi suguvõsakokkutulekud, külalised riietuvad pidulikult, toidulaud on rikkalik, eine mitmekäiguline (soe söök, külmlaud ja kohvilaud), peetakse kõnesid ja öeldakse tooste, tantsitakse, lauldakse ja mängitakse pilli. Nii nagu pulma juhhib isamees, on juubelipeole sageli tellitud peojuht, kes suunab peo kulgu, korraldab seltskondlikke mänge jms. Informantide arvates pole juubelipeod viimaste aastakümnete jooksul muutunud.

SÜNNIPÄEV KUI STIILIPIDU

Eraldi käsitlemist vajavad harjumuspärastest sünnipäevadest erinevad ja nüüdisajal üha enam moodi minevad stiilipeo laadi sünnipäevad. Külalised riietuvad vastavalt etteantud teemale, süüakse vastavaid toite ning mängitakse mänge. Küsitletud kõnelevad stiilipidudest-sünnipäevadest nimetusega “Mafioosod ja nende naised”, “Pensionäridepidu”, “Vähemusrühmade pidu”, “Presidendi vastuvõtt”, “Röövlipidu”, “Indiaanlased”, “Triibud, ruudud, täpid” jm.

Olen viibinud röövlipeol, mille korraldasid viis sõpra, kellel oli enam-vähem ühel ajal sünnipäev. Pidulikkus linnast väljas maal, lõkke ääres. Kõik külalised olid rõivastunud röövliriietesse, kohustuslik instrument oli nuga vöö vahel. Söödi vardasse aetud tulel küpsetatud kana ning veedeti aega selliste tegevustega nagu teistelt asjade röövimine, võistkonniti pimedas aardekaardi järgi maasse kaevatud varandusekasti otsimine ning kirve kõige kaugemale viskamine (22-aastane naine).

Kõige sagedamini peavad sünnipäeva stiilipeona 20–30-aastased, kuid teemasünnipäevi korraldatakse ka lastele. Need peod annavad sünnipäevale konkreetse suunitluse, mis suunab külaliste aja sisustamist. Enamasti on need teatava sõpruskonna peod, kus peetakse mitu sünnipäeva korraga, pere ja sugulased jäävad sellistel puhkudel kõrvale.

KOKKUVÕTE

Sünnipäeva tähistamine ühendab endas traditsioonilise ja muutuva, isikliku ja välja suunatu. Sünnipäeva tähistamise juurde kuuluvad kinnistunud traditsioonilised elemendid, mis on tüüpilised just sellisele peole. Need on orientiiriks, kuidas sünnipäeval käituda. Traditsiooniliste elementide poolest on eriti rikkad juubelipeod. Ühtlasi kujutab traditsioon endast magnetit, mis hakkab enda külge haakima sobivaid detaile sünnipäevale sarnastest sündmustest. Nende elementide abil saavutatakse sünnipäeva kordumatus, erilisus ja isikupära.

Sünnipäev on vaadeldav kui kommunikatsioon isikliku ja avaliku vahel, sünnipäevalapse ja tema pere, oma ja külaliste vahel. Sünnipäevalapse enda seisukohalt on oluline nn sünnipäevatunne, mille tekitavad lähedaste tähelepanu ja hoolitsus. Traditsioonilised elemendid on siin määrava kaaluga: traditsioonid annavad raamistiku, kuhu paigutatakse kordumatud üksikelemendid. Kuigi sünnipäevalapse ja tema pereliikmete, sõprade ja tuttavate üldised rollid ja ülesanded on sünnipäeva tähistamisel korduvad, ilmneb vastastikustes suhetes mõlema osapoole staatus ja selgineb sünnipäevalapse enesemääratlus. See kandub sünnipäevalt üle ka argipäeva, moodustades pühade ja tavalu seotuse.

Kasutatud allikad

- Brunvand, Jan Harold 1996. Birthdays. – *American Folklore. An Encyclopedia*. New York, London, pp. 85–86.
- Brunvand, Jan Harold 1998. Customs and Festivals. – *The Study of American Folklore*, New York, London, pp. 405–411.
- Cheal, David 1988. *The Gift Economy*. London, New York.
- Falkenberg, Regine 1983. *Anmerkungen zur geschichte des Kindergeburtstagfestes*. Europäische Ethnologie in der Beruflichen Praxis. Bonn, S. 117–125.
- Kaivola, Terttu (toim) 1998. Syntymä- ja nimipäivät. – *Lasten juhlat. Rotinoista rippikouluun*. Helsinki.
- Stoeltje, Beverly J. 1992. Festival. – *Folklore, Cultural Performances, and Popular Entertainments. A Communications-centered Handbook*. Richard Bauman (ed.). New York, Oxford, pp. 261–267.
- Virtanen Leea & Dubois, Thomas 2000. *A Modernizing Society. Personal Festivals*. Finnish Folklore. SKS.

Surmateadlikkus: kas juhitav protsess või traumeeriv kogemus?

Argo Moor

Enda surelikkust teades suhestame end paratamatult enda surmaga. Suhestuse üheks väljundiks on erinevad uskumused selle kohta, kuidas on seotud inimese elu, tema surm ja surmajärgne eksistents. Erinevatel uskumustel on erinevad eetilised tagajärjed ja erinev mõju elule. Uskumused ei mõju iseenesest, vaid nad eeldavad surmateadvuse aktuaaliseerimist.

Käesolev kirjutis keskendub aktualiseerumise tingimustele ja kirjeldab sellega kaasnevat ilminguid. Osutatakse, kuidas inimesed võivad keskkondlikest, kultuurilis-maailmavaatelistest ja isiksuslikest omadustest sõltuvalt saada surmast teadlikuks kas suhteliselt harmooniliselt või kujuneb sellest traumeeriv kogemus.

SURMATEADLIKKUSE MÕISTEST

Surmaga seotud uskumused on üks paremini säilinud ja seosterikkamaid pärimuskogumeid ning sellisena huvitav uurimisallikas. Surmatemaatika on humanitaarteadustes üks enim käsitlemist leidnud valdkondi. Surmaga seonduv tantaloogiline, psühholoogiline, filosoofiline ja usundilooline kirjandus on tohutu ja hõlmamatu. Üsna julgelt võib väita, et surmateadlikkusest kui fenomenist on Euroopa kultuuriruumis enamasti räägitud seoses kriisisituatsiooniga (lähedase inimese kaotus, teadasaamine parandamatust haigusest) või vananemisega.

Huvipakkuv on ka surma fenomen väärtusregulatiivses kontekstis, s.t kuidas ja mil määral mõjutavad uskumused surmast meie igapäevast elu ja valikuid.

Väärtusregulatiivse mõju võib laias laastus jaotada kaheks. Ühe osa moodustavad konkreetset uskumused surma kohta: kas usutakse, et surm on inimeksistentsi absoluutne lõpp, või seda, et surmale järgneb eksistents teispoolsuses või reinkarnatsioon. Erinevad uskumused toovad kaasa erinevad eetilised tagajärjed. Teise osa moodustab surmateadlikkus kui fenomen. Inimene võib ju uskuda taeva ja põrgu olemasolusse, kuid aktualiseerimata surmateadlikkuse puhul jääb selle reaalne mõju suhteliselt tagasihoidlikuks.

Surmateadlikkuse käsitlemine väärtusregulatiivses kontekstis tõstatab paratamatult vajaduse käsitleda seda ka inimese igapäevaelu taustal.

Surmateadlikkus võib olla situatiivne või abstraktne. Esimest kohtame olukorras, kus on konkreetne oht olendi elule. Selline teadlikkus eeldab konkreetset ehk situatiivset mõtlemist. Abstraktse surmateadlikkuse korral võib olend end hästi ja kaitstult tundes olla teadlik oma surelikkusest. Selline teadlikkus eeldab abstraktset mõtlemist, mida on pikka aega peetud ainuomaseks inimesele.

Inimene on teadlik oma surmast, kuid on raske öelda, kas see on tema monopol või on seesugune teadlikkus ka kõrgematel loomadel. Tänapäeva loomapsühholoogia on selgitanud, et inimese ja looma erinevus on väiksem kui varem arvati. Situatiivse mõtlemisvõime, seejärel abstraktse mõtlemise mõningate algete (meelespidamisvõime, pikenenud reaktsiooniaeg) tõestamise kaudu on jõutud veenvate tõenditeni, et vähemalt mõnedel kõrgematel loomadel on ka abstraktse mõtlemise võime (vt film "Delfiinidilemma" sarjast "Looduse kuldraamat"). Võib eeldada, et kõrgematel olenditel esineb ka abstraktne surmateadlikkus. Kas see reaalselt nii on, pole seni tõestatud, kuid näiteid, mis seda oletada lubavad, on dokumenteeritud arvukalt. Üldtuntud on huntide, samuti elevantide, delfiinide ja mitmete ahviliikide lein kaaslaste kaotuse järel.

Dokumentaalfilmis "Miks koerad naeravad ja šimpansid nutavad" kirjeldatakse, kuidas koer ohverdas end pereliikme nimel. Tolmusel teel ei näinud autojuht jalgratturit,

kes oli teerööpasse kinni jäänud. Koer jooksis haukudes auto kõrval ja hüppas siis rataste alla. Auto peatus jalgratturist paari meetri kaugusel.

SURMAMÕTTE TEADVUSTAMISEST

Siirdugem tagasi inimese juurde. Abstraktne surmateadlikkus jaguneb nn põhimõtteliseks ehk latentseks ja aktualiseerituks.

Põhimõttelise ehk latentse surmateadlikkuse puhul ollakse küll teadlik, et kõik inimesed surevad, kuid puudub otsene teadvelolek enda surelikkusest. Harva mõeldakse surmast, eriti enda surmast, sest sellest mõtlemist peetakse kasutuks või koguni kahjulikuks. Mõttega surmast ja surelikkusest nõustutakse üldjoontes, kuid neid fakte aktualiseerivaid sündmusi püütakse mitte märgata, ja kui see pole võimalik, püütakse need unustada. Tänapäeva euroopalikus kultuuris on põhimõtteline surmateadlikkus valdavaks surmateadlikkuse tüübiks ja selle üheks tüüpiliseks indikaatoriks on asjaolu, et surelikkuse fakt ei kutsu esile mingeid tundeid. See on lihtsalt abstraktne teadmine, mida me oma igapäevaelus ei tunneta.

Kui inimene tunnetab iseenda surelikkuse mõju oma elule, võime rääkida surmateadlikkuse aktualiseerumisest, mis on enamasti seotud konkreetsete situatsioonide või protsessidega. Loetleme mõningaid:

1. Looduslähedane elulaad ja kooskõla loodusega aktualiseerib inimese surmateadlikkuse, sest sellise eluviisi puhul näeb inimene enda ümber pidevalt surma, surm on igapäevane ja loomulik sündmus (rohu kolletamine, puu kuivamine; kiskja ja saagi suhe jne). Tundes end osana loodusest, tajub inimene enda surelikkust ja selle loomulikkust. Looduslähedase eluviisiga inimeste surmateadlikkus on aktualiseerunud kui linliku eluviisiga inimestel.

2. Kõige loomulikum ja tavalisem on surmateadvuse aktualiseerumine seoses inimese vananemisega. Tavaliselt algab see nn keskea kriisiga, mis tipneb laste iseisvusumise ja nende kodust lahkumise, samuti tööalase karjääri tippu jõudmisega, millega sageli kaasneb hirm, et edaspidi saab kõik vaid taandareneda. Oluliseks pöördepunktiks on ka pensionileminek ning sellega tihti kaasnev alaväärsuse ja tarbetuse tunne.

Olulist osa surma aktualiseerumisel mängib inimese kehapildi muutus. Kehapilt on üldise minapildi üks olulisemaid osi. Kui vananedes keha väliskuju ja kehaline suutlikkus muutuvad, peab inimene paratamatult sobitama sellega oma üldist minapilti. Nii on tavaliselt just inimese kehapildi muutus see, mis sunnib teda tajuma enda vananemist.

3. Inimese surmateadlikkust aktualiseerib ka üksindus. Siinjuures pole eriti oluline, kas see on reaalne (inimene elab teistest ruumiliselt isoleerituna) või psühholoogiline üksindus, mida inimene võib tunda ka teistest ümbritsetuna.

4. Surmateadlikkuse aktualiseerib lähedase inimese surm. Selle toime on seda tugevam, mida ootamatum see lahkumine on, võimendudes eriti noore inimese, samuti õnnetuse või vägivalda tõttu saabunud ebaloomulikku surma korral.

5. Surmateadlikkuse aktualiseerib ka lähisuhete katkemine, kusjuures see on tugevam enamasti mahajäetaval ja nõrgem mahajätjal. Ka pikaajaline sunnitud lahusolek lähedasest inimesest toimib samal viisil, kuigi aktualisatsioon on tavaliselt nõrgem kui surma või suhete katkemise korral.

6. Ka nn inimelu pöördepunktid – lapse sünn, uude majja kolimine, juubel, abielumine jne – võivad aktualiseerida surmateadlikkuse. Mõnikord seostub see ajalise ulatuvuse tajumisega (näiteks juubel), teinekord nn hingelise liigutatuse tundega, mis võib koosneda erinevatest põhikomponentidest (õrnus, rahulolu, kurbus, üksindus jne). Sellise hingeseisundiga kaasneb sageli elu nägemine olulisemalt laiemas plaanis (nn vaade kõrgelt). Seda perspektiivimuutust tajutakse sageli ka inimeste päästmise juures või näiteks televiisorist päästeoperatsioone jälgides.

Sellised sündmused laiendavad inimese ruumilisi ja ajalisi tajupiire, mille juurde kuulub iseenda elu kogemine laiemas plaanis. Selles kontekstis on väga huvipakkuv kirjanduslik motiiv, kus inimese surm saabub just siis, kui ta on leidnud midagi, mis muudab ta elu täiuslikuks (klassikaline näide on Goethe "Faust", aga ka Uwe Bergeri "Ränk saatus ehk Paul Flemingi armastus", Rein Põdra "Pardiajaja", Trygve Gulbrandseni "Tuuled puhuvad Vaimudemäelt"). Tegu pole lihtsalt dramaatilise efekti loomise, vaid levinud inimkogemusega. Sama motiiv on olemas ka rahvapärimeses: et tehtav asi püsiks kaua, jäeti mingi väike detail lõpuni viimistlemata. See kajastub ka loos Ülemiste vanakesest, kes lubab Tallinna üle ujutada, kui linn ükskord valmis saab.

7. Inimesel kui ajalisel piiratud olendil on elu alguses palju valikuid. Iga tehtud valiku mõjul kahanevad järgmised valikuvõimalused, kuni inimene jõuab selleni, et tal enam ei ole valikuid ja ta sureb. Nii tuletavad tehtavad valikud inimesele meelde tema ajalist piiratust ja aktualiseerivad surmateadlikkust.

Suured muutused aktualiseerivad surmateadlikkust eelkõige n.-ö ülemineku- faasides, kus inimene on väljunud mingist olukorrast (töö, elukoha, elukaaslase vahetamine) ega ole veel täielikult lülitunud uude olukorda.

8. Pääsemine õnnetusest, mis võinuks lõppeda surmaga, aktualiseerib inimese surmateadlikkust. See eeldab ohuolukorra piisavalt pikka kestvust, samuti on oluline rõhutada aja suhtelisust kriisisituatsioonides. Näiteks võib autoõnnetuses osaleja tajuda, nagu toimuks sündmus aegluubis. Ka väga lühikest aega (mõni sekund) kestvad sündmused võivad tunduda väga pikana. Nagu öeldud, mõjuvad samaviisi samalaadsed teiste inimestega, eriti lähedaste ja tuttavatega juhtunud õnnetused.

9. Rasked, eriti aga parandamatud haigused aktualiseerivad väga tugevasti haige ja tema lähedaste surmateadvuse. Samas kontekstis võib vaadelda ka raskete haigete (surijate) pikaajalist hooldamist.

10. Kartus teise pärast. Juba Aristotelesest alates on eetikas vastandatud kahte lähenemist: kohuse-eetika (mida teha, et elada õiget elu; selle seisukoha klassikuks võib pidada Immanuel Kanti) ja kasueetika (mida teha, et mul oleks hea; selle klassikud on Jeremy Bentham ja James Mill). Emmanuel Levinas lõpetas selle vastandamise radikaalselt: väljudes enesekesksetest eetikatest, esitas ta küsimuse: mida ma pean tegema, et teisel oleks hea? E. Levinase järgi tuleneb vastutus teise eest kartusest teise pärast, eeskätt kartusest teise surma pärast. Sealjuures eristas E. Levinas seda tavalisest teise pärast kartmisest, sest sellisel kartusel puudub enesekeskne mõõde – hirm iseenda käekäigu pärast.

Kartus teise pärast esineb rohkem nende puhul, kes tunnevad, et on mingis mõttes ennast teostanud. See võib ilmnedasuhetes lähedastesse, eriti oma lastesse, harva ka suhtena inimestesse üldse. E. Levinas peab kartust teise pärast sotsiaalsuse ja ligimesearmastuse aluseks.

11. Surmateadvuse aktiveerijatena tulevad mingil määral kõne alla ka filmid, raamatud, teatrietendused jms, kui need sisaldavad surmateadvust aktiveerivaid situatsioone. Nende mõju on aga enamasti lühiajaline.

12. Surmateadvust aktualiseerib ka tapmine, olgu tegemist siis sõja, jahi või muu situatsiooniga. Kahtlemata on inimese tapmine selles kontekstis oluliselt enam surmateadvust aktualiseeriv sündmus kui looma tapmine.

13. Tundmatud nähtused, mida küllaltki paljud kogevad oma elu jooksul ja mida on raske harjumusliku maailmavaate raamides seletada, võivad samuti olla surmateadlikkuse aktualiseerijateks. Toome näitena mõne fenomeni eesti traditsiooniliste surmaennete loetelust. Surmaendeks peetakse seda, kui inimene kuuleb end nimepidi hüütavat, kuid reaalselt hüüdjat pole. Või kuuldakse kõndimist ja vaatama minnes pole kedagi, nagu sellest räägib järgnev meenutus (siin ja edaspidi tsiteeritud meenutused on autori kogutud):

Istusime suures toas, kõik 18 inimest. Järsku kuulsime, kuidas maja välisuks avanes ja keegi tuli koridori mööda. Saatsin ühe poisi vaatama, et kes nüüd hilja veel tuli. Ta tuli tagasi ja ütles, et kedagi pole. Kõik kuulsid selgelt samme (Tartu 1999).

Enamasti elimineerib inimene sellised kogemused, mis ei leia rahuldavat seletust tema harjumusliku maailmavaate piires, kuid samas võivad need kogemused sundida teda oma maailmavaadet laiendama ja muutma.

Et surm on inimesele tundmatu nähtus, kallutab see muidki tundmatuid nähtusi samasse valdkonda liigitama. Siinjuures tõlgendavad tundmatuid nähtusi oluliselt erinevalt ontoloogilised ja gnoseoloogilised kultuuritüübid.

Ontoloogilise kultuuri üheks põhitunnuseks võib pidada asjade ja nähtuste aktsepteerimist, ilma et teataks nende põhjusi või osataks neid analüüsida. Võime öelda, et ontoloogilises kultuuris on peamine kirjeldada seda, mida kogetakse, ja seetõttu on sealses süsteemis ka tundmatu mõju surmateadvuse aktualiseerumisele suurem. Ontoloogilised on traditsioonilised kultuurid.

Gnoseoloogilises kultuuris on peamine nähtuse põhjus. Kui sellele küsimusele olemasoleva maailmapildi raames rahuldavat vastust ei leita, käivituvad elimineerimismehhanismid – inimene kas muudab nähtuse kirjeldust, kuni see sobitub tema maailmapilti, või eitab sündmuse toimumist täielikult. Tänapäeva euroopalik kultuur on tüüpiline gnoseoloogiline kultuur.

14. Eelmisele on lähedased surmaga seonduvad nägemused. Inimene võib nägemuslikus seisundis, veel sagedamini aga unenäos läbi elada oma surma või kohutumise oma surma personifikatsiooniga. Sellise nägemuse mõju on seda tugevam, mida realistlikum ja selgem on nägemus või unenägu ning mida suurem on selle emotsionaalne laeng. Olgu siinkohal toodud üks 1994. aastal Jõgeval kirja pandud unenägu:

On matus mu esimese armastuse majas. Maja pole oma õigel kohal, vaid ligemal suurele teele – bussipeatuse lähedal. Mu pilk jääb peatuma aknakardinaile – need on lillakad, mingi siidist raskem riie. Ja ma tean, et ei tohi aknast välja vaadata. Lähen kardinale juurde ja tõmban need laiali – kahe käega. Vaade avaneb läände. Akna taga on tühi küntud põld ja hämarus sellel. Siis järsku seisab põllul inimene. Ta on kuidagi kummaliselt tuttav, aga ma tean, et pole teda kunagi näinud. Meenutab mulle natuke vanaisa pilti, see oli samamoodi kiilakas. Me vaatame teineteisele otsa, justkui midagi meenutades. Korruga mehe nägu moonduv võikaks, silmad muutuvad alustassi-suurusteks hõbedasteks ratasteks ja samas tunnen endas mingit sügavat kramplikku võpatust. Tean, et ta tappis mu oma pilguga, ja surres tean, et ta poleks mulle midagi teha saanud, kui ma poleks talle otsa vaadanud.

Samasugused nägemused esinevad sageli šamaanide kutsumusnägemustes. Näiteks tapetakse nganassaani šamaani Djuhhade Kosterkini nägemuses teda kaks korda: esimeses kohas lõigatakse tal süda rinnust välja ja pannakse keema, teises raiutakse pea otsast ja keha tükkideks (Popov 1936). Tuva šamaani nägemuses väljendub surmamotiiv ihu õgivate vaklade kaudu (Djakonova 1981). Surm, mida šamaani initsiatsiooniperioodi nägemuses kogeb, väljendab tema isiksuse muutumist (Lintrop 1995).

Mõnikord võib surmateadvuse aktualiseerumine olla seotud küllaltki eripäraste situatsioonidega – näiteks magamisasendiga.

Gümnaasiumipäevil vältisin ma hoolega sellist magamisasendit, kus käed on ristid kõhu peal, n.-ö surnuasendit. Selline käitumine arenes välja veendumusest, et eespool mainitud asendis ma ka suren. Kinnisidee, et ristatud kätega magades ei pruugi ma hommikul enam elada, tekitas minus hirmu, ärevust. Mäletan olukordi, kus, avastanud ennast n.-ö surnuasendis magamas, ärkasin võpatusega ning muutsin kohe käte asendit. Samas suhtusin veendumusse kui paratamatusse, ehkki ei suutnud sellega täielikult leppida. Praegu tekitab eespool mainitud asendis magamine minus huvi, kuigi veendumus on suuresti alles jäänud (Tartu 2001).

Toodud lugu on huvitav seetõttu, et traditsiooniliste kultuuride uskumustikus on sageli määratletud, millises poosis või orientatsioonis tohib või ei tohi magada. Näiteks neenetsi uskumus ütleb, et inimene peab magama külili, sest kui ta magab selili, nii nagu surnud leavad, ei pea taevajumal teda elusaks ega kaitse surma eest. Samuti asetatakse surnu neenetsi kojast lebama jalad seinale ja pea koja keskosa poole, järelikult peaks elav inimene magama pea seinale poole (Lehtisalo 1924). Üldiselt magatakse pea seinale poole, sest siis tuntakse end kindlamini.

Kahtlemata pole eelloetletud surmateadvust aktualiseerivate situatsioonide loetelu ammendav, küll aga peaks andma piisava ülevaate surmateadvuse aktualiseerumise situatiivsest iseloomust.

SURM JA HIRM

Surma teadvustamine on inimesele psüühiliselt raske, sest see tähendab kohtumist põhihirmudega. Fritz Riemanni järgi on olemas neli hirmu põhivormi: hirm identiteedikao, hirm üksinduse, hirm paratamatuse ja hirm muutuste ees (Riemann 1994). Me võime surmahirmu vaadelda nende nelja põhihirmu koondina, kus hirmu muutuste ees on tunnetatud ennekõike hirmuna tundmatuse ees, millele sageli lisandub hirm valu ees. Eespool loetletud situatsioonid sisaldavad kõiki neid inimese põhihirme.

Hirm on inimesele subjektiivselt ebameeldiv tunne, millega kontakti ta püüab vältida – psüühiliselt on kergem iseenda surelikkust mitte mäletada. Seetõttu eeldabki surmateadvuse aktualiseerumine kas mingit keskkonna survet surma meenutavate situatsioonide vormis või tugevat maailmavaatelist motivatsiooni. Näiteks samurais olemise juurde kuulub lahutamatu igapäevane surmast mõtlemine, mis aitab luua sisemist organiseeritust ja selgust. Ka hinduismis ja budismis peetakse teadvelolekut enda ja teiste surelikkusest väga oluliseks.

Keskkonna surve ja maailmavaateline motivatsioon on surmateadvuse aktualiseerijatenas sageli omavahel seotud – kui keskkonna surve on suur, on surma mäletamine enamasti ka maailmavaateliselt motiveeritud. Nii on see loodusrahvaste usundites alates Põhja-Ameerika indiaanlastest kuni Lääne-Siberi hantide ja mansideni.

Surmateadvuse aktualisatsioon eeldab, et pärast sündmuse toimumist jääb nn järelaeg, mille jooksul inimese tähelepanu ei ole hõivatud muude tegemistega. Kui lähedase inimese surm langeb väga kiirele eluperioodile, võib tegelik aktualisatsioon lükkuda edasi. Kui pikemat aega ei teki järelemõtlemisega, võib surmateadlikkuse aktualisatsioon ära jääda ja lähedase inimese surmast saab alateadvuses allasurutud sündmus. Selline allasurutud sündmus võib teadvusesse kerkida alles pika aja pärast.

Olin ühes seltskonnas ja rääkisime igaüks oma lähedastest inimestest. Hakkasin rääkima kadunud isast, kes on mulle lähedane. Rääkisin veidi suhetest isaga lapsepõlves ja jõudsin selleni, kuidas meie koju toodi teade tema traagilisest surmast. Sellest rääkides mõtlesin, et olen sellest ammu üle saanud – sellest on siiski 7 aastat juba möödas. Mu elus on vahepeal palju toimunud. Kohe pärast isa surma lõpetasin keskkooli ja astusin ülikooli, vahetasin elukohta, tekkisid uued sõbrad. Rääkides tõusis järsku kõik nagu jälle üles, klomp tuli kurku ja äärepealt oleksin taas nutma puhkenud. Suurivaevu lõpetasin jutu (Võnnu 1999).

Järelega ei lähe vaja juhu, kui surmateadvust aktualiseeriv olukord kestab piisavalt kaua ja haarab kogu tähelepanu (näiteks laevahuku või lumelaviini puhul).

Paljud surmateadlikkust aktualiseerivad sündmused ja situatsioonid vähendavad selle valulikkust. Eriti tuleb selles kontekstis rõhutada looduslähedast elulaadi.

Mida sündmusterohkem on olnud inimese elu, seda valutum on surmateadvuse aktualiseerumine. Teiselt poolt on see tunnuslik neile, kes peavad oma elu raskeks. Loomulikult on surmateadvuse aktualiseerumine kergem vanemas eas, sündmusterohke elu järel, pealegi on see vananemisega kaasnev iseseisev fenomen. Surmateadlikkuse

iseloomu mõjutab ka see, kui suur on inimese rahulolu oma eluga, samuti see, millisena ta tunnetab teiste hinnangut oma elule. Eluga rahulolu ja teiste eeldatav positiivne hinnang vähendavad aktualisatsiooni valulikkust.

Klammerdumine oma minapilti suurendab surmateadvuse aktualisatsiooni valulikkust. Inimesed võib jagada nendeks, kes püüavad oma väljakujunenud minapilti kõigest jõust säilitada ja kindlustada, ning nendeks, kes ei pea seda eriti oluliseks. Esimesi iseloomustab ennekõike väljapoole suunatud aktiivsus, nad püüavad maailma enda ümber korrastada selliseks, et see sobiks nende minapildiga. Neil on enamasti küllaltki kindlad väärtushoiakud, mis jaotuvad selgelt hea ja halva teljel. Teisi iseloomustab suurem sissepoole pööratud aktiivsus, suhteliselt suurem valmidus muuta ennast vastavalt muutuvale keskkonnale ja relatiivsemad väärtushoiakud. Kuna inimene tajub oma surma elu kõige suurema muutusena, see seletab nende raskusi, kes on tugevalt orienteeritud oma minapildi säilitamisele.

Väga oluline on selles kontekstis varases lapsepõlves emalt saadav baasiline usaldus maailma vastu. Need, kelle usaldus maailma vastu on suurem, teadvustavad surma valutumalt. Ühelt poolt tuleneb see sellest, et nad ilmselt ongi usalduslikumad ja erinevate sündmuste suhtes avatumad, teisalt on nad vähem orienteeritud oma minapildi säilitamisele. Usaldust maailma vastu mõjutab seegi, kas inimene usub, et maailmal tervikuna ja tema enese eksistentsil on mingi sügavam siht ja mõte (raske on usaldada maailma, mille kohta inimene arvab, et sel polegi mõtet).

Inimese minapildi säilitamisel on kultuurilis-maailmavaateline ja keskkonnaline aspekt. Inimene, kes peab pidevalt arvestama teiste arvamustega ja kohanema muutuvate looduslike tingimustega, ei saa paratamatult olla tugevalt orienteeritud oma minapildi säilitamisele. Inimese kindla minapildi säilitamist väärtustatakse vähe kultuurides, mille väärtussüsteemides mängib olulist osa inimväline absoluut. Selle mõju nõrgenedes muutuvad väärtused relatiivsemateks, mis loob eeldused kindla minapildi väärtustamiseks, sest erinevate inimeste erinevaid arusaamu võib hakata pidama ühtemoodi õigeteks. Ühiste väärtuste ja tõdede mõju nõrgenedes aktualiseeruvad isiklikud väärtused ja tõed, mis võimaldab palju laiemalt väärtustada orientatsiooni kindla minapildi säilitamisele.

Surmateadvuse aktualiseerimine on valulikum ja raskem, kui surmakujutelmad on koledad ja raskestitalutavad (võikad surma personifikatsioonid, suremise ja surmajärgse eksistentsiga seotud uskumused jm). Aktualisatsioon on seda raskem, mida rohkem toob surmapilt esile inimese põhihirme, samuti hirmu valu ees.

KUJUTELMAD HAUATAGUSEST MAAILMAST

Ühe traditsioonilise eesti arusaama kohaselt jätkavad inimesed oma elu teises maailmas, nn Toonelas ehk Toone talus. Väliselt meenutab Toonela küllaltki maapealset ilma, ainult et seal on hämar ja seal elavad surnud. Sellises surmapildis on oluliselt välis- tatud hirm üksinduse ees, sest surnutemaal usutakse ees ootavat varemsurnud inimesed. Hirm paratamatuse ees jääb, sest surma ei saa vältida. Seda pehmendavad aga kaks asjaolu: ka Toonelas elatakse, seega pole paratamatuse surve nii suur, ja teisalt arvati, et surnute- ilmu on mitu, nii et inimesel on lootust sattuda endale meeldivasse surnutemaailma. Usuti seitsme taeva ja seitsme põrgu olemasolu, eraldi uskumused puudutasid kombekohaselt matmata surnuid (Eisen 1920). Kuna hauatagune maailm ning ka inimese tegevus ja roll seal usutakse jäävat oluliselt samaks, on hirm loomuldasa väiksem.

Kõiki põhihirme vähendab omakorda arusaam elavate ja surnute omavahelisest suhtest, mille järgi elavad ja surnud, kes elavad küll eri maailmades, kuuluvad kokku. See kokkukuuluvus väljendub surnutele suunatud palvetes ja ohverdamiskombestikus, eriti aga hingedeaja kombestikus. Nimelt usuti teatud ritualiseeritud aegadel (suured pühad, eriti aga hingedeage) surnuid viibivat elavate keskel. Neid kutsuti kas nimepidi koju või käidi kalmistul, kus korraldati rituaalne söömaaeg.

Karl Jaspersi järgi on surmahirm olemuselt kahene: hirm eksistentsiaalse mitteolemise (*existentielles Nichtsein*) ja vitaalse mittesiinolemise (*vitalen Nichtdasein*) ees. Eksistentsiaalne hirm on sügavam ja võimeline relativeerima vitaalset hirmu. Kontakt eksistentsiaalse olemisteadmisega on rahu ja vaimse tasakaalu allikas surijale. K. Jaspers rõhutab, et selline olemisteadmine peab toetuma ajaloolise teadvuse edasikestvust eeldavale kommunikatsioonivõimelisusele. Vastasel korral saab empiiriline olemine absoluutseks ja inimene tõlgendab eksistentsi elamisena iga hinna eest. Elujanu relativeerib eksistentsiaalse hirmu, hävitab eksistentsi ja toob esile nõutu hirmu surma ees (Jaspers 1956). Eksistentsiaalne surmahirm on olemuslik ja sellisena mingis mõttes ka ületamatu.

Eelistan neid kahte hirmutasandit mitte eristada. On usutav, et reaalsel surmaga silmitsi seismisel muutuvad erinevad tasandid selgelt tajutavaks igale inimesele, kuid oma igapäevaelus tajume seda kahesust harva. Lihtsustus on õigustatud, sest tavateadvus võtab eksistentsiaalfilosoofiast omaks ennekõike surma kui absoluutse lõpu mõiste, küsimata õieti midagi olemise eri tasandite kohta. Sel puhul on tegemist hirmuga totaalse lõpu ja maksimaalsete muutuste ees, millel pole mingit analoogiat eluliste olukordadega. Nagu eespool viidatud, on sel puhul maksimaalne hirm paratamatuse ees, sest kõik on surelikud ja eelduste kohaselt ka surevad ühtviisi – surm tähendab kõigile lõppu.

Juttu oli ka maksimaalsest hirmust identiteedikaotuse ees, sest täielik lõpp tähendab ka iseenda identsuse täielikku katkemist. Küsimust üksindusest sisuliselt ei teki, sest midagi edasikestvat niikuinii ei usuta. See muidugi ei tähenda, et hirm üksinduse ees oleks lahendatud. Sellise surmapildi puhul kardetakse üksindust selles mõttes, et ollakse elavaist täielikult ära lõigatud. Eriti võimendunud on surma kui täieliku lõpu kujutluse puhul ühe põhihirmu – hirmu muutuste ees – konkreetne aspekt ehk hirm tundmatuse ees, sest kujutus surmajärgsest eksistentsist puudub. Eeldatavalt on selle inimese surmateadlikkuse aktualisatsioon, kelle surmapildi järgi surm lõpetab kõik, palju valulikum selle omast, kes asub Toone tallu. Erinevad surmapildid lubavad inimesel olla rohkem või vähem avatud surma kui oma elu juurde kuuluva sündmuse teadvustamise suhtes.

SURMAENDED

Tänapäeva stereotüüpne kujutluspilt surmast on eemaletõukava välimusega luukere. Sellist surma võrdpilti kujutlevale inimesele on surma teadvustamine tõenäoliselt valulik. Saami uskumustes on motiiv, kus šamaanile ilmutab end kolmel korral müütiline põder. Esimest korda siis, kui šamaan on noorukieas, teist korda, kui ta on oma parimais aastais, ja kolmandat korda surma saabumisel. Selline kujutluspilt loob surmast salapärase mulje ja muudab surmateadvuse vähem valuliseks.

Eeltoodud näitele võib leida vasteid hoopis teisest kultuurikontekstist. Näiteks on embrüoloog Karl Ernst von Baeri eluloost teada, et kunagi lapsena oli ta näinud laialiaetud sabaga elusat paabulindu. See oli talle nii lummas kogemus, et ta unustas kogu ümbruse. Oma edasises elus hakkas Baer ootama ja otsima sellise kogemuse kordumist: ta tahtis näha elusat laialiaetud sabaga paabulindu. Paraku see ei õnnestunud: paabulinna saba oli kas kinni või oli laialiaetud sabaga lind kõigest topis. Pikapeale kujunes Baeril välja veendumus, et kui ta peaks uuesti kohtama laialiaetud sabaga paabulindu, on see tema surma kuulutaja.

Kuigi surmal (ja surmaennetel) on eri kultuurides oma stereotüüpsed esinemiskujud, mõjutavad neid alati tugevasti tajuva isiksuse psühholoogilised omadused. Esinemiskujudel on mõnikord surnute maailmale vihjavad nimed (Eestis näiteks toonetikas muusträhni nimena või toonekurg). Sageli ilmub surm inimnäolisena.

Ontoloogilises kultuuris on surmateadvuse aktualiseerimine suhteliselt kergem, sest paljud eksistentsiaalsed küsimused (mis on surm, mis on inimelu mõte jne) on

seal teisejärgulised. Surma olemasolu võidakse põhimõtteliselt aktsepteerida ka teadmata, mis surm on või milleks ta on.

Gnoseoloogilises kultuuris seevastu eeldab surma aktsepteerimine täpset teadmist surma kohta. Kuna sedalaadi teadmised või uskumused on harva lõpuni tunnetatud ja selgepiirilised, tekib raskusi surma olemasolu aktsepteerimisega, mis muudab valulikumaks ka surmateadvuse aktualisatsiooni.

Surmateadlikkuse aktualiseerimise valulikkus oleneb ka sellest, kas inimesel domineerib tsükliline või lineaarne ajataju. Tsükliline ajataju on varasem ja oma sisult ühtlasi looduslik. Puudub selge algus ja lõpp, on lihtsalt aastaegade lõputu ringkäik. Samal kombel on tsükliline ka inimese elu: sünnile järgneb surm, surmale sünd. Loodusrahvaste usundis esineb sageli motiive, kus inimene mõni aeg pärast oma surma sünnib siia maailma uuesti (või reinkarneerub üks tema hingedest).

M. Eliade järgi tekib lineaarne ajataju tsüklilise ajataju desakraliseerumise protsessis. Desakraliseerunud tsükliline aeg hakkab inimest ahistama, sellest pääsemiseks tsükkel katkestatakse ja tekib linearsus.

Reaalselt elavad inimesed sageli nii linearses kui ka tsüklilises ajas, küsimus on pigem selles, kumb neist domineerib. Tänapäevases euroopalikus kultuuris domineerib lineaarne aeg, mis väljendab ka paremini erinevate ühiskonnakordade pidevuse taotlust. Inimelul on konkreetne algus ja sünni konkreetne lõpp surma näol. Iseenesest ei paku selline ajakäsitus inimesele reinkarnatsiooni ehk uue alguse võimalust, mis on valulikkuse lähe.

Surmateadvuse aktualisatsiooni valulikkust suurendab ka dihhotoomne mõtlemine. Sõltuvalt kultuurikontekstist võib inimene tunnetada, et vastandid moodustavad terviku (nn ida mõtlemine, kus *yni* ja *yangi* vastuolus avaldub tao) või välistavad teineteist (tüüpiline läänelik mõtlemine).

Kui inimene hakkab tajuma oma ajalist piiratust, tekib tal tunne, et aega on vähe. Sellega kaasneb väljumine pidevast linearses ühiskondlike rütmide kontrollitud ja taastoodetud ajast isiklikku temporaalsesse aega, milles on kiirendused, aeglustused ja katkestused. Selline isiklikku aega väljumine vähendab inimese seotust ühiskondliku väärtussüsteemiga.

Ühiskondliku stabiilsuse huvides on oluline, et nii töö kui ka inimsuhted oleksid kõrgelt väärtustatud. See tähendab, et inimene ei tohi kahelda oma ühiskondliku rolli mõttekuses töötaja ja kodanikuna. Seda toetab illusioon püsivusest. Aktualiseerunud surmateadlikkuse taustal omandavad nii inimsuhted kui ka inimese töö (laiemas tähenduses) paratamatult ajutise iseloomu, sest keegi ei tea oma surmaaega. Suhete ja tööde ajutisuse tajumine tõstatab alati küsimuse nende mõttekusest, vähendades nii omakorda inimese seotust ühiskondliku väärtussüsteemiga. Piltlikult on see nagu remondi tegemine toas, millest sa tead, et võibolla pead sealt homme välja kolima.

REAKTSIOONID SURMATEADLIKKUSELE

Üks jõulisemaid reaktsioone surmateadlikkuse aktualiseerudes on arvamus, et surma polegi reaalselt olemas. Usundiloolase Uku Masingu sõnul on *surm inimkonna psüühhoos*. See tähendab usku, et inimesed surevad seetõttu, et nad usuvad surma olemasolu.

Kuigi selline reaktsioon tundub esmapilgul mõistusevastane ja maailmavaatelisest aspektist absurdne, on see ometi loomulik. Ühelt poolt on inimesel reaalne kogemus iseenda elusolemisest – tal on liikuv keha, millega ta saab tegutseda, tal on tunded ja mõtted ja ta teadvustab enda olemasolu. Samas on tal teadmine, et ta on surelik. Surmateadlikkuse aktualiseerudes tekib nende kahe pooluse vahel tugevnev vastuolu, mille esmaseks väljenduseks ongi surma olemasolu jõuline eitatus.

Samasugune sündroom esineb mõnikord ka inimestel, kes tunnevad end tervena, kuid samas teavad, et on parandamatult haiged (näiteks HI-viiruse kandjad). Milline neist

reaktsioonidest või mis järjekorras nad konkreetsel inimesel ilmnevad, sõltub inimese sisemisest orienteeritusest ja situatsioonist, milles inimene surmateadvuse aktualiseerudes viibib. Näiteks tugevasti isiklikule karjäärile orienteeritud inimese puhul on tõenäoline tööde ümberväärtustamine, suure saavutusvajadusega inimesel ajalise piiratuse tunde tekkimine. Oma lähedastesse kiindunud inimeste puhul ilmneb tõenäoliselt inimsuhete ümberhindamine.

Surmateadlikkuse aktualiseerumisest tingitud väärtusorientatsiooni muutust võib kirjeldada kolmeetapilisena. Esimeses etapis pole surmateadlikkus aktualiseerunud ja inimene samastab end tugevalt üldlevinud ühiskondliku väärtusorientatsiooniga. Teises etapis aktualiseerub surm, maailma hakatakse tajuma palju enesekesksemalt. Väheneb seotus ühiskondliku väärtusorientatsiooniga ja esile kerkivad isiklikud huvid, mis sageli vastanduvad ühiskondlikele. Viimases etapis lepitatakse ühiskondlikud ja isiklikud huvid. Isiklikule eneseteostusele leitakse enamasti kontekst, kus sellest on kasu ka teistele. Selline tasakaalu otsimine isiklike ja ühiskondlike huvide vahel on üldinimlik ega kuulu ainult surmateadlikkuse, vaid kõigi olukordade juurde, kus isiklikud huvid kerkivad tugevalt esile.

SUREMINE KUI PROTSESS

Tantaloogilises ja psühholoogilises kirjanduses on ära toodud mitmeid erinevaid suremisfaase. Analogia ja tausta huvides loetlegem siinkohal mõned neist. Suremine pole üksnes bioloogiline protsess, vaid läbib A. Weismani arvates biodünaamilise, sotsiodünaamilise ja psühhodünaamilise regressiooni faasid (Weisman 1961). A. Weismani arust on surm inimese ees apersonaalses, statistilises, interpersonaalses (mõtted sellest, kuidas mu surm mõjutab mu lähedasi) ja intrapersonaalses (väljendub püüdes säilitada ka surses oma identiteet) mõttes. Nii on erinevatel inimestel ka suremise "raskuspunkt" erinevates faasides (Weisman 1961).

Elisabeth Küber-Ross toob ära viis staadiumi: tõrjumine, viha, tingimine, depressioon ja aktsepteerimine (Küber-Ross 1969). U. Qvarnström eristab küpseid ja ebaküpseid tõrjemehhanisme sõltuvalt inimese vanusest: lastel illusoorseid ettekujutused, täiskasvanuil sublimeerimine, huumor jne. U. Qvanström rõhutab, et ebaküpsed tõrjemehhanismid võivad läbida kogu inimese elu, väljendudes näiteks fantaasiates või passiivses agressiivsuses (Qvanström 1993). Samas toonitatakse, et suremisprotsess on olemuselt individuaalne, tüpiseerimine faasideks on vaid üldistus.

Peatuksime siinkohal põgusalt tunnetel kui ühel võimalusel tüpiseerida enda surelikkuse omaksvõtu protsessi. Enda surelikkuse fakt kutsub aktualiseerumisprotsessis esile hirmu, viha, süütunde, kurbuse. Nende tunnete kaudu jõuab inimene iseenda surma eitamisest selle omaksvõtuni. Sisuliselt on niisiis tegemist tüüpilise leinaprotsessiga, ainult selle vahega, et me oleme harjunud nägema leina alati seoses kellegi teisega, olgu tegemist tolle teise surma või temast lahkuminekuga. Surmateadlikkuse aktualiseerumine paneb meid samuti leinama, ainult et nüüd on põhjuseks iseenda surelikkus. Leina puhul võib jääda kinni leina teatud faasidesse, sama esineb ka iseenda surelikkusest põhjustatud leina puhul. Leina täielik läbimine peab viima leina põhjustanud sündmuse jäägitule aktsepteerimisele, selle sündmusega nõustumisele. See eeldab oma tunnetest arusaamist ning oskust ja usaldust oma tundeid väljendada.

Hirmufaasi kinnijäämise põhjustab see, kui inimene arvab, et ta peab olema tubli ja vapper ega tunnista endale oma hirme, rääkimata nendele lahenduse otsimisest. Samuti võib hirmufaasi kinnijäämist põhjustada seik, et hirm kui tunne on inimesele sageli subjektiivselt ebameeldiv ja ta ei soovi seda kogeda. Niisiis on leina läbimiseks oluline avatus eri tunnetele, ka subjektiivselt ebameeldivatele. Leina läbimise teeb sageli väga pikaldaseks ja vaevarikkaks ning põhjustab kinnijäämist mõnda leinafaasi üldinimlik kaldumus püüelda nn headele tunnetele (rõõm, õrnus, rahulolu jne) ja vältida halbu (viha, kurbus, kadedus jne). Nn häid tundeid võiks selle orientatsiooni järgi pidada inimese

eesmärkideks. Kahetsusväärne on, et selline pealiskaudne ja psühholoogilisest aspektist vale tunnetekäsitus on levinud isegi psühholoogiaalases nõustamises ja laiemale lugejale suunatud publitsistikas. Ja loomulikult taastoodavad sellist orientatsiooni suures hulgas erinevad ajaviiteraamatud ja -filmid.

SURMAIGATSUS KUI TUNG RAHU POOLE

Sigmund Freudi järgi on inimese sügavaim tung irratsionaalne tung rahu poole. See ei hooli naudingutest ega valust ja on sageli isegi suurem ellujäämisvajadusest. Selle tungi esmase väljendusena loob inimene üldise orientatsiooni, mille abil ta kirjeldab maailma. Tunnete tasandil tähendab kooskõla selle tungiga aga ühesugust avatust kõigile tunnete. Niisiis on olemas lihtsalt tunded, millega inimene on harjunud ja millega oskab käituda, ja tunded, millega ta käituda ei oska ja millised hinnatakse seetõttu negatiivseks.

Omaenda surelikkusega seotud leina läbimist ja oma surelikkuse omaksvõttu raskendavad ka eespool loetletud põhjused, mis muudavad surmateadlikkuse aktuaalsatsiooni raskeks ja valuliseks. Selles kontekstis väärrib laiendamist ilmalik-eksistentiaalistlikus filosoofias ja temast mõjutatud psühhiaatrias levinud arusaam surmast. Selle kohaselt soovib inimene leida oma kohta maailmas ja oma olemasolu mõtet. Samas ei suuda ta seda ega ka tajuda maailma tervikuna ja oma kohta või mõtet selles. Nii peab inimene looma oma elule isikliku tähenduse. Kuna samas usutakse, et surm on kogu inimeksistenti lõpp, siis hävitab surm ka selle isikliku tähenduse, mille inimene oma elule annab. Nii peab inimene elama silmitsi absurdiga, elama nii, nagu elul oleks mõte, samas teades, et surm selle hävitab. Martin Heideggeri järgi on fundamentaalne suhe surmaga, kus kõik ebaautentne suhtes teisega üles ütleb, sest surrakse üksi (Heidegger 1927). Sellest kontekstist mõjutatuna nähakse surmahirmu põhihirmuna. Sellise mõttekäigu järgi on sügavam põhjus üksinduse või valikute tegemise hirmule hoopis surmahirm, mis muudetakse praktiliselt ületamatuks – see on hirm millegi tundmatu, samas totaalse ja paratamatu ees ja sellisena inimesele käsitledamatu või väga raskesti käsitledav.

Kui jaotada surmahirm hirmuks üksinduse ees ja hirmuks identiteedikao ees, siis kohtub inimene mitte ühe suure, vaid mitme väiksema hirmuga ja tekib reaalne võimalus neid hirme ületada. See muudab ka leinaprotsessi läbimise kiiremaks ja harmoonilisemaks.

Eituse, hirmu, viha, süü ja kurbuse omaksvõtt on leinaetappide kõige tavapärasem järjekord. Samas ei tarvitse nad esineda sellises kindlas lineaarses järgnevuses. Mõnel juhul võib surmateadlikkuse aktualiseerudes ilmnedagi kohe viha, mis omakorda ei välista hiljem näiteks hirmu teket. Sageli puudub süü faas üldse. Leinafaaside järjestus on ilmselt mõjutatud situatiivsetest faktoritest, mille kontekstis surmateadlikkus ilmneb, ja isiksuse psühholoogilistest omadustest. Sealhulgas on oluline, kuidas kulges selle isiku surmateadlikkuse areng varases lapsepõlves.

Koos abstraktse mõtlemise võime tekkega hakkab lapsel välja kujunema ka abstraktne surmateadlikkus. Laps saab aru, et kunagi surevad ta vanemad ja sureb ta ise, nii nagu surevad kõik inimesed. Kuuendaks-seitsmendaks eluaastaks on lapse surmateadlikkus üldjoontes välja arenenud, kusjuures laps mõistab surma kui lõplikku lahutatust oma vanematest või inimestest, kes tema eest hoolitsevad. Ka laste surmaga seotud hirmudes domineerib just hirm üksinduse ees. Varases lapsepõlves aktualiseerub esimesi kordi inimese surmateadlikkus ja koos sellega vallandub ka leinaprotsess, kuid mitmel põhjusel ei jõua lapsed enamasti iseenda surelikkuse aktsepteerimiseni. Esiteks on lapse lein loomu poolest seotud rohkem lähedaste inimeste ja vähem iseenda surelikkusega. Teiseks ei saa oodata, et laps, kelle psüühika ja eneseteadvus pole veel välja kujunenud, suudaks leinaprotsessi iseseisvalt läbida. Kolmandaks püüavad vanemad vältida lapse haigetsaamist ja teevad nii leinafaaside läbimise võimatuks. Neljandaks võtab laps paratamatult üle teda ümbritsevate inimeste suhtumised. Tänapäeva euroopalikku kultuuri võib aga

tinglikult nimetada surma unustamise kultuuriks, sest enamikul selle liikmetel on vaid põhimõtteline surmateadlikkus.

Aeg, mille jooksul läbi leina erinevate faaside jõutakse iseenda surelikkuse eitamisest selle omaksvõtuni, võib venida mitme aasta pikkuseks. Tavaliselt võtab see aega vähemalt kaks kuud ja sõltub leina intensiivsusest. Mida intensiivsem lein, seda vähem kulub aega iseenda surelikkuse aktsepteerimisele. Mõningatel erijuhtudel, kui tegemist on kestvate õnnetustega, võib see toimuda väga ruttu. Kui inimene pääseb uppuvalt laevalt, siis mingil hetkel, pääsemislootuse kaotanuna lepib ta väga intensiivsete leinafaaside läbimise järel oma surmaga. Kui selline inimene päästetakse, võib ta olla oma surelikkuse omaks võtnud.

Oluline on ka teistpidine seos. Inimesed, kes on jõudnud omaenda surma aktsepteerimiseni, läbivad ka teistega seotud leina märgatavalt kiiremini ja tulevad paremini toime eelloetletud põhihirmudega.

Eraldi tuleb peatuda surmaigatsusel, mis võib ilmnedas seoses kannatustega (haigused, suhete purunemine ja surmateadvust aktiveerivad situatsioonid). Kannatuste kestmine loob tugeva vajaduse neist vabaneda ja teinekord nähakse kannatuste lõpetamise võimalusena surma. Kannatused ja nendega seoses tekkinud surmaigatsus võib inimese viia enesetapuni. Kuna see on omakseid ja laiemas mõttes kogu ühiskonda tugevasti destabiliseeriv sündmus, on ta enamasti olnud taunitav. Enesetapu üldine taunitavus ja eitav suhtumine surma on loonud euroopalikus kultuurikontekstis olukorra, kus surmaigatsust peetakse ebanormaalseks või haiglaslikuks tundeks. Seda aktsepteeritakse vaid vanade ja haigete inimeste puhul.

Vanade inimeste puhul on surmaigatsuse võimendumine sageli seotud inimese sotsiaalse aatomi (inimene koos talle oluliste suhetega) struktuuri muutustega. Lähedase inimese kaotamisel on normaalne, et leinaprotsessis vabaneb psüühiline energia, mis sidus leinajat kadunuga, ja vabanenud energia arvelt saab luua uusi lähisuhteid. Paraku väheneb inimese kohanemisvõime vananedes ja selle tulemusena tekib sageli olukord, kus vanematel inimestel jäävad suhted surnutega katkestamata. Nii võib aja jooksul välja kujuneda küllaltki eripärane sotsiaalse aatomi struktuur, kus surnutega on juba rohkem suhteid kui elavatega. Seda võivad väljendada ka ütlemised stiilis: "Näe, kõik mu sõbrad ja tuttavad on juba surnud, mina üksi olen jäänud, tuleks see surm juba rutem." Sellised situatsioonid on üsna tavapärased kaugetes kolkakülades, kust enamik tööjõulisi inimesi on lahkunud linna, nii et külaelanike keskmine eluiga võib olla üle seitsmekümne aasta. Inimese sotsiaalse aatomi seisukohalt võiks öelda, et realselt elavad need inimesed juba surnuteilmas.

Kui aga inimene satub erinevatesse psühhoteraapilistesse kogemustesse (näiteks endale matusekõnet kirjutama, testamenti koostama või isiklikku matust imiteerima jne), siis selgub, et sellistes situatsioonides kogetakse paljusid erinevaid tundeid: kurbust, rahu, armastust, hirmu, ükskõiksust, kuid väga sageli ka igatsust. Nii kaua, kui pole isiklike kokkupuuteid surmaga seostuvate olukordadega, peetakse loomulikuks, et surm on hirmutav, valitseb üldine abstraktne eitav suhtumine temasse. Isiklike kogemuste tekkimisel asendub selline eitav suhe konkreetsete tunnetega, kusjuures surmahirmu tasakaalustab sageli surmaigatsus.

Surm on inimesele üks esmasemaid ja ilmsemaid tundmatusi – elavatel puudub surmakogemus. Loomulikult tekitab igasugune tundmatus meis ühelt poolt hirmu, teisalt toidab huvi. Nii võib vaadelda surmaigatsust tundmatuga seostuva huvi väljendusena ja tema olemasolu vaimse tervise ühe olulise komponendina.

Surmaigatsus võib sellisel kujul ilmnedas emotsionaalsetes kontaktides lõputusega: piiritu sinine taevast, lugematul hulgal tähti taevavõlvil, maastiku hõlmamatu avarus jne. Nii on surmaigatsus esmane emotsionaalne jõud, mis võimaldab inimesele teadvustatud ja samal ajal harmoonilist kontakti iseenda surelikkusega.

Surmaigatsus kergendab oluliselt surmateadvuse aktualisatsiooni, kusjuures surma omaksvõtt ei tarvitse toimuda dramaatiliselt leina läbielamisena, vaid huvi tasakaalustab

hirmu ja iseenese surelikkus võetakse suhteliselt valutult omaks. Siinkohal on küsimus pigem selles, kas ja kui palju leiab tänapäeva inimene euroopalikus surma eitavas kultuuris olukordi, mis võimaldavad tal uurida oma isiklikku ja konkreetset suhet surmaga, ilma et teda piiraks “korralike kodanike otsustav hukkamõist”.

SURMA SÜMBOOLNE ÜLETAMINE

Selles kontekstis tuleb lühidalt käsitleda ka surma sümboolse ületamise viise. Inimese puhul, kes ei ole jõudnud iseenda surma aktsepteerimiseni, mängivad surma sümboolse ületamise viisid ennekõike surma eitamise rolli. Neile, kes iseenda surelikkust aktsepteerivad, muutuvad need pigem lisaväärtusteks, mille kaudu nähakse elu laiemas plaanis.

1. Surma ületatakse laste, järeltulijate kaudu. Vanemad usuvad edasielamist oma lastes.

2. Surma ületatakse loomingu (tööde) kaudu. Inimene soovib sageli, et pärast tema surma jääks järele midagi tema tehtut, olgu see siis raamat, film, maja või mõni ese.

3. Surma ületatakse nn igavese looduse kaudu. Inimene usub end edasi kestvate materiaalsete osakestena looduse ainerings; tema keha on toiduks taimedele, aga ka putukatele – uuele elule.

4. Surma ületatakse mälu kaudu. Rõhutatakse seda, et kuigi inimene sureb, pole ta kadunud, vaid elab edasi elavate mälestustes.

Selles kontekstis pole korrektne käsitleda surma sümboolse ületamise viisina nn mütoloogilist viisi, kus inimene loodab kas taassünnile või edasielamisele mõnes teises maailmas.

Kahtlemata pakuvad sellised mõttekäigud lohutust, kuid surma ületamise sümboolseks viisiks saame neid pidada vaid lähtudes küsimusest, mis on surm. Kuna elavatel surmakogemus puudub, pole ka usk, et surm on inimeksistenti täielik lõpp, rohkem motiveeritud kui usk reinkarnatsiooni või teispoelse(te) maailma(de) olemasolusse. Selle formeerumine allub samamoodi analüüsile kui teised uskumused.

+

Kasutatud kirjandus

Djakonova, V. T. 1981. Tuviiskije šamanõ i ihh sotsialnaja roll v obštšestve. *Problemõ istorii obštšestvennovo sosnanija aborigenov Sibiri*. Leningrad.

Eisen, Matthias Johann 1920. *Eesti mütoloogia II*. Tallinn.

Heidegger, Martin 1927. *Sein und Zeit*. Halle: Niemeyer.

Jaspers, Karl 1956. *Philosophie II. Existenzerhellung*. Berlin, Göttingen, Heidelberg

Küber-Ross, Elisabeth 1969. *On Death and Dying*. New York: MacMillan.

Lintrop, Aado 1995. *Šamaaniraamat*. Tartu.

Lehtisalo, T. 1924. *Jurakkisamojedien vainajainpalvonta*. Kalevalaseuran 4. vuosikirja. Helsinki.

Popov, A. 1936. *Tavgiitsõ*. Trudõ Instituta antropologii i etnografii I. Moskva, Leningrad.

Qvarnström, U. 1993. *Var död*. Stockholm: Almqvist&Wiksell.

Riemann, Fritz 1994. *Hirmu põhivormid*. Tartu.

Weisman, A. 1961. Predilection to death: Death and Dying as a Psychiatric Problem. *Psychosomatic Medicine* 23.

5. teema

Inimene ja kodu

Kõik sündis nõnda, nagu Ants soovis: laev lagunes ära ja sinna asemele kasus saar; Ants elas toreda lossi sees ja valitses üle kõige saare (Eesti muinasjutud. Tallinn 1967, lk 331–333).

20. sajandi sündmuste käigus on kodu ja pere tähendus eesti ühiskonnas muutunud: täispööre toimub selles, kas kodu kui territoorium (hoone jms) ja majapidamine on midagi, mis on inimesest üle või on kodu inimese privaatilm, kuhu ta tuleb “enda” juurde väljast.

Kuidas tunda ära kodu välised ja sisemised, nähtavad ja nähtamatud piirid?

Kuidas mõistavad kodu need inimesed, kes on vahetanud või kes vahetavad pidevalt elukohta?

Tiiu Jaago. Kodu mõiste muutumisi 20. sajandil

Liina Rootalu. Peterburi eestlaste mõtteid kodust

Teemad individuaalseks tööks

Mida tähendab sinu arvates väljend “tunne end nagu kodus”?

Miks nimetatakse võõrsil olles peatuspaika koduks (lähem koju = hotelli)?

Millised tingimused peavad olema täidetud, et mingi koht oleks kodu?

Kui sul on mitu kodu (ühikas, vanematekodu, vanavanemate kodu, üürikorter...), kuidas sa neid verbaalselt eristad? Mida tähendab: “Lähem nädalavahetuseks koju.”

Missugune on stereotüüp eesti kodu, vene kodu... kohta?

Kas trepikoja või maja ümbruse järgi saab öelda, kes seal elavad?

Kus algab paneelmajas kodu?

Mida arvad taimedest, peenardest jms paneelmaja ümbruse kaunistamisest?

Mis eristab ja ühendab linna- ja maakodu?

Kirjelda enda (kujuteldavaid) suhteid eelmisse kodusse ja kolimisse. Kas kolimine on saavutus või loobumine?

Lõpptähtaeg 17. aprill.

Kodu mõiste muutumisi 20. sajandil

Tiiu Jaago

1980. aastate algupoolel märkasin mõndagi eakamat inimest väitvat, et nüüdisajal ei ole paljudel enam õiget kodu. Päriskodu tähendab ju metsa, teeäärset oja ning põlvkondi ühendavat (talu)kohta ja isamaja. Teisalt on öeldud, et oma maja ei tähenda veel kaugeltki kodu: *kodu teeb koduks elu selles majas, elu ja inimesed* (KV 758: 122). Lapsena kujutlesin oma ema lapsepõlvkodu Virumaal ja sealseid asukaid värvilisena: vanaemaliin oli sinepikollane, vanaisapoolne suguvõsa sinakasroheline. Ilmselt kangastusid need värvid kuulnud juttudest. Emapoolsest suguvõsast ja tema lapsepõlvkodust räägiti palju, kuid mul polnud võimalust ise neid inimesi ja paiku sügavuti tundma õppida. Isakodus veetsin oma lapsepõlve ja isapoolsed esivanemad paigutusid mu meeltes konkreetseesse elukeskkonda, eelkõige sealsesse loodusesse.

Kodu ei seostu ainult maja ja selle ümbrusega, olulised on sümbolid. 1980. aastate eakad inimesed ei tundnud tänapäeva kodudes ära oma kodu sümboleid, sest elu ja ühiskond on oluliselt muutunud.

Kodu võib vaadelda kui ühist kultuurisümbolit, aga ka kui vahendit kultuurialaste klassierinevuste loomisel ja alalhoidmisel. See Marianne Gullestadi (1999: 158) väide sobib aluseks kodu- ja kodusümboli mõiste käsitlusele, mida vaadeldakse alljärgnevalt erinevast keskkonnast pärit inimeste jutustuste alusel.

1. MAA JA LINN

Taluperedes kasvanute jutustustes põimuvad kodu- ja esivanemate teema.¹ Mälestused koonduvad neis lugudes talu või kodumaja ümber. See tuleneb põlvkonnast põlvkonda ühes ja samas paigas või kodus elamisest, täpsemalt töötamisest selle paiga ja sealsete asukate heaks. Neis jutustustes ühendab kodu paljusid inimesi, kes kõik on allutatud selle pere elurütmile.² Nendes jutustustes ei ole kõik sugupuu harud sama-väärsed, sest suguvõsa lugu rullub lahti talu – ühise kodu ja majapidamise – ajaloo kaudu.

Järgnevas lõigus peegeldub pereliikmete omavaheliste suhete allutatus kodumajale (“sa oled enne meid siin elanud”). Jutustaja on sündinud 1926. aastal Muhumaal, kõnesolev sündmus leidis aset 1970. aastatel.

Viis aastat pärast vennapoja surma läks manalateele ka onu Jaan. Ta oli 11 aastat voodis. Peale minu ema surma ta vist arvas, et viime ta vanadekodu. Suure hirmuga katsus ta ennast ära puua. Sidus paela vooditsa külge ja seadis endale kaela. Saime õigel ajal jaole. Ütlesin talle: “Onu, ära seda küll tee. Sa oled enne meid siin elanud, oled meile hea onu olnud. Ole siin voodis niikaua, kui sul on vaja olla. Sind ei viida siit mitte kusagile. Kui on meil leiba, siis on seda ka sinu jaoks.” Onu rahunes maha, andis paela minu kätte ja elas heas tujus surmani (EE 515).

Taluperes võrsunud jutustajad lähtuvad oma loos talukohast: selle loomisest, talu rajanud esiisast ja talu hüvanguks tööd rüganud sugulastest. Eestis ulatub mälu (ja talukoha) järjepidevus enamasti 18. sajandi algusse (Põhjasõda-järgsetesse aastatesse) või talude päriseksostmise aega 19. sajandi lõpus (Jaago & Jaago 1996: 56–71; Jaago 2001b: 265–270). Talupere sugupuu skeem on tegelikult talu rajajate ja -pidajate skeem. Teistel sellist sugupuu skeemi ei olnudki.

Need jutustajad, kes ei ole kasvanud talus, ehitavad oma loo teisti üles. Nende lugudes (1) esivanemate ja kodu teema ei põimu; (2) ühesugust skeemi kasutades tutvustatakse kordamööda isa- ja emapoolseid esivanemaid; (3) jutustust alustatakse tavaliselt endast.

Linlased keskenduvad kolmele-neljale viimasele põlvkonnale, seejärel puudutatakse nendega seotud paika ja aega, vahel ka muid seiku, kusjuures kõige enam rõhutatakse eluala. Ent kõik eelloetletu esitatakse iseseisvate teemadena, milles jutustaja identiteet avaldub vaid osaliselt (näiteks vihjetes etnilisele või sotsiaalsele päritolule).

Ka siis, kui jutustus on üles ehitatud sugupuule, jutustatakse mitu üksteisega sarnanevat lugu. Näiteks kirjutab 1921. aastal Tartus sündinud mees:

Minu isa [nimi] oli pärit Viljandimaalt Kolga-Jaani kihelkonnast vanast suurtalust. See talu müüdi sajandivahetusel, kui isa oli laps. Isa töötas lihttöölisena Meleski klaasivabrikus. Läks sajandi algul Venemaale, töötas Peterburi ligidal ühes äris aednikuna. Minu ema [nimi] sündis Virumaal Vaivaras mõisamoonaka peres vaestes oludes. [Märkus koolihariduse kohta.] Läks sajandi algul Venemaale, töötas Peterburis algul majateenija, siis ärimüüjana (KV 758: 175).

Hoopis hilisemasse põlvkonda kuuluva, 1961. aastal Tallinnas sündinud naise kirjapanek järgib sama mudelit:

Minu ema on samuti [nagu jutustaja ise] sündinud Tallinnas, aastal 1928, tema vanemad aga Siberis Mahtra sõja mässuliste järeltulijatena. Minu isa sündis Leningradis (nüüdses Peterburis) 1923. aastal eestlaste perekonnas, talle pandi nimeks Rolf, aga nõukogude ametivõimud seda ei lubanud, nad kirjutasid selle asemel Ruslan (EE 2001/118).

Nagu öeldud, ei ole selline põlvnemislugu jutustuse sissejuhatus, vaid järgneb jutustaja enesekohasele lühitutvustusele. Näib, et sedalaadi jutustustes tõuseb esiplaanile sotsiaalne enesemääratlus (talukeskses loos on samas funktsioonis jutustaja seos kodukohaga). Kuid esivanematega seotud paigad püsivad pärimuses visalt: kohamääratlused võivad küll ähmastuda (*läks Venemaale; Peterburi ligidal*), kuid ei kao. Järelikult on geograafial esivanematega seotud pärimuses oluline roll.³ Ajamääratlused on seevastu üsna ebamäärased (*sajandi alguses; Mahtra sõja mässuliste järeltulijad*), mis eeldab nii jutustajalt kui eeldatavalt kuulajalt (lugejalt) head ajaloolise tausta tundmist. Aastarve nimetatakse tavaliselt vaid perekondlike sündmuste puhul (isa ja ema sünniaasta vms).

2. ALLIKAD KÕNELEVAD

Alljärgneva käsitluse allikad pärinevad peamiselt Eesti Rahva Muuseumi kogust *Kirjasaatjate vastused* (KV 758) ja Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolise arhiivi kogust *Eesti elulood* (EE). Nende hulgas on nii kodueestlaste kui ka baltisakslaste ja väliseestlaste kirjapanekud. Mõlemad kogud sisaldavad kirjalikke teemajutustusi, mis on laekunud 1990. aastatel ja hiljem kogumisvõistluste käigus. *Kirjasaatjate vastustes* leiduvad teemajutustused toetuvad sageli rangemale skeemile kui elulugude kogu omad: esimeste aluseks on küsitluskava, teised juhitud vaid üldteemast (nt *Minu ja minu lähedaste saatuse ajaloo keerdkäikudes; Minu ja minu pere elu Eesti NSVs ja Eesti Vabariigis*).

Eakamad informandid on sündinud enne Teist maailmasõda Tallinnas või Tartus. Nende sotsiaalne taust on kirev: seal on käsitöölise ja ametnike, haritlaste ja kaupmeeste jne peredest pärit inimesi. Eestlaste esivanemad on linna kolinud valdavalt 19. sajandi lõpul või 20. sajandi algul, baltisakslaste suguvõsadel on aga põlvkondadepikkune linnakogemus seljataga. Seega ei ole linlaste rühm ühtne ja võimaldab huvitavaid võrdlusi.

Samas aegruumis sündinud jutustajate elu on kulgenud erinevaid radu pidi. Baltisakslased lahkusid Eestist 1939. aastal vastavalt Nõukogude Liidu ja Saksamaa lepetele. See ei olnud päris vabatahtlik minek, kuid ka mitte pagemine, nagu oli seda eestlaste põgenemine Läände pealetungiva Punaarmee eest Teise maailmasõja lõpul.

See ei olnud ka küüditamine Venemaale, mis vägivaldselt purustas paljude eesti perede elu.⁴ Tänu jutustajate erinevatele elukäikudele saab võrrelda Nõukogude Eesti ja Lääne ühiskonna peegeldusi Eestist pärit inimeste lugudes.

3. KODU PIIRIDEST JA FUNKTSIOONIST

1921. aastal Tartus sündinud, praegu Rootsis elav vastaja kritiseerib Eesti Rahva Muuseumis koostatud koduteemalist küsitluskava: *Küsimustiku koostaja on lähtunud omaaegsest, suurel määral romantilisest kodu- ja kodukohaideest kui inimese elu keskpunktist ja vältinud ühiskondlikke ja poliitilisi aspekte* (KV 758: 195). Küsitlusleht algab tõepoolest sõnadega: *Kodu on inimese elu keskpunkt ja tähtsaim koht maailmas. Enamasti on koduga lahutatamatult seotud pere. Viidatakse kodu ja pere mõistete muutumisele ja mainitakse, et ühiskond sekkub isiklikku kodusesse ellu ainult kaudselt* (Pärdi 1998: 1–2; esimest korda 1993). Norra etnoloog Marianne Gullestad väidab, et tänapäeva Norra ühiskonnas on kodu privaatne: *Kuna kodu võetakse millegi enesestmõistetavana, on ta privaatsfääris kesksel kohal, kuid avalikkuses marginaalne* (Gullestad 1999: 159). Sõlmküsimuseks on seega kodu ja ühiskonna omavaheline seotus, see, kuidas sekkub välismaailm kodusesse ellu ja vastupidi – kuidas tegeldakse kodus ühiskondliku eluga. Käesolevas artiklis keskendutakse küsimusele, kuidas sekkuvad kodu ja ühiskonna seosed kodu- või minakeskses teemajutustuses.

Eeltsiteeritud vastaja seisukohalt tuleb senisest enam teadvustada ühiskonna osa kodu kujunemisel. Ta analüüsib oma vanemate elustiili 1920.–1930. aastate Eesti Vabariigis (nad keskendusid ainult oma kodule ja tööle, ei sekkunud poliitikasse): *Elasime kujutelmast, et Eesti Vabariik oli eesti rahva soovide täidmine ja nii pidi see ka alati jääma* (KV 758: 195). Kuid Eesti Vabariigi lõpp tähendas tema perele ühtlasi kodu kadumist, väidab jutustaja. See on terav probleem ka tänapäeva Eestis: näib, nagu oleks passiivne suhtumine ühiskonnaellu siinse elulaadi ajalooliselt väljakujunenud kirjutamata reegel.⁵ Eelnenust lähtuvalt võib küsida, kas eesti kodud olid nõukogude ajal ühtlasi ka nõukogude kodud, ja kui olid, siis mil määral. Seda küsimust võimendab ka baltisakslastest jutustajate kinnitus: tuleb olla lojaalne riigile, kus elatakse (KV 758: 71). Kas see on võimalik ja vältimatu nõue ka nendele inimestele, kes elavad okupeeritud kodumaal? Kuhumaani võib ulatuda sel puhul lojaalsus riigile, et mitte minetada lojaalsust oma kodumaale?⁶ Ilmselt tuleb küsimusele vastuse otsimisel aluseks võtta seisukoht, et erinevates ühiskondades käituvad inimesed erinevalt.

Vello Sermat (1989: 775–776) kirjutab Ameerika ühiskonnas üles kasvanud noorte kohta, kes väidavad tundvat end eestlaste seas eestlase ja ameeriklaste seas ameeriklasena:

Kas on võimalik ennast tunda samaaegselt eestlasena ja ameeriklasena, ilma et see tekitaks sisemist konflikti? Vastaksin, et see on olemas isiku sisemisest arengust. Tehniliselt ja legaalselt ei eksisteeri mingeid probleeme: sinne ühiskond ei kirjuta meile ette osavõttu mingist kindlaksmääratud usulisest, filosoofilisest, poliitilisest või sotsiaalsest liikumisest. [- - -] Et olla "hää kanadalane" või "hää ameeriklane" nõuab suhteliselt väga väikest sektorit meie igapäevasest elust; kõik muu jääb meie endi otsustada vaba valiku alusel.

Kuid analoogilist nõukogude inimese enesetunnetust Nõukogude Eestis elanud eestlaste elulugudes ei kohta. Põhjus on ilmne. Erinevalt Ühendriikidest kontrolliti Nõukogude Eestis väga pingsalt inimese elu (jõulude ajal kontrollisid õpetajad, kas nende õpilased ei lähe kirikusse; parteitöötajad jälgisid täiskasvanuid, et kodusesse ei toodaks jõulukuuski; eluaset, autosid, reise ja kohati ka tööd saadi vastavalt teenetele riigi ja partei ees jne) ja nõuti kõiges kommunismiehitajale kohast käitumist. Enne Teist maailmasõda Järvamaal sündinud, hiljem linna kooli läinud naine kirjutab:

Ma olin kuusteist [1950], kui algas kaksikelu: instituudis tuli aja vaimu järgi üles öelda seda, mida siis ajalooks kutsuti, marssida demonstratsiooniproovidel,

hääletada komsomolikoosolekutel, mis kestsid kogu nädalavahetuse, käia kolhoosis... Kodus muretsesime omaenda edasise saatuse, aga veel rohkem isa pärast, keda mööda vanglaid veeti ja kes lõpuks tüüpilise 25+5 sai, millest kuus aastat vangilaagreis oli (EE 2001/86).

1988. aastal, kui sinimustvalge lipp üle pika aja Tartus avalikkuse ette toodi, jäi jutustaja (sündinud 1947. aastal Tartus) poeg kauemaks välja, kui ema seda soosis.

Siirdusin otsima ja nägin teda otse lippude all seismas. Raadiosaatjatega mehed jagasid korraldusi. Läksin paanikasse ja kamandasin: poeg, tule kohe koju! Tema torises, et ükskord elus oli võimalus eesti lipu all olla ja mina rikkusin selle ära. Nüüd sellele mõeldes saan aru, et hirm pidi ikka suur olema küll. Vabadusega harjub kiiresti (EE 2001/308).

Avalikkuse kontroll pärssis inimese valikuid ja loomulikult oli kodu ülesanne tasakaalustada inimese ja ühiskonna vahelist konflikti, mis peegeldub ka jutustustes. Nõukogude ajast tulnud inimestel vastandub kodu oma privaatsuses ühiskonnale. Kodu kaitses emotsionaalselt avaliku ülekohtu ja võõraste normide eest.

Erinevates ühiskondades on kodu funktsioonid ja koduga seotud sümbolid erinevad. Kui võrrelda Vello Sermati tähelepanekuid ameerika ühiskonna kohta nõukogude ühiskonna kajastustega pärimusjutustustes, ilmneb, et inimese ja ühiskonna suhted võivad olla diametraalselt erinevad. Vello Sermat vihjab probleemidele, mis tulenevad eelkõige isiksuse arengust, täpsemalt tema pidetusest ehk juurtetusest (Sermat 1989: 784). Nõukogude ühiskonnast jutustamisel domineerivad isiku ja ühiskonna vahelised konfliktid, kus pidetuse tunde tekitavad ühiskonna kontroll ja surve.⁷

Põhimõtteliselt sama kinnitab Valdur Mikita uurimus elulugudest kui tekstidest. Toetudes Eric Berne'i, Mihhail Rozini ja Juri Lotmani töödele kõneleb V. Mikita biograafiast kui stsenaariumist. Inimene, luues oma elulugu kui teksti, lähtub teatud kujutlusest, mis on tema elu, millised sündmused loovad tema eluloo. Inimesel ei pea olema ainult üks eluloo kui jutustuse stsenaarium, sest iga juhtum, isegi argireaalsus võib olla jutustuse seisukohalt sündmus, kuid ei pruugi seda olla. Inimene valib oma stsenaariumile sobivad sündmused. See valik sõltub kultuuritaustast. *Ühtlasi viitab see ka asjaolule, et väärtussüsteemide poolest jäigas kultuuris satub inimene kergesti vastuollu ühiskonnaga; demokraatlikus kultuuris aga iseendaga, sest ühe ja sama motiivi realiseerumine erinevate stsenaariumide vaatevinklist eeldab sageli täiesti erinevat käitumist (Mikita 2000: 88).* Nii ühel kui ka teisel juhul on kodu ja pere osa inimese kujunemisel oluline, kuid täidab oma funktsiooni erinevalt.

4. KODU SULETUS JA AVATUS

Jutustustes tuleb kodu ja ühiskonna seoste kujutamisel esile veel kaks tegurit: jutustaja vanus (tema elufaas) ning jutustaja arusaam privaatsusest ja avalikkusest. Lapsepõlv on kahtlemata kodukeskne, samuti vanadusaastad. Vahepealses elus asetub kord esiplaanile kodu, kord õpingud või töö, nagu järgnevas näites, kus naine kirjeldab oma keskiga:

Isiklik elu – see on teine plaan. Kuni armastad ja kannatad, on muidugi kõik muu fooniks, aga distantsilt piseneb kunagi hirmtähtis personaalne sfäär tunduvalt, näib kulunu ja oma ajas fikseerituna. Küllap see tuleb inimloomuse ehitusest, et ei saa kehtvalt läbi elada olnud ahastust ja joovastust ning normaalseks jääda. Igal asjal on oma aeg, ja kui see kord möödas on, tuleb osata iseendaga uutes oludes toime tulla (EE 2001/86).

On tähelepanuväärne, et eriti 1950.–1960. aastate (hilisema aja kohta ei ole see enam nii järjekindel) elu peegeldavates lugudes kõneldakse palju oma vanematest ja esivanematestki, samuti lastest või lastelastest, kuid väga vähe pööratakse tähelepanu

abikaasale. Tõenäoliselt on selle põhjuseks ühelt poolt ühiskonna erijooned: sõjaaja ning vangistamis- ja küüditamisaastate tüdrukud kasvasid sageli isata, abielud lagunesid⁸ jms, teisalt aga ka selle teema privaatsfääri arvamine, s.t suletus avalikkusele.⁹ Tähelepanu võidi pöörata küll abiellumisele,¹⁰ kuid lahutusi ainult mainitakse (*selle saab praegu paari lausega ära öelda, aga seda oli väga valuline läbi elada* (EE 2001/86)). Nii on ootuspärane, et koduteemalistes jutustustes domineerivad lapsepõlv ja vanadusaastad.

Eakad jutustajad nendivad, et enne Teist maailmasõda oli nt Tartu linnamajas asuv kodu lapse seisukohalt väga privaatne. Lapsed mängisid koduaias, mitte avalikel mänguväljakutel (KV 758: 18). Samas kuulusid sellesse privaatsete kodudega linnakeskkonda omad linnamängud. 1934. aastal sündinud tartlane kirjeldab, kuidas nad poistega jaganud Riia maanteel möödasõitvad autod värvi järgi omavahel ära: kelle valitud värvi autosid kõige rohkem möödus, oli võitja (EE 411: 17).

1918. aastal Tallinnas kohtupolitseiniku tütreina sündinud naine räägib kohtusaalis kogetud lapsepõlveelamustest, mis viisid ta kurssi väga erinevate elutahkudega. Hiljem, pärast isa surma töötab ta ema Lasnamäe vanglas ja sellega seoses meenutab ta filmide vaatamist vanglakinos, aga ka arutlusi vangide elu üle (KV 758: 158; 162). Ja ometi on sellegi lapse maailm väga kodukeskne: eelkirjeldatud kohtu- ja vanglaelamused annavad edasi üksnes vanemate hoiakuid ja kommentaare või oma hiljem väljakujunenud hinnanguid. Jutustaja suhtumine vangidesse ei ole vahetu, ta kõneleb neist täiskasvanute arvamusel edastades: *Emal kahetses neid [poliitilisi vange], et nad oma nooruse uljuse ja ideede nimel peavad vangis istuma* (KV 758: 162).

Tänapäeva Tartus, nagu teisteski linnades, mängivad lapsed enamasti avalikel mänguväljakutel. Sõjaeelse lapsepõlvekodu ja tänapäeva kodu ühe erinevusena nime-tataksegi privaatsuse kadumist (KV 758: 18; 45). Samas ei selgu, mil määral on see väide sõltuv jutustaja enda elufaasidest. Võibolla ta lihtsalt tajus lapsena kodu avalikkuse eest suletuna, vanaduses aga tundub see liiga avatuna.

5. KODU JA JÄRJEKESTVUS

Varasema, 20. sajandi alguse linnakodu erinevusena tänapäevasest toob mõni baltisakslane esile ka omaaegse linnakorteri või linnas asuva kodumaja kestvuse: suur kapitaalne kivihoone, mahagonist mööbel jms. Kõik see eeldab perekonna pikemaegset elamist samas paigas. Praegune linnakodu ei ole samade jutustajate arvates elanike seisukohalt kuigi kapitaalne (KV 758: 65). Varem pärandati mööbliesemeid põlvkonnalt põlvkonnale, tänapäevases koduolmes domineerivad aga lühiealised ja praktilised asjad.

Eesti päritolu linlased ei jõudnud tavaliselt 1930. aastail veel linnakodus samavõrra juurduda nagu põlislinlastest baltisakslased. See ilmneb näiteks kolimiste kirjeldamisel. Linnas sündinutele ei ole kolimine (s.t kodu vahetamine) emotsionaalselt kuigi raske ja uues paigas kodunetakse kiiresti (KV 758: 118–120; 320). Kummagi on asi teisiti, kui maha tuleb jätta maakodu (sama ei käi suvila vms kohta). Kui linlasest jutustaja on pärit taluühiskonnast, lähtub tema jutustus ikka talust ja selle rajajatest (KV 758: 297 jj).

Siit küsimus: kas linnas loob kodu mingi seesmine suhe (elurütm, inimsuhted, üksikesemed, mida saab uude koju kaasa võtta ja millel on omaniku silmis oluline, sümboolne tähendus), maal aga on kodutunnetus seotud aja ja ruumi põimumisega (esivanemate töö, loodus)? Esimesel juhul on maja nagu kest, mida vahetatakse vastavalt inimese vajadustele ja elufaasile, teisel juhul domineerib maja, s.t kodukoht allutab inimeste suhted ja individuaalsuse.

Kui jälgida kolimisteema dünaamikat jutustustes (nt KV 758: 176 jj; 276), võib märgata, et selle keskmeks on elujärg, täpsemalt elujärje muutus sotsiaalses või/ja materiaalses mõttes. Teisipidi võttes peegeldub elujärje muutus kodude vahetamises.

Kolimisest saab jutustuses elujärge (elulugu) rütmistav sündmus, mis osutab elumuutustele. Nii on see omamoodi piirimärk. Talupere pärimuses on jutustuse teljeks kestvus (sotsiaalne seis ja materiaalne olukord ei muutu kuigi oluliselt). Ilmselt kujundab teadmine konkreetsest looduslikust ja esivanemate loodud ümbrusest tugeva teadmise oma kohast selle kõige otsesemas (territoriaalses) tähenduses. Eluruumi vahetavale perele on pidepunktid teised (eeldan, et need on seotud isiksuse kujunemise ning tööalase jms ühiskondliku positsiooni muutumisega).

Eluruumi vahetamine kõneleb võimaluste muutumistest (nii positiivses kui ka negatiivses võtmes). Näiteks 1918. aastal Viljandimaal sündinud jutustaja isa oli taluomanik, kuid et ta hingelt talumees ei olnud, anti talu rendile ja koliti linna, kui jutustaja oli kaheaastane. *Emä oleks meeleldi jäänud maale, aga ta oli mehest palju noorem ja ka talu polnud naisel üksinda võimalik pidada, nii tuli pere linna, kus isa sai töökoha ja korteri kohtumajja* (KV 758: 158). Kui jutustaja isa suri, pidi ka pere ametikorterist lahkuma.

Kolimised olid meeldivad sündmused ühele 1920. aastate alguses sündinud jutustajale, sest tema elutingimused paranesid pidevalt. Kui aga tulid pöördelised muutused ühiskonnas, muutus ka suhe korteritesse ja kolimistesse. *Minu kõige traagilisem kodu oli Päeva tänavas [kuues elukoht seitsmest ajavahemikus 1921–1943], kuhu kolisime 1939. Minu isa vangistati novembris 1940 [- -] ja saadeti Siberisse. 1941. aastal põles see kodu maha* (KV 758: 176).

6. VANEMATEKODU PÜSIOOSA ON VANEMAD

Lapsepõlvkodude vahetamised on suhteliselt valutud, sest kodu tähendabki vanemate (ema) juures olemist (KV 758: 122; 167; 224; EE 411: 4). See kehtib isegi äärmuslikes tingimustes. Näiteks kirjutab 1940. aastal Valgamaal sündinud naine, kelle ema küüditati koos tema ja veel kahe lapsega 1949. aastal Siberisse: *Lastel oli [Siberis] tegelikult huvitav. Talvel oli palju lund ja suvel sai põhiliselt jões elatud. Ainult emale võis see olla täielik põrgu* (EE 2001/20).

Laste head kohanemisvõimet kriitiliseski olukorras mainib Tartus sündinud baltisakslasest mees, rääkides Poolasse ümberasumisest 1939. aastal. Ilmselt mõjutas tedagi toona vanemate lähedalolek, sest tema vanematele, nagu mainib jutustaja, oli ümberasumine emotsionaalselt väga raske. Samuti lisab ta, et tunnetab vanas eas Tartu-kodu kesksust oma elus (KV 758: 13).

Pagulasnoorte kiirest kohanemisest võõrastes tingimustes, antud juhul Austraalias, on juttu järgnevas näites: *Kuna olime noored, energilised, täis töötahet ja elurõõmu, siis kohanesime hästi* (EE 771). Kui laste kohanemisvõime tagab vanemate juuresolek, siis pagulasnoorte puhul tuli peale nooruse ja teotahte kindlasti arvesse ka stabiilse tuleviku lootus vaatamata kodu ja kodumaa kaotusele ning sõjasegadustele.

Lapsepõlvkodu eristatakse nn oma kodust (KV 758: 117; 159; 170), kuid selles kõrvutuses ei vastandu kaks iseseisvat kodu, sest esimene sisaldub teises. Vastanduvad konkreetset majad või paigad ja enda koht seal. Kodude eristamine tuleneb inimese elufaasidest: oma kodu tuleb siis, kui abiellutakse ja luuakse pere või asutakse omaette elama (KV 758: 13; 120; 158; 171).

Lapsepõlvkodus saadakse emotsionaalsed pidepunktid, millele toetatakse elu lõpuni. Selle kõrval aga vajatakse konkreetseid (asjastunud) märke, mis kinnistavad olnud. Selleks on näiteks "äratundmine" looduses, vajadus teatud päritolu mööbli jm asjade järele, harjumuspärased toidud (KV 758: 199).

Korter või elukoht on inimesele vajalik, kuid inimesel võib olla eluperioode, kus püsiva katusealuse puudumine ei tekita probleemi. Siis võidakse ka ajutised peatuspaigad muuta koduseks.

Mul on küll niisugune iseloom nagu vanasõnas: “Kus kott, seal kodu, kus õhtu, seal öömaja.” Kohanen kiiresti, aga ikka unistan aiast, metsast, kus vahel saaks olla omaette, et poleks teiste inimestega ninapidi koos, kirjutab maalt linna elama asunud mees (KV 758: 302).

Aga kui muud ei olnud, oli ka Ameerika sõjaväetekkidega neljaks eraldatud toa nurk Saksa sõjaväe kasarmus, kus Dii-pii [Displaced person] laagrid paiknesid, kodu ja kodune. Sul oli oma voodi, oma nuga, kahvel ja hambahari ning palju kodumaalt kaasa toodud mälestusi. Ning lootusi (KV 758: 122).

Kodutunne võib olla ka eelkõige seesmine, suhetele rajanev.

Lapsepõlves on kõige tähtsam vanemate juuresolek ja alles seejärel ümbrus. Vanemas eas tuuakse esile aga tuttav ümbrus, mis ei vähenda lähedaste inimeste vajadust. Sõnaga “kodu” seostub minule esmajoones minu perekond, sõpradering ja ümbritsev loodus metsadega, kus saab seeni korjata (KV 758: 14). Sellesse ümbrusse kuuluvad aed ja mets, kus saab seeni korjata, või kodumaalt kaasa toodud mälestused. Tallinnas kasvanud inimesel võib näiteks olla kodutunde looduspidemeks meri (KV 758: 29).

7. LINNAKODU LOOMINE: EESKUJUD JA UUENDUSED

20. sajandi alguskümnendite esimese põlve linlastele olid kodu sisustamisel eeskujuks tollased jõukad elamised: *igatahes mitte isakodueeskujud, sest see oli olnud kõige armetum moonakamaja. [- - -] Tubade nimetused (eriti “saal”) olid kindlasti üle võetud Eesti mõisatest (KV 758: 181).* Millist järjepidevust kannavad linnakodud ja -pered? Jutustaja, kes teab oma vanemate – esimese põlve linlaste – kohta, et nad ei järginud kodu kujundamisel oma vanemate eeskujut, jälgendab ise oma vanemaid. Kõigist oma Tartu ja Stockholmi korteritest toob ta jutustuses esile pidepunktid, millest nähtub kodu järjekestvus (KV 758: 182–183; vt ka KV 758: 159 ja 161).

Miks püüdsid vanemad luua oma linnakodu maakodust erineva? Eeltoodud tsitaadis peegeldub üks põhjusi: maakodu oli nii vaene, sealt ei olnud midagi eeskujuks võtta. Kuid selles sisaldub teinegi aspekt. Küsigem, kes tulid linna.

1934. aastal Tallinnas sündinud naise neljandast põlvest esivanemad tulid maalt linna, kui nad ei suutnud käsitöölisena vabrikutööga võistelda, sest linn andis äraelamiseks tööd (KV 758: 166).

1924. aastal Tallinnas sündinud mees jutustab taluperest pärit vanaemast, kes *jäi rasedaks rändava lihunikuga, kes aga pistis jalga ja Leenaga ei abiellunud (KV 758: 223).* Pärast lapse sündi 1889. aastal ei olnud kodutalu lapsega tüdruku vastu lahke, mistõttu too kolis Tallinna.

1921. aastal Tartus sündinud mehe vanemad olid sattunud maalt linna, sest kumbki ei olnud leidnud talus oma kohta. Neist said 20. sajandi alguses väljarändajad Peterburi (KV 578: 175).¹¹

Teel maalt linna võis vahepeatuseks olla mõis. Näiteks lugu Saaremaa neiu ja noormehest ning nende tütrest. Noormees rändas Ameerikasse, kuid suri seal enne, kui jõudis oma lapse ja lapse ema enda juurde kutsuda. Ema saatusest kirjutab noorem poeg: *Kuna minu ema Reet ja ta tütar Pauliina olid ilusad ja tagasihoidlikud, sai ema vahepeal tööle Kaunispea mõisas teenijana. Sealt õppis kombeid ja arenes märgatavalt (EE 2001/32).* Jutustaja isa oli Saaremaa päritolu meremees. Kohaliku kombe järgi päris talu vanem poeg, teised lapsed, sealhulgas ka jutustaja isa, pidid talust lahkuma. Loo peategelased – jutustaja isa ja ema – said kokku Riias ning tulid sealt Tallinna, kus neil sündis poeg – selle loo üle 80-aastane jutustaja.

Kohavahetus on teatavat laadi sundus, mis annab ka siis lootusrikkaid võimalusi, kui tulla ilma kaasavarata. See on pürgimine parema poole, millesse on sisse ko-

deeritud ka varasema eluviisi terviklikkuse hajumine, sest kogu tervik ei sobi muutunud olukorda.

Üks tõsine muutus, mida võib tähele panna talu- ja linnapere sisesuhteid kõrvutades, on hierarhiliste suhete asendumine partnerlusega (KV 758: 137; 160). Samuti peresisese tööjaotuse muutumine (kui mitu põlvkonda ei ela enam koos, mis on linnaperes tavaline, nõrgeneb ka nende majanduslik ja sotsiaalne side). Sellepärast ongi ootuspärane, et liikuva eluviisiga inimestele saavad tähtsaks suhted naabritega, töökaaslastega jne.

Samasugune suhete muutumise skeem ei leia aga kinnitust baltisakslaste jutustuses. On tähelepanndav, et isa ja suguvõsa meesliine tutvustavad nad töö ja geograafia kaudu (*oli raamatupidaja Peterburis ühes Saksa puidufirmas; oli pangatöötaja*), ema ja naise üldse meeste (abikaasa või isa) töö või tegevuse kaudu (*oli Riia kaupmehe tütar*). Peres oli selge rollijaotus, kus isa hoolitses sissetulekute, ema laste, kodu ja peretraditsioonide eest, vanaema aga hooldas aeda. Hierarhilised suhted võtsid kaemusliku vormi näiteks söögilauas või tubade jaotuses pereliikmete vahel, aga ka elukutsevalikul jms (vt nt KV 758: 13 jj; 19; 23; 85; 112; 320). (Vahelepõikena rõhutan, et peretraditsioonid antakse edasi emalt lastele, nagu märgivad mitmed baltisakslased.) Seega ei taandu küsimus hierarhilistest või partnerlusele rajanevatest suhetest maa- ja linnakodu erinevusele, vaid pereliikmete tööhõivele. Baltisaksa peredes olid naised kodused, eesti linnaperedes käisid tavaliselt ka nemad töö.

1920. aastate esimese põlve tallinlased kasvasid oma lapsi sakslaste eeskujul, kelle võsukesed end silmanähtavalt teisiti ülal pidasid:

Emad eeskujuks olid aga "saksa lapsed", kes kõndisid tänavatel korralikult vanemate käekõrval ega hüpanud jalalt-jalale, kes tänasid ja palusid korralikult jne (KV 758: 161).

Jutustaja näikse küll suhtuvat ema eeskujuvallikusse ja nõudmistesse muigega, kuid on võtnud sellest eluperioodist kaasa tõdemuse, et kõige olulisem on teadmine, kus mida öelda, kus koguni vait olla.

Ühelt poolt püüdisid maalt linna tulnud eestlased baltisaksa kultuuri poole, kuid löid samas oma elurütmi: see oli kiirelt muutuv, kajastades elujärje paranemist või halvenemist, ema ja isa rollid peres võrdsustusid, kui naine asus tööle, lapsi polnud peres enam kuigi palju (kaks-kolm, aga üha sagedamini ka üksainus), lapsed hakkasid käima lasteaias.

Rändamise ja kolimisega kohanetakse, sest kujundatakse kohanemisstrateegiad (luuakse mälus sobivad pidepunktid, häälestatakse end muutustele, õpitakse suhtlema võõrastega). Kuid seda toetab ka linnastuv ühiskond ise, mille näiteks on kas või kolimisteenuse olemasolu (KV 758: 121).

Kahe maailmasõja vahel toimusid muutused ka taluelus, seda 1930. aastatel koolide, eriti kodumajanduskoolide mõjul. Kuusalu Kolga valla põlistalu peretütar kirjutab:

Nimelt löi eesti aja lõpupoole sisse teatud moderniseerimislaine. See algas õe kaudu, kes oli õppinud Tallinnas Pedagoogilises Aianduskoolis ja Saku Kodumajanduskoolis. Tema tungival nõudmisel viidi kõigepealt lakka kõik pildid. Ainult ema leeripilt jäi [- - -]. Siis kuulutas ta sõja kõikidele treitud nuppudele ja igasugustele nikerdustele, mis kaunistasid voodite otsi ja kappide pealseid. Ema oli alguses vastu, et isa kunagine kätetöö nüüd tühjaks tunnistati, kuid hiljem andis järele (KV 752: 270).

KOKKUVÕTTEKS

Eelkäsitletu peegeldab vaateid Tallinna ja Tartu koduelule 1920.–1930. aastatel. See on kirja pandud erinevates geograafilistes punktides 1990. aastatel.¹² Elustiili muster on suhteliselt stabiilne ja selle järgi korraldatakse tavaelu. Teatav elustiil on

võimalik vaid kindlates raamides, mida kujundavad sellised tegurid nagu demograafiline käitumine, perestruktuur, tööjaotus, kodukorraldus jms (Rosenbaum 2000). Nii erineb põlislinlase elustiil esimese põlve linnaasuka omast, tööl käiv pereema sunnib peale teistsuguse elulaadi kui see oli koduperenaisega peres. Jutustused peegeldavad neid muutumisi. Teisisõnu: jutud ei peegelda mitte ainult ühe inimese (jutustaja) käekäiku, tema tööd ja pereelu, vaid kajastavad ühtlasi ka seda ühiskondlikku ja ajaloolist tausta, mis on kujundanud tema elustiili.

Linn on alati võtnud vastu inimesi, kes ei ole maal oma kohta leidnud. Need võisid olla näiteks talupere nooremad lapsed, kes pärimistavade tõttu pidid kodunt lahkuma. Oli ja on neid, kes ei leidnud maal tööd. See kõik oli seotud ühelt poolt maarahvastiku kasvuga, teiselt poolt tööstuse ja kaubanduse arenguga linnas.

Taluühiskonna suurperes valitsesid hierarhilised suhted. Linnaperedes, kus isa käis tööl ja ema oli kodune, oli peresisene tööjaotus selgepiiriline ja siingi ilmes teatav hierarhilisus. Tavaliselt kuulusid siis naise pädevusse majapidamistööd, laste kasvatamine ja traditsioonide alalhoidmine. Neis linnaperedes, kus tööl käivad nii isa kui ka ema, valitsevad enamasti partnerlussuhted: kodused töö- ja tegevussfäärid on jaotunud individuaalsemalt. Hariduse omandamine on muutnud oluliselt naise kohta peres.

Võiks oodata, et seoses individualiseerimisega kaob pere kui privaatsfääri osa inimese eluloojutustuses, kuid nii see ei ole. Privaatsfäär on inimese kujunemisel oluline (vrd Lipp 1993: 3), just sellisena jäädvustubki see valdkond elulukku, millest üht osa jagatakse laiemale lugejaskonnaga. Intiimseid seiku ei avalikustata, kuigi neilegi vihjatakse.

Kasutatud allikad ja kirjandus

EE = Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv, ühenduse Eesti Elulood elulugude kogu.

KV = Eesti Rahva Muuseum, teatmekogu "Kirjasatjate vastused".

Ahonen, Sirkka 1998. *Historiaton sukupolvi? Historian vastaanotto ja historiallisen identiteetin rakentuminen 1990-luvun nuorison keskuudessa*. Historiallisia tutkimuksia 202. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Bela-Krumiõa, Baiba 2001. Tavaliselt mahavaikitud. Muutuv maailm apoliitilises eluloos. – Tiiu Jaago (koost). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 132–136.

Gullestad, Marianne 1999. Kodukujundus kui rahvakultuur. – Anu Järs, Anu Kannike, Heiki Pärdi (toim). *Skandinaavia kultuurianalüüs*. Studia ethnologica Tartuensia 3. Tartu: Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool, lk 128–161.

Jaago, Tiiu 1995. Suulise traditsiooni eripära vaimses kultuuris. Peculiarities Oral Tradition in Intellectual Culture. – *Pro Ethnologia* 3. Tartu, lk 110–121.

Jaago, Tiiu & Jaago, Kalev 1996. "See olevat olnud ...". *Rahvaluulekeskne uurimus esivanemate lugudest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Jaago, Tiiu 1997. *Perepärimus*. Rahvaluule ülemastme kursus. Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. E-väljaanne: <http://haldjas.folklore.ee/rl/folkte/pere/pere.htm>.

Jaago, Tiiu 1999. Conflict, experience and nostalgia in family narratives. On the Example of Estonia and Finland. – *Folklore*. Vol 12. Pp 71–87. E-väljaanne: <http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol12/famnarr.htm>. = Konflikt, kogemus ja nostalgia perepärimuses Eesti ja Soome näite varal. *Mäetagused* 11, lk 98–112. E-väljaanne: <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr11/perep.htm>.

Jaago, Tiiu 2000. "Esiisa tuli...". Kodukoha mõiste päritolujutustustes. "A Forefather Came...". The Concept of Native Place in Tales of Origin. Summary. – Aivar Jürgenson

(koost ja toim). *Eestlane ja tema maa*. Konverentsi “Kodumaa ja kodupaik: eestlase territoriaalne identiteet” (16.–17. november 1999) materjale. Tallinn: Ajaloo Instituut, lk 168–185.

Jaago, Tiiu 2001a. Kuidas mõista pärimusjutu tõde? How to interpret the truth of a traditional narrative? Summary. – Terje Anepaio & Ene Kõresaar (toim). *Kultuur ja mälu*. Konverentsi materjale. *Studia ethnologica Tartuensia*. Nr 4. Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 227–243.

Jaago, Tiiu 2001b. Perepärimus ajaloo peegeldajana. – Tiiu Jaago (koost). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 265–280.

Lipp, Carola 1993. Alltagsforschung im Grenzbereich von Volkskunde, Soziologie und Geschichte. Aufstieg und Niedergang eines interdisziplinären Forschungskonzepts. *Zeitschrift für Volkskunde* 89. Jahrgang. I, S. 1–33.

Mikita, Valdur 2000. *Kreatiivsuskäsitluste võrdlus semiootikas ja psühholoogias*. Dissertations semioticae Universitatis Tartuensis 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Palli, Heldur 1998. *Eesti rahvastiku ajaloo lühiülevaade*. Tallinn: Sisekaitseakadeemia Kirjastus.

Pärdi, Heiki 1998. *Kodu ja pere*. Küsimusleht nr 185. Eesti Rahva Muuseum. Tartu.

Rahi, Aigi 2001. Sündmus eri allikate valguses (küüditatute näite varal). A historical event in the light of different sources (According to the reports of repressed people). Summary. – Terje Anepaio & Ene Kõresaar (toim). *Kultuur ja mälu*. Konverentsi materjale. *Studia ethnologica Tartuensia* 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 216–226.

Rootalu, Liina 2001. Peterburi eestlaste rahvuslikust identiteedist ja Eesti Seltsist. – Tiiu Jaago (koost). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 41–52.

Rosenberg, Heidi 2000. *Geburtenkontrolle und Geburtenrückgang im 19. u. 20. Jahrhundert*. [Loengumaterjalid. Seminar für Volkskunde, Georg-August-Universität. Göttingen. Käsikiri (2000) rahvakultuuri seminari raamatukogus Göttingenis].

Sermat, Vello 1989. Meie identsusest eestlasena. Mõtteid teest tagasi inimese ja ühiskonna juurde. *Akadeemia* 4. Lk 770–790.

Viited

¹ Toetun siin oma varasematele teemakohastele kirjutistele: Jaago 1995; 1998; 1999; 2000; 2001a; 2001b; Jaago & Jaago 1996.

² Vt nt Jaago & Jaago 1996: 108–109.

³ Vrd: Soomes toimus üleminek pärimuslikult ühiskonnalt modernsele 1950.–1970. aastail, selle käigus lühenes esivanemate mäletamine kolmanda-neljanda põlvni, kusjuures tänapäeval tuntakse hästi veel vanavanemate nimesid ja elukohti, teadmised vaarvanematest on aga juba hägustunud. Muutuste põhjuseks arvatakse vanavanematest lahus elamist (Ahonen 1998: 61).

⁴ 1949. aasta küüditatute hulgaks on arhiiviandmete põhjal pakutud rohkem kui 20 700 inimest, kuid tunnetuslikult on selles arvus kaheldud ja oletatud nende hulgaks kuni 60 000. Küüditatute nimekirjade ja mälestuste omavahelisest seosest vt lähemalt Rahi 2001.

⁵ Olgu siinkohal näiteks kas või inimeste leige suhtumine valimistesse. Vrd ka Baiba Bela-Krumiõa (2001: 132) andmeid lätlaste suhtumisest poliitikasse 1920.–1930. aastail.

⁶ Vrd: Peterburi eestlaste rahvusliku identiteedi keskpunktiks on kodu; hariduse ja tööga seostub lojaalsus riigile (Nõukogude Venemaale). Eesti eestlaste silmis on kõik nimetatud sfäärid seotud eesti identiteediga. Ka ajalugu (näiteks massirepressioone) elati läbi ning tõlgendatakse erinevalt. Ühelt poolt olid massirepressioonid Peterburi eestlastele saatuslikumad: algasid kümme aastat varem kui Eestis, repressioonide käigus lõppes võimalus saada eestikeelset haridust, väidetavasti hakkasid paljud oma rahvuslikku kuuluvust salgama, algas assimileerimine. Ükski neist ilminguist ei kaasnud repressioonidega Eestis. Repressioonide teema esitatakse Peterburi eestlaste jutustustes pigem enesekohaste faktide kui hinnangutena. Toimunut vaadeldakse laiemas kultuurilises ja poliitilises kontekstis: kõneldakse küll eestikeelsete koolide kaotamisest ja rahvuslikust tagakiusamisest, kuid paralleelselt räägitakse ka inimlikkusest: *Koolis töötasin 1932st 1937. aastani, siis aeti eesti klassid laiali. Siim võeti kinni ja tapeti muidugi maha. Õpilased läksid üle vene klassidesse. Mind võeti vene kooli üle. [- - -] Mul vedas, et õpilased olid lahked, sõbralikud. [- - -] Ka vene õpetajad nagu hellitasid mind* (Rootalu 2001: 43–47 (tsiteeritud Peterburi eestlaste eluloojutustused olen saanud samuti Liina Rootalult); Rahi 2001, vrd ka Jaago 1999). Analooilistes sündmustes olid Eesti ja Peterburi eestlaste võimalused (sh ettekujutused oma võimalustest) ja hinnangud läbielatule erinevad. Eelöeldu kinnitab, et enesemääratluses on oluline kokkukuuluvus elukoha kui teatud territooriumiga (mis aga ei pruugi tähendada ühtlasi riigi territooriumi).

⁷ Konfliktjutustuste kohta vt Jaago 1999.

⁸ Näiteks EE 47; 89; 202.

⁹ Näiteks EE 16; 17; 32; 34; 39; 42.

¹⁰ Näiteks nõukogude aja algusaastate tüüpilisi pulmi kirjeldavad elulood EE 17; 31; 40; 44.

¹¹ 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses maalt linna siirdunute arvu järsk kasv oli seaduspärane, kui arvestada sellele eelnenud maaelanikkonna kiiret suurenemist (vt lähemalt Palli 1998).

¹² Pärast Teist maailmasõda muutus koduelu Eestis murranguliselt (talude hävitamine, kolhooside loomine; linnades ühiskorterikogemus, vt EE 21 ja 2001/89). Seetõttu tuleb seda perioodi vaadelda eraldi.

Peterburi eestlaste mõtteid kodust

Liina Rootalu

Mõistet kodu on väga raske täpselt piiritleda. Kodu võib nimelt käsitleda konkreetse funktsionaalse ruumina, kuid samas on väga oluline ka sotsiaalpsühholoogiline tahk. Inimese arengule, enesetunnetusele ja väärtushinnangute kujunemisele pannakse alus kodus. Seega tuleks alustada lapsepõlvkodust ja inimese mõistmiseks uurida peresuhteid. Kodu on selles suhtes vaadeldav nagu protsess, mis kulgeb kogu elu kindlates ruumilistes ja ajalistes piirides. Selle kaudu avanevad ajastu ja keskkonna probleemid.

Inimene loob oma kodu mitte ainult ainelises, vaid ka vaimses tähenduses. Kodus joonistub välja see, mis on sügavalt isiklik ja individuaalne. Kodu aitab inimesel maailmas orienteeruda. Kodu mõiste juurde kuulub küsimus identiteedist ja sotsialiseerumisest. Identiteet pole muutumatu suurus, vaid lakkamatult teisenev sotsiaalpsühholoogiline realiteet. Rahvusluse käsitlus peab muutuma ja ongi juba muutunud. Tänapäeva iseloomustab hulk eripalgelisi samasuseotsinguid, millega seondub ka kodutõlgenduste paljusus.

Viimase saja aasta jooksul aset leidnud rände tulemusena on eestlus murenenud kodu- ja väliseestluseks. Tänapäeval hoitakse ja kantakse rahvustunnet edasi ka Eestist eemal olles. Eestlaseks peetakse end (vanemate) sünnimaa, rahvuse või keeleoskuse alusel. Emigrantide 4–5 põlvkonna jooksul toimub psühholoogiline akulturatsioon, millega kaasnevad väärtushinnangute ja hoiakute muutused.

Tänapäeval tõlgendatakse rahvusluse mõistet avatumalt. Ruumilised ja ajalised suhted on 20. sajandi jooksul korduvalt muutunud.

Emigratsioonis on eestlus individuaalne valik. Tuleb ise määratleda oma suhe eesti kultuuriga, luua oma kultuuriruum ja elustiil. Inimene areneb lokaalses ruumis, kuid liigub samas üha rohkem globaalses maailmas. Miks ühesugune sotsiaalne kontekst tekitab erisuguseid identiteete? See sõltub isiksusest, mille kujunemisel on kodu väga oluline.

Tasapisi assimileeruvad Venemaa eestlased venelastega. Esivanemate eesti päritolu on neil üheks identiteedi tunnuseks teiste seas. Muutunud väliseestlus on tegelikkus, millest tuleb lähtuda.

Järgnevalt tutvustan intervjuusid, milles uurisin Peterburi eestlaste koduga seotud arvamusi. Peterburi eestlus säilib ning on nähtav ja kuuldav eelkõige kodudes. See pole nähtav niivõrd asjades, kui just hoiakutes ja suhtumistes. Kust suhtumine on tulnud ja mis teeb kodu eestluse kandjaks, on osutunud keerukaks küsimuseks. Peterburi eesti kodudes tuletavad üksikud esemed ja ruumikujunduselemendid tõesti meelde midagi eestipärast, kuid ruumide üldilme sõltub siinsete inimeste materiaalsetest võimalustest. Ometi on need kodud venelaste omadest erinevad. Seal olevad esemed on kui juhuslikud eestlust toetavad sümbolid, kuid neid ei saa parima tahtmisega korral pidada eestluse arendajaks.

Kõik üksteist intervjuud on tehtud eesti keeles. Küsitletud inimestele on nende eesti päritolu mäletamine ja edasikandmine oluline. See oligi valiku aluseks. Ei saa öelda, et informantidel oleks mäletada ühine ajalugu: kõige noorem küsitletutest on 14-, vanim 85-aastane. Igaühel on väga isikupärane maailmanägemine. Kodu mõiste avaneb siin mitmest vaatenurgast, ning see vaatenurk sõltub lõpuks ka küsitlejast ja tema kodust. Loodetavasti iseloomustavad alljärgnevad katkendid veidigi Peterburi eestlust.

Maakohtades on suur erinevus eesti ja vene vahel kodude kujundamisel. Eestlastel on kõik kuidagimoodi pehmem, villane. Venelastel on kõrged voodid, palju patju. Käterätikud ripuvad piltide, ikoonide peal. Kui ma astun eesti tuppa, on nagu vähem valgust, rohkem hubasust, kodusust, soojust. See on tekkidest ja vaipadest. Venelastel on fotod pandud seinale, suures raamis, mis on täis palju väikeseid fotosid. Eestlastel on ilusad suured pildid raamide sees.

Kodu ei ole üks korter, see on see koht, kus tunned end koduselt, ma ei tea, mis asi see on.

Minu elu koosneb paljudest väga erinevatest perioodidest, mis pole üksteisele sarnased. Elu on nagu jagunenud kildudeks, mis omavahel ei sobi. Samasugused on olnud ka korterid, kus olen elanud.

Peterburi inimesed räägivad vahel, et tahaks ainult siin elada, see on minu linn. Mul ei ole sellist tunnet. Linna ma tunnen hästi, võin ekskursioone juhatada. Paljud kohad siin meeldivad väga, aga ma tahaksin elada maal. Üksvahe tahtsin Eestis talu osta, aga ei õnnestunud. Luugas oli mu lapsepõlvkodu, sinna tahtsin tagasi. Soe tunne on jäänud, kuigi seal on sõjaga palju muutunud.

Lõuna-Eesti ühes talus tundsin, et nagu oleksin siin elanud, et sattusin koju. Pärast ma mõtlesin, et päris kodust tunnet pole kusagil üldse olnudki. Lapsepõlves oli hea, nüüd on see majagi kadunud. Eestis ma tunnen, et olen kodumaal, kuigi olen sündinud ja kogu elu elanud Venemaal (Helga, 80-aastane, endine õppejõud).

Kodus isa laulis ja mängis pille. Kodust ma teangi palju eesti rahvalaule. Vahel laulsin kaasa, aga kõiki sõnu ei teadnud. Viisid on mul kõik meeles. Kui ma kuulen vanaaegset eesti laulu, hakkab nutma, ei tea mikspärast. Lapsepõlvkodu tuleb meelde.

Ikka see asi on tähtis, et mind õpetas käsitööd tegema ema. Mina annan oma tütrele seda oskust, mis ma oskan. Tütretütardele meeldivad eesti rahvariided. Ma tegin neile kõik ise.

Pool aastat elan suvilas, seal on mu teine kodu. Suvilas on mul kõik eesti moodi: puhas, ei ole rohtu nagu venelastel, neil on aias pikad rohud. Venelased on rohkem lohakad ja laisad. Nad joovad palju, seepärast on vaesed ja virelevad. Kes teeb hästi, neid on venelaste hulgas vähem kui eestlastel. Eestlased on kõik korralikud, nad on töökamad.

Mul on murud nagu Eestimaal igal pool. Eestist tõin lillesibulaid. Istutasime õunapuid.

Korterisisustuses tunnen vahest erinevust venelastega. Neil on ikka lohakus, ei ole stiili, ei tunta seda.

Ema oli väga täpne, korralik. Tema ka ei armastanud mustust. Kõik tegi korralikult. Mu oma tütar on töökas ja puhas naine. Ta on harjunud kõike ise tegema. Ma ise olen samasugune.

Kodu on ikka kodu. Sa tuled koju, oled omas ruumis, teed mis tahad. Eesti elemendid on korterikujunduses tähtsad. Meil on palju linikuid, pilte, vaipu, mis on eestipärased.

Kodu on ikka sünnipaik. Minu jaoks on see Peterburg. Kuigi ma olen eestlane, olen selle üle uhke ja mulle on lähedane eesti eluolu, ma armastan seda, aga kodu on mul ikkagi Peterburg. Mõtlen, et kui sõita siit ära, kuhu ma sõidan, kus ma leian veel kusagil niisugust linna kui on Peterburg. Mulle meeldib Eestimaal käia, aga sinna elama minna ei taha, pole kunagi tahtnud. Mis ma seal ikka teen, mul ei ole kodugi, korterit seal (Erna, 75-aastane, endine tööline).

Mina armastan väga aias tegeleda, olen seal nagu kodus. Venemaal on venelastel ikka kapsamaa, siin pole kunagi olnud aiakujundust. Eestist sain palju ideid. Näiteks muru, puhas muru ja seal sees mõned krookused ainult. Siis põõsastest aed, ilusasti püगतud. Nikolskis tegin kiviktaimlat, seda tuldi vaatama kui imetegu. Taimi tõi Eestist kaasa, saadeti ka panderolliga mai- ja lumekellukesi. Praegu on terve Nikolski neid täis, kõigile andsin taimi aastate jooksul. Üks naaber käis isegi varastamas, kukkus sisse. Aias oli veel palju sireleid, kolme sorti: valged, tume- ja helelillad. Toalilli oli mul ka väga palju.

Eestis käies korjasin küpsenud kastanimune ja panin maja juurde maha. Nüüd on terve allee sellest tulnud, 27 aasta jooksul. Enne sealkandis ühtegi kastanit ei olnud.

Venelastel on korterites kõik liiga ülekuhjatud. Kuskil ei ole vaba ruumi, ei saa hingata. Mööbliga ja pisi-asjadega on üle koormatud. On ju väga ilusaid, korralikke, puhtaid kodusid, aga kuidagi ei tundu kodune. Armastatakse väga kristalli, kulda. Vene

lihtsates peredes on piltideks fotod. Kunstiteoseid, graafikat, akvarelli üldse ei leidu. Kui on, siis veel õlimaali vahel.

Kui tulin Peterburi, siis meeldivamad asjad võtsin ikka kaasa, nagu ümar laud ja pildid. Eestikeelseid raamatuid on mul väga palju, kõik eesti kirjastustelt. Enne sõda olid mul tellitud Nobeli laureaadid, Põhjamaa romaanid. Lugesin kõik läbi. Vanainimese kohta on hea, ma leian, et mul jätkub õhku ja ruumi. Kuid ma ei tunne, et olen eesti kodus, olen lihtsalt oma kodus. Aga hea on vaadata eesti asjakesi. Kui kaasmaalased tulevad külla, siis nad on rõõmsalt üllatatud, et see ongi nagu eesti kodu. Kodu on minu kindlus (Aino, 85-aastane, endine õpetaja).

Kodu on see koht, kuhu tahaks ikka ühtepuhku tagasi minna. Kodu on lai mõiste, võib öelda korter, on ka kodumaa, riik. Kodust tahad vahel ära minna, aga ikka tahad tagasi tulla, kindlasti tuled tagasi. Kodu on koht, kuhu sind alati oodatakse. Ehk ma olen maailmakodanik, kodumaad pole mitte kusagil. On ju praegu palju inimesi, kes käivad paljudes riikides ja tunnevad end igal pool hästi, koduselt. Eestimaa on minu jaoks kodumaa, aga et mul ei ole seal kodu, siis ta ei ole mulle täitsa kodumaa.

Suurlinn väsitab, noorest peast ei saanud sellest nii aru. Väikeses linnas tahaks olla, looduses käia... Ma olen mõelnud ikka, kas ma tahaks Eesti minna, kui mind siin midagi kinni ei hoiaks, kas ma läheks... Ma arvan, et siis läheks küll. Õhk on seal teine, vere kutse nagu oleks sees (Elviira, 58-aastane, sotsiaaltöötaja).

Peterburis ma olen kodumaal, kuid siin pidevalt elada ei taha, tahan aeg-ajalt ära käia. Esimest korda vene külas käies sain aru, et see on hoopis teine maailm, kuigi venekeelne. Linn on minu keskkond. Hiljuti läksin kaheks päevaks esimest korda jalgsimatkale. Kui tagasi linna tulin, oli füüsiliselt väga halb. Tundsin end nagu väljapigistatud sidrun. Võibolla läks minust linnavaim välja.

Mis teeb kodu koduks? Tavaliselt, kui ma pöördun kusagilt tagasi Peterburi, algab minu jaoks kodu juba metroos. Näod, kes sõidavad eskalaatoril vastu, tunduvad tuttavad, omased. Hiljem, kui ma lähen mööda oma tänavat korteri poole, siis on olulised lõhnad, oma õue ja maja lõhnad. Nad on täiesti kindlad. Kui astun oma tuppa, uurin, kas asjad on kõik kohal. Seejärel istun diivanile ja kohe hakkam tuttavatele helistama. Minu jaoks linnas on koduks ka mu sõbrad. Võin tundide kaupa helistada, rääkida nendega, armastan seda.

Minu tuba, kodu on puhtalt venelik, õigemini nõukogulik, vanemate muretsetud mööbel, masstoode. Mul on oma eesti nurk, kus on mulle lähedased asjad, nagu eesti lipp, veski, rahvariides nukud. Teine on Novgorodimaa nurk keraamikaga, mänguasjadega, ilusate kividega kohtadest, kus käisin. Kolmas on jaapani nurk.

Mind huvitavad erinevad kultuurid, etnilised ja etnograafilised eripärad. Tegin ise eesti ornamendiga batikut ja gobelääne. Mulle meeldib käsitöötegmine väga. Sain aluse instituudis, kus õppisime erinevaid tehnikaid. Eestis õppisin eestipärast käsitööd tegema rahvakunstilaagrites. Tegime nahast esemeid, vitraa•e, rahvariideid. Ma käin Eestis olles alati kunstigaleriides ja õpin seal. Väga meeldib lillekujundus, postkaartide kultuur. Oma kodu kujundan ka enda tehtud asjadega.

Tänu Eesti Seltsile hakkasin eestlasi paremini mõistma. Siinsed eestlased on juba vene värvinguga peterburglased, eriti need, kes siin õppisid. Mul on nendega kergem suhelda kui päriseestlastega (Veroonika, Elviira tütar, 25-aastane, kunstnik).

Mul oli kodutunne lapsepõlves lasteaias. Kui ma Peterburi tulin, oli siin kõik mul eestipärane: villased laua-, tugitoolikatted, linikud, küünlad ja küünlajalad, eesti puunukud, põrandavaas, savinõud, eesti raamatud. Tegin käsitööd, kudusin palitu, kampsuni endale ja teistele.

Hiljem sattusin väga suursugusesse vene perre, kus tundsin end väga hästi. See oli mu mehe vanematekodu. Igal pool oli väga puhas, korralik. Laud oli alati ilusasti kaetud ja alati suhtuti minusse heatahtlikult.

Viimasel ajal pole tähtis niivõrd eestipärane kujundus, kui suhtlemine eestlastega. Peterburi eestlased on meie pere. Asjad on seotud ikka inimestega, kes neid kinkisid. Praegu ei ole Peterburis vahet eesti ja vene korteritel. See on olnud inimeste materiaalsetest võimalustest (Aino, 60-aastane, endine treener).

Kodu on minu jaoks ema ja inimsuhted. Lapsepõlvkodust on mul meelde jäänud just hästi sõbralik suhtumine. Mäletan, et võõras, väline maailm oli kuri. Olid pärast-sõjajärgsed aastad ja meie talu põletati maha. Kodutunde annavad inimesed, oma pere. Kodu jääb ikkagi silme ette terveks eluks, oma lapsepõlvkodu just, kõik mu õed ja vennad... Ka siin Peterburis tunnen selle järel puudust. See on ilmselt sellepärast, et ma nii vara kodunt ära tuln. Pärast 7. klassi läksin Rakveresse kooli. Lihtsalt oleksin tahtnud rohkem ema juures olla, emaga olla.

Kui venelasele lähed külla, on hea tunne ja kõik, aga elada seal küll ei tahaks. Lilli, kapikesi, riivleid, vaasikesi on praktiliselt küll, aga tunne on, nagu oleks kohvikus, mitte kodus. Kui sealt ära tuled ja saad oma koju, hingad kergendatult, vabalt. Mulle meeldib, kui kõik on avar ning seintel pildid, vaibad.

Tulin Peterburi mehe peresse täitsa nagu oma koju. Polnud mõtetki, et võidakse minu vastu olla. Mõlemad, nii äi kui ämm on kõrgema haridusega, õppejõud. Toidunõud olid uhked, lauad ilusasti kaetud, söögid missugused, rääkimata külalislahkusest. Kui palju mulle õpetati, näiteks küpsetamist! Mööbel, vaibad, riided, kõik olid ilusad. Väga intelligentsed, vaiksed, korralikud inimesed. Polnud laaberdamist ega joomist (Aino, 60-aastane, endine keemik).

Kodutunne tuleb seal, kus olen suhteliselt kaua, ja eriti, kui tulen teist korda. Mul oli küll kodutunne, kui esimest korda sain Pukka, siis mul oli fantastiline tunne. Eesti keelt ma siis veel ei osanud. Samuti tundsin ka selles majas, mis oli Alaskas. See oli nagu muinasjutus, nagu paradüüsis. Kõik kokku oli oluline: loodus, inimesed. Ma tuln kuskilt pahast maailmast ja siin oli õige, normaalne maailm. Pärast see terav tunne kadus ära, ta ei saagi pidevalt olla, oluline oli just esimene mulje.

Kindlaks koduks hakkas Puka muutuma hoopis hiljem, siis kui ma hakkasin seal midagi tegema. Iga töö, oma kätega tegemine teeb kodu koduks. See ei ole mitte ainuke, kuid siiski väga oluline moment. Sa ise vormistad oma kodu, see on väga oluline. Tänu tööle muutub iga ekspeditsioon koduks, eriti kui tuled tagasi kohale, kus tegutsesid juba mitu aastat järjest. Esimese korraga ei saa nii sisse elada. Igast ekspeditsioonist ma mäletan kõik ja see on juba 1966. aastast alates.

Põhikodu oligi Kesk-Aasias, Turkmeenias. Koduks ei jää käidud kohad igaveseks. Kui sinna enam tagasi ei lähe, kaob pikapeale see kodutunne. Inimsuhted on väga olulised. Kui sul kõrval on vaenulikud inimesed, siis ei ole sul kunagi mingit õiget kodu. Tuttavate, sõprade korterid on mulle lähedasemad kui praegune ema korter. Ühesõnaga, see kodu ja mitte kodu ei ole niimoodi nagu erinevad asjad, pigem nagu kaks ekstreemset punkti, mille vahel on igasugused variandid. Eri maad ei mängi siin mingit rolli.

Mõnes mõttes ma tõesti tunnen end maailmakodanikuna, seda küll. Keel ja kõik see elu eri kohtades on teine asi, aga põhimõtteliselt pole maadel vahet. Iga kohaga, kus ma olen olnud, on mul kindel side, suhe.

Päriskodu, kuigi see ehe tunne on ka kadunud, oli see korter, kus ma olin sündinud, kus elasin lapsepõlves. Üks asi, et ta oli väga suur, mitte sellepärast, et ta tõesti oli suur, aga sellepärast, et mina olin väike. See oli välisminister Witte loss ja selles mõttes olid kõik elemendid väga uhked. Aknad olid marmorist nagu paleedel ikka. Põrandal tõeline parkett suurte ruutudega ja marmorist detailid trepikojas. Trepikoda oli lai nagu mõni tuba.

Minu jaoks oli kõige tähtsam ahi. Kui seal oli tuli, siis ma istusin kogu aja juures. Ahjus oli sisuliselt nagu kamin, ta oli väga suur. Üks ahi oli valge, teine sinine. Ahjud ise olid hiiglasuured, marmorist äärtega, keraamiliste plaatidega kaetud. See korter, eriti näärde ajal, oli terve põnev maailm. Mul oli ka oma nurk, kus oli palju plastmassist ja kummist loomi. Minu jaoks oli oma maailm. Igapäev oli oma nimi ja iseloom.

Ma ei räägi pigem mitte kodust, vaid kohast, kus on hea olla. Ma kardan, et kui ei ole üht kodukohta, kus on põlised juured, siis kodu on tõesti igal pool. Minu juured üldiselt on Peterburis kui linnas, aga mitte kindlas kohas. Sünnikodusse ma ju kunagi tagasi ei saa. Peterburg kui linn kogu aeg muutus minu elu jooksul ja mitu korda. Muidugi traditsioon on, lossid seisavad samas kohas, kuid samal ajal ka lossid juba muutuvad. Värvitakse üle, ehitatakse juurde. Linnas oli suur muutus, kui hakati ehitama uusi rajoone. Juurde tuli palju uut rahvast.

See tunne, et Eesti on kodu, see oli absoluutne tunne algusest peale, päris lapsepõlvest. Minu süda on siiani Elvas, ta on sisuliselt kodu, eriti ema tädi maja. Venemaa on minu jaoks võõras, lihtsalt piirima. Venemaa konkreetselt hästi Euroopasse ei mahu, kuid sisuliselt ta läheb sinna. Loomulikult on ta kaugemal kui Ameerika Euroopast. Aasiast on Venemaa kaugemal kui Euroopast. Minu jaoks lapsepõlves, tänu emale, oli maailma keskus kuskil Pariisi ja Londoni vahel. See oli niivõrd selge ja kindel.

Näiteks indiaani mütoloogias koduteemat eraldi ei ole. Kodu on praegu siin, seejärel nad hakkasid elama teises orus. Kodu on org, kari, oma mäed, suguvõsa. Mitte konkreetne aed, onn, see tuleb ja kaob. Rahva määlul on 4–5 põlvkonda piiriks. On vaid kohamütoloogia: miks tekkis mägi, miks kivid on jões jne. Nüümoodi nagu eestlastel, kodutalu, ei saagi indiaanlastel olla. Euroopale on see ilmselt iseloomulik, kui tulid kariloomad ja põllumajandus (Juri, 55-aastane, arheoloog).

Kodu on koht, kus on mõnus olla. Kodu on see paik, kus ma ise olen. Kodu on minu jaoks praegu Tartu kool selles mõttes. Kodu on koht, kus ma tunnen ennast vabalt. Seal peaksid ka teised inimesed kindlasti olema, ma ei saaks olla üksi. Mul tekib kodutunne vahel küll ka üksi olles, kui ma olen mõnda aega, mitte kogu aeg. Ma pole kunagi üksi elanud, ei tea. Terve elu ei ole mul täpset kodu olnud. See on just hea. Mulle ei meeldi olla kammitsetud ühes kohas, et see on mu kodu, millega olen seotud. Ma ei ole seotud ühegi kohaga, minu jaoks kodu on pigem vaimsus. Kodu ei olegi nii tähtis kui inimesed. Kodu pole üldse materiaalne asi, on pigem tunnetus, mis mul lapsepõlves oli. Päris lapsepõlvekodu ei olegi olnud.

See kodu oli samas nii lasteaed kui kõik minu ümber. Kodu on see, kus ma parajasti ise olen. Lasteaia tegid koduks inimesed, keda ma usaldas, kes mind austasid ja kellega oli hea olla. Tekkis mingi väike kommuun nagu. Nagu hakkad avastama maailma selles väikeses kogukonnas. Lasteaia ma elasin väljamõeldud fantaasiamaailmas. Reaalset kontakti sain, kuid see oli vaid ajendiks, et fantaasiat endale tekitada, see keerles inimeste ümber.

Meie Peterburi kodu ei olegi kodu. See ongi vaimsus, just inimesed, meie perekond. Kodu oli Peterburis küll ka korter, ma tundsin iga väiksematki detaili sealses kaoses. Seal oli kogu aeg midagi avastada. Korter oli koht, kus arvad, et seda tunned, samas kaevad seal ringi ja leiad ikka midagi uut. Pildid, vaibad, mõnesid ma väga kartsin, mõned kaitseid mind. Kui kasvasin, siis pildid omasid vaid pildi tähenduse. Terve korter oli nagu üks maailm, mõni koht oli väga halb, mõni hea, kõik oli väga emotsionaalselt seotud. Kõik oli nii maagiline, kõik oli maagiast täis. Lapsepõlves olin nagu väike maag, kes käis kogu aeg ringi ja mõne asja suutsin nagu eemaldada, mis mind segas. Siit saingi huvi maagia vastu. Praegu on koomiline Venemaa aja peale tagasi mõelda. Nüüd järele mõeldes tunnen, et see korter oli väga huvitav, aga ma ei ole enam selline nagu tookord, elada seal enam ei tahaks.

Peterburis oli talv eriti kohutav, olin eemaldunud kõikidest inimestest, ma ei saanud õieti suhelda. Siin Tartus on teisiti, kõik on mul lähedal, saan nad kohe kätte, kui vaja on. Venemaale kindlasti ei läheks tagasi. Ma ei kannataks välja seda survet ja pinget seal. Liiga palju inimesi koos.

Erinevus on venelaste ja eestlaste vahel peen, aga tähtis niit, mis nende vahel jookseb. Ma ei hakka siin midagi ütleva, see on liiga üldine. Maailmatunnetuse küsimus on erinev, venelastel on see nagu teistsugune asi. See ei avaldu iseloomus. Nad jätavad kuidagi helgema, suurema mulje. Venemaal on inimesed väikesed, allasurutud. Eestis on teistsugused. See on keskkonna küsimus, mitte rahvuse.

Mulle meeldib olla kui kameeleon. Kui inimene Eestis küsib, kas oled venelane, ma vastan, et jah. Peterburis olen öelnud, et olen eestlane, kiir teisest maailmast. Rahvus ei

tähenda midagi, oluline on kultuur, keskkond, kus inimene kasvab üles ja muutub selle esindajaks. Kui ta sünnib, on ta lihtsalt inimene. Minu üleminekud Eestist Venemaale ja tagasi ei tekitanud probleeme.

Pukas, maal ei ole kodu siiski minu jaoks päris. Mis ma teeksin üksi seal, kui Mummit ei oleks. Kuid kui öelda, et kodu on mingi tunnetus, siis on see siiski Pukas olemas. Kodu on ka koht, millega olen harjunud. Asjad ei ole eriti olulised kodu juures. Kodu on praegu siiski kõige rohkem Tartu, mitte niivõrd konkreetne koht, vaid kui linn. Ühtne, peopesa peal. Ma tunnen Tartut juba hästi. Samas on ta nagu pisike korter, sa avastad järjest uut. Mingid otsad viivad kokku, leiad mingi inimese, keda juba tunnend. Kõik on seotud inimestega. Järgmiseks on Tartus oluline kool kui tervik, mul on seal hea olla (Liisa, Juri tütar, 17-aastane, üliõpilane).

Kodu on esiteks mingi koht, kas maja või see korter siin Peterburis, kus on oma asjad, oma inimesed, oma pere koos. Kodu oleneb sellest, kus pere on. Kui olen üksinda Eestis ja pere on Venemaal, siis kodu on ikka Peterburis. Kui on vastupidi, siis on jälle teistpidi. Tegelikult kui niimoodi öelda, siis kodu on ikka see, kus mina parajasti olen. Kus ma olen harjunud elama, kus on tavalised asjad, nagu söömine ja magamine. Seal räägin oma perega, tulen iga päev siia koju, see ongi oma koht.

Mulle meeldib meie kodu Peterburis. Siin on hästi lahe, hästi hubane. Hubaseks teevad igasugused väikesed detailid. Neid on palju ja sobivad kõik kokku. Kui asju on palju, vaatad erinevaid maailmu kogu aeg. Meie kodus on eesti maailm, teiseks vene maailm ja kolmandaks isa teadusemaailm. Eesti keel on meie kodus väga tähtis. Meil on eesti muusika, fotod Eestist. Minul on eesti nukk, kaart ja lipp. Või näiteks eesti raamatud, see on väga tähtis, kui riulid on täis mingeid eesti nimetusi. Ma olen need kõik juba läbi lugenud.

Meie Peterburi kodu võrreldes Mummi Puka koduga pole muidugi sarnane. Olles Venemaal on võimatu teha nagu Eestis, sest ikka ostad siin neid asju, mida muidu oleks ostnud Eestis. Sa oled ju ikka Venemaal ja sulle kingitakse midagi. Sulle meeldivad näiteks mõned vene bändid või videofilmid. Väikesed sellised momendid on olulised: vene raadio, teler. Eestis on inimestel kaasaegsed asjad. Praegune Eestimaa läheb Euroopa poole, mida Venemaa ei tee.

Eestis on Puka maja üldse midagi erilist. Pukas on loodus, meie aed, Mummi ja kõik see meie maja. Kui on ümbrus ja suvi, siis loomulikult on mul selline tunne, et kui ma lähen Eestimaale, siis ma lähen puhkama. Kui ma õpiksin eesti koolis, siis oleks vastupidi.

Puka on Eestimaal ja ma olen põhimõtteliselt selles kultuuri kasvanud. Peterburi on alguses huvitav sõita, aga kui juba kuu aega läheb mööda, tuleb suur igatsus Puka järele ja see kestab kõik see aeg, kuni ma lõpuks sinna saan. Praegu on küll asi muutunud, mul on Peterburis kaaslasi tekkinud. Siin on mingi ebakindlus. Mul on üldse see jama, et pean valima kahe maa vahel. Ma ju ei tea, lähen Peterburi või Eestimaale edasi õppima. Kas see või teine ja ma pean muudkui valima ja valima. Igal pool on oma plussid ja miinused.

Inimesest sõltub üldse kõik see värk: eesti või vene kodu. Oluline on, kas inimene peab ennast eestlaseks või mitte-eestlaseks. Vene stiil on roosa voodi, igasugused kirjud vaibad. Stiil on kirev, kuidagi ilma detailideta. Kui inimene on kasvanud üles eesti kultuuris, võib isegi Venemaalt ostetud asjadega kavandada, kujundada oma kodu eesti moodi. Ma ei oska päris täpselt öelda, mis see eesti moodi on, aga lihtsalt tunnetan nii. Kui inimene peab ennast eestlaseks, elades Venemaal, saab ta ikka kuidagimoodi need eesti asjad kätte, kas või leiab antikvariaadist mõne eestikeelse raamatu. Või isegi venekeelse raamatu näiteks Tallinna kohta, aga seal on ikka Eestist kirjutatud.

Kodu on inimesed ja kujundus, inimesed kujundavad oma kodu. See on fakt. Ja nad kujundavad ennast selle järgi, kellena nad ennast tunnevad. Kui üks on venelane ja teine eestlane ja nad elavad koos, siis domineerib see, kes on tugevam. Ma ei hakka kodukujunduses rääkima telerist, makist, arvutist jne, mis on väga tähtsad. Olulised on just pisikesed asjad. Minu isiklikest asjadest on kõige tähtsamad need, mida mingi inimene on mulle kinkinud. Mulle tuleb asjadega meelde inimene, kes kinkis. Asi tuletab tavaliselt meelde nii inimest või kohta, olekut, meeoleolu. Ma rändan nagu mööda asju.

Mõned asjad nagu tuletavad inimese äraolekut meelde. Vahel hakkab nutma või tuleb vastik tunne peale. On ka rõõmsaid asju, näiteks armsad pildid, kalendrid loomapiltidega. Kui see kalender oleks vene keeles, poleks nii. Kuna ta on Eestist, siis ma tuletan meelde, et on seal trükitud. Kui ma aga olen Eestis, mind kisub vene piltide poole, mida olen seal ostnud. See on jama, aga nii on.

Eestis ma igatsen mõnikord Peterburi järgi, just selle linna järele. Kesklinn on lihtsalt ilus, kunstiteos, kõnid nagu muuseumis. Mulle meeldivad ka võimalused, mida Eestis ei ole. Näiteks muusikapoed, kontserdi-teatrivõimalused. Ma olen sünnist saadik nii elanud, kahe maa vahel. Ma tunnen linna lõhna, hääli, inimeste riietust. Kõige rohkem mõjub ikka see kevadise sula lõhn ja siis see silk-solk ja esimene vihm ja äike Peterburis. See on märk teeleminekust (Maimu, Juri tütar, 14-aastane, õpilane).

Tõesti väga raske on määrata, mis on kodu või mitte kodu. Iga inimene saab sellest omamoodi aru.

Kodu ei ole sünnikoht. Kodu ei ole koht, kus elatakse kaua. Kodu ei ole koht, kus on hea ja mõnus olla. Ometi ei ole ta ka see koht, mida sa ise muudad enda jaoks heaks. Ja kodu ei ole ka sõbrad ega inimesed, kellega tunned ennast koduselt. Ei ole koht, kuhu sa alati tuled või kus sind oodatakse. See ei tähenda loomulikult, et seda ei või kodus ka olla. Aga võib ka mitte olla.

Võtmeks, selle mõistatuse lahenduseks, võib minu meelest kasutada ainult ühte sõna – OMA. Aga seegi ei määra kodu. Sest tegelikult ükski sõna ei tähenda midagi.

Kui juudi kunstnik Chagall pidi Venemaalt ära sõitma, ta läks Pariisi ja ei näinud oma sünnilinna Vitebskit enam mitte kunagi. Vanemas põlves ütles ta ükskord, et iga kunstniku hinges peab olema oma Vitebsk. Muidu ei tule ta loomingust midagi välja. Peale sõda loobus Chagall oma "taastatud" sünnilinna tulemast. Linna, kus sajandi alguses oli 70 sünaagoogi ja kaks korda vähem kirikuid, ei olnud enam olemas.

Bulgakovi "Valges kaardiväes" on esimesest lehest viimaseni kirjutatud kodust. Seal on sõnu: "Mitte kunagi, kunagi ärge võtke lambivarje ära!" Ja siis tuleb juttu sellest, kui tühjaks ja võõraks muutub tuba, kui keegi korjab ärasõitmiseks asju, palja pirni valguse käes. Oma "oma" tõuseb selle raamatu iga lehekülje pealt. Ilma ümberjutustamata: ka kõige koledam punase habemega kojamees, kes on tegelikult teie surmavaenlane, naabrid, kes varastavad puid, ja kõige kohutavam sõda, mis tuli ja mis on veel tulemas... kõik on nii OMA. Mida teeb elus inimene, kellel seda ei ole?

Emil Tode "Piiririik" on samuti kodust. Mida ei olegi nagu olnud ja samas oli ja on, mida oli mõttetult ja viljatult maha jäetud ja mis ei lase kunagi ära minna. Kodust, mida häbenetakse ja millesse ollakse kiindunud.

See kõik ei ole reaalne elu? Ma ei ütleks niimoodi. Või on siis juba kõik, mis paberi peale pandud, irreaalne. Ka statistilised tabelid ja kardiogrammide?

Reaalsest elust: minu inglise keele õppejõud ülikoolis, umbes 70-aastane pooljuut ja poolkreeklane, sattus esimest korda koju mitu aastat tagasi. See juhtus Inglismaal. Tema jutu järgi käis ta seal tänavatel üksinda jalutamas ja lihtsalt vestles inimestega, kes juhtusid ette. Inglise ei ole suured vestlejad. Pererahvas majas, kus ta elas, ei jõudnud ära imestada, kuidas ta inimestega nii ruttu tuttavaks sai. Temaga rääkisid kõik. Magada ta ei saanud seal rohkem kui kolm tundi ööpäevas – "lihtsalt nii huvitav oli".

Veel: inimesed ei ole ju ainukesed maapealse loomingutulemused. Ja kui teised kunagi ei räägi ega kirjuta, ei tähenda see, et nad ei tunne midagi. Inimeste emotsioonid või siis viisakamalt öeldes tunded võivad olla ühised kogu loomade maailma jaoks. Miks linnud ei paljune Aafrikas? Miks üks pisike ja peaaegu ilma ajuta olend tuleb just siia ja teeb oma pesa konkreetse mäta otsa? Teaduslikult on kerge seletada, et nad ei paljune Aafrikas, sest talvel on päev lühike ja neil on rändeaeg ja sugusüsteem seotud fotoperioodiga. Et kõik on looduse poolt täpselt määratud ja geneetiliselt välja kujunenud. Ega inimestel ole muidugi seda sõltuvust päeva pikkusest. On siis nende tunded sellepärast ka kvaliteetsemad? Miks minu inglise keele õpetajal ei ole lapsi?

Situatsioon kordub: ise sattusin koju esimest korda 25-aastaselt. See oli Eestis. Nüüd küsin iseenda käest: mis tähendab kodu?

See tähendab, ei igal asjal, mida sa teed, on mõtet. Tasub tõesti teha. See tähendab veel, et kõik ümberringi on OMA. Nii loodus kui inimesed. Sa ei vaata neid kõrvalt. Sa ei vaata läbi klaasi. Nad on tõesti siin – kõik, üksipuha kes: naabrid, külalapsed, möödaminejad... Isegi kui sina ei mõista neid või nad ei mõista sind. Isegi kui olete vaenlased. Kodu tuleb siis, kui sa ei ole enam rändur. Kuigi rändurina tunned ennast võibolla isegi mugavamalt, eriti kui oled sellega harjunud.

Ja siis tekib viimane küsimus: kas kodu ongi alati ainult selleks, et sealt ära minna? Kas tõesti? See on nii mõttetu, nii lootusetu, nii mitte millegi jaoks... Aga kui kodu on kusagil olemas, sa saad teha midagi ka mujal. See ei ole enam nii mõtet (Andra, 26-aastane, bioloog).

Igal küsitletud inimesel on omanäoline kodu ja sellele vastav eluviis. Võib märgata, et kodu mõiste on mõnele väga konkreetne, teisele lausa maailmavaateline. Suhtumise kujunemisel on oluline vanus, sotsiaalne kuuluvus ja haridus. Olulised on detailid, mida on kujundanud (mõnel rohkem, teisel vähem) lapsepõlvkodu. Kodudes leiduvad asjad ning nende paigutus peegeldavad isikut ja seega eluviisi.

Peterburis elavate eestlaste saatused on väga erinevad. Vanemaid inimesi on mõjutanud pigem välised, vägivaldsed asjaolud, mitte alati iseenda otsused. Tänapäeval on elus palju olemisvõimalusi. Kunagine hierarhiline maailm on killunenud. Infotehnoloogiavõrk süvendab kosmopoliitsust.

Noortele on iseloomulik elutunnetuse kiire vaheldumine. Neile on oluline olla mobiilne igas mõttes. Koduks on neile ka kohad, kus saab sõpradega koos olla.

Omaette probleem on kakskeelsus ja siin on kodu (vanemad) määrava tähtsusega. Teise keele omandamine lapseas on psühholingvistiline probleem, mis kaugeltki kõigi puhul ei anna häid tulemusi. Kahe keele mõjuväli on lapsele talutavam siis, kui sellele pööratakse kodus rohkem tähelepanu ja keelte kasutusväljad hoitakse lahus. Mõlema keele läbiseegi kasutamine on lapsele liiga pingutav. Kakskeelsus annab suuremaid suhtlemisvõimalusi ja nõrgendab rahvuslikke eelarvamusi. Ent tulemuseks võib olla ka hoopis poolkeelsus ja sellest tulenev kultuuritus ning vahel koguni isiksuse lõhenemine. Võib tekkida marginalisatsioon, jäädakse kahe maailma vahele, kuulumata neist kummassegi.

Probleem on ju selles, kuivõrd ja kui kaua väikerahvad globaliseerivas maailma üldse omanäoliseks jääda suudavad. Eestlus muutub üha indiidikesksemaks. Nii on asjad eestlastest emigrantide seisukohalt juba ammu, eriti suurlinnades. Ma arvan, et Venemaal oli eestlaseks olemine raskem kui Läänes, kus oli koos rohkem rahvuskaaslast ja materiaalne olukord võrreldamatult parem.

Peterburi kui suurlinn oma võimalusterohkusega omakorda soodustab erinevate väärtushinnangute paljusust, andes eneseteostuseks avara tegutsemisruumi. Siin sõlmitakse palju segaabielusid. Peterburi elanike sotsiaalne mobiilsus on suur. Sellele vastukaaluks on eriti oluline emotsionaalne lähedus, seotustunne teiste inimestega, et ennast paremini identifitseerida. Samas on tähtis suutlikkus muutuda, olla avatud ja paindlik (see on muidugi oluline maailma igas paigas).

Eestlase identiteet Peterburis on tugevalt isiksusekeskne. Loomulikult toetab seda referentsrühm teistest eestlastest. Nii jõuamegi jälle koduni. See, kuidas eestlasena olemist mõistetakse, sõltub sellest, kes on määratleja. Sellest johtuvalt erinevad ka eestimeelsete kodud. Eeltodud katkendid iseloomustavad seda üsna ilmekalt.

Kokkuvõtlik kirjatöö

Orienteeruvalt 1 lk, kus vastad järgmistele küsimustele:

Milliseid uusi teadmisi konverents pakkus?

Kas mõni sinu varasem seisukoht muutus konverentsi arutelu käigus?

Milliste probleemide üle tahaksid edasi arutleda?

Kuidas hindad teistega jagatud kogemust?

...

Lõpptähtaeg 6. mai.